1	जन सहभागाचे स्वरूप व महत्त्व	Dr Waghule D M	Political Science	Current Global Reviewer	2022	ISSN 2319-8648 Issue XIVol III	
2	कृषी क्षेत्रातील विविध बदलांचा भौगोलिक अभ्यास	Dr J K Wghmare	Geography	Hi-Tech Research Analysis	2022	ISSN 2231-6671 Issue XXIII, Vol III	
3	Literacy Scenario in Maharashtra: A	Dr J K Wghmare	Geography	Vision Research Review	2022	ISSN no 2550-169X Issue XXII Vol V	
4	कृषी विकासावर हवामान बदलाचा परिणाम	Dr J K Wghmare	Geography	Indo WesternResearch Journal	2022	ISSN 2454-3292Issue XVI Vol- I	
5	The study of rainfall and sugarcane land use in	Dr J K Wghmare	Geography	Journal of Research and Development Peer Reviewed	2022	ISSN 2230-9578 .9 Volume 12 Issue 7	
6	Spatio Temporal Changes in Use of Chemical	Dr J K Wghmare	Geography	Interlink Research analysis	2022	ISSN-0976-0377Issue XXII Vol. II	
7	Effect of Chemical Fertilizer and Pesticide on	Dr J K Wghmare	Geography	Vision research review	2022	ISSN no 2550-169XIssue XXIII Vol II	
8	Agriculture Sector in Indian Economy A	Dr J K Wghmare	Geography	Universal research analysis Peer Reviewed research	2022	ISSN 2229-4406 Issue XXIV Vol. IV	
9	शारीरिक शिक्षण आणि समाजशास्त्र	Dr P S Deshamukh	Sociology	INTERNATIONALJOURNAL of ADVANCE andAPPLIED	2022	ISSN No 2347-7075	
10	Impact of Covid-19 on Domestic Violence of	Dr P S Deshamukh	Sociology	INTERNATIONALJOURNAL of ADVANCE andAPPLIED	2022	ISSN2347-7075	
11	धर्माची उत्पत्ती आणि डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांचे	Dr B D Pawar	Sociology	World wide International Interdisciplinary Research	2022	ISSN 2454-7905Vol-II Issue L	
12	कौटुंबिक हिंसाचार करणे वास्तव स्थिती व उपाय योजना	Dr B D Pawar	Sociology	Vidya varta	2022	ISSN 2319 9318 Special Issue 20 Dec 2022	
13	An Empirical Study of Profitability Analysis of	Dr S S Jadhav	Commerce	International Journal of Management and Economics	2022	2231-4687	
14	Role of SCBs in the Economic Development of	Dr S S Jadhav	Commerce	Journal of Research and Development	2022	2230-9578	
15	Impact of COVID 19 on Customers of Health	Dr S S Jadhav	Commerce	Journal of Research and Development	2022	2230-9578	
16	Transgender Community in Mahesh Dattani's Seven	Dr S T Jadhav	English	Worldwide International Inter-Disciplinary Research	2022	2454-7905	
17	IQAC-Holding Planning Towards QC and QA	Dr S T Jadhav	English	Excel's International Journal of Social and Humanities: An	2022	2277-7539	
18	जन सहभागाचे स्वरूप व महत्त्व	M. T. MALWADKAI	Marathi	Wild wide International Interdisciplinary Research	2023	ISSN 2454-7905 Issue LXXVIII Vol III	
19	कृषी क्षेत्रातील विविध बदलांचा भौगोलिक अभ्यास	M. T. MALWADKAI	Marathi	Current Global Reviewer	2023	ISSN 2454-7905 Issue V Vol II	
20	Literacy Scenario in Maharashtra: A	Dr Waghule D M	Political Science	B. Aadhar	2023	ISSN 2278-9308 Issue no CDVIII 408-A	

21	बांधणीत गांधी विचारांचे महत्त्व	Dr Waghule D M	Political Science	Galaxy link	2023	ISSN 2319-8508 IssueII Vol. X	
22	Agriculture Study of Climate Change impact on	Dr J. K. Waghmare	Georaphy	Hi-Tech Research Analysis	2023	ISSN 2231-6671 Issue XXV, Vol V	
23	परभणी जिल्ह्यातील प्राण्यांच्या बाजार केंद्राच्या	Dr J. K. Waghmare	Georaphy	Social Growth Research Analysis	2023	ISSN 2229-6190 Issue XXIV Vol III Nov. 2022	
24	परभणी जिल्ह्यातील प्राण्यांच्या बाजार केंद्रातील	Dr J. K. Waghmare	Georaphy	Vision Research Journal For Geography and Geology	2023	ISSN 2278-9820 Issue XXIII Vol II Dec. 2022	
25	Obstacles in the Barrowing from Banks to	Dr S. S. Jadhav	Commerce	Interlink Research Analysis	2023	0976-0377	
26	A Camel Model Analysis of Public Banks In India	Dr S. S. Jadhav	Commerce	International Journal of Creative Research thought	2023	2320- 2882	
27	A study of Organizational Citizenship Behavior of	Dr S. S. Jadhav	Commerce	Anvesak	2023	0378- 4568	
28	A Study to Know awareness of Investors of	Dr S. S. Jadhav	Commerce	Innovative Research Thoughts	2023	2454-308X	
29	A Study to understand the Process of Listing of SME	Dr S. S. Jadhav	Commerce	Universal Research Repots	2023	2348-5612	
30	A Study of Financial Performance of Select	Dr S. S. Jadhav	Commerce	Universal Research Repots International Journal for	2023	2348-5612	
31	A Study on Profitability Analysis of Automobile	Dr S. S. Jadhav	Commerce	International Journal for Research Publication and	2023	2278-6848	
32	A Study of Concept of e-Vehicles in India	Dr S. S. Jadhav	Commerce	Innovative Research Thoughts	2023	2454-308X	
33	A Study of Growth in Indian Automobile Industry	Dr S. S. Jadhav	Commerce	International Journal for Research Publication and	2023	2278-6848	
34	Digital Divide in Higher Education	Dr S. T. Jadhav	English	Vidyawarta: Peer Reviewed International Multilingual	2023	2319-9318	
35	The Nightingale of India: Sarojini Naidu's Enduring	Dr. S. T. Jadhav	English	Ayushi: An International Interdisciplinary Research	2023	2394-638x	
36	Language and Cultural Norms: A Comparative	Dr. S. T. Jadhav	English	Ayushi: An International Interdisciplinary Research	2023	2349-638x	

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue XI , Vol. III | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
Jan.- 2022 | SJIF | Impact Factor : 7.139

Impact Factor – 7.139 ISSN – 2348-7143

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

JAN. 2022 Issue- XI Vol. III

Chief Editor

Mr. Arun B. Godam

Shaurya Publication , Latur

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue XI , Vol. III | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
Jan.- 2022 | SJIF | Impact Factor : 7.139

Index

1. Indian logistics Trade in Dynamic World Scenario — 05
Adnan Ali Zaidi, Dr Memon Ubed

2. A study of impact of covid 19 on the environment : A geographical view — 21
Dr. Sonwane S. Vyanketrao

3. Effective approaches in nutrition and health education — 25
Milind Kumar Sullad

4. Study Of Physico-Chemical Water Quality Of Wyra Reservoir From Khammam District (T.S.) India — 32
Mittapalli Venkataramana Murthy

5. Effect of Natural Coagulants on Sensorial quality of Sandesh — 36
[1]Honkar A. S. [2]Hembade A. S.

6. The application of Vladimir Propp's Morphologyin Satyajit Ray's*The Royal Bengal Mystery* — 43
Dr. Somuse Anant Janardhan

7. Child Rag-Picking Issue and Challenges — 47
Dr. Sanjay Dureasrao Gawai

8. The comparative study of crop combination in Latur tehsil based on The Methodologies of Weaver J.C. and Raffiullah — 51
[1]Capt. Dr. O.V. Shahapurkar, [2]Miss. Gaikwad Balika Prabhakar

9. A Comparative Study of Private Sector Banks and Urban Cooperative Banks in Latur District — 56
[1]Neeta Ramachandra Patil, [2]Dr. P. N. Sagar

10. Economic Impact of Religious Tourism, The case of Anantpal Temple, Shirur Anantpal. — 63
Dr. Darshana S.Kanwate

11. मीडिया का सामाजिक दायित्व — 67
डॉ.शिवाजी एस. कदम

12. आधुनिक जीवनातील योगाचे महत्त्व — 69
प्रा. अशिष बी. क्षिरसागर

13. जनसहभागाचे स्वरुप व महत्त्व — 72
डॉ. वाघुले डि. एम.

14. कार्ल मार्क्सचे आर्थिक विचार — 76
डॉ. बालाजी तुळशीराम घुटे

15. राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्य - एक ऐतिहासिक आदर्श — 79
श्री विकास पुंडलिक सरकाळे

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue XI , Vol. III Jan.- 2022	Peer Reviewed SJIF	ISSN : 2319 - 8648 Impact Factor : 7.139

जनसहभागाचे स्वरुप व महत्त्व

डॉ. वाघुले डि. एम.

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, भाई किशनराव देशमुख महाविद्यालय, चाकूर

प्रस्तावनाः

"सर्वसाधारणपणे असे म्हटले जाते की, लोकशाहीमध्ये लोकप्रशासनाचे अस्तित्व लोकांसाठीच असते, पंरतु जनतेला नेहमीच असे वाटत नाही की, लोकप्रशासन हे आपल्यासाठी आहे अनेक वेळा त्यांना असे वाटते की जनताच लोकप्रशासनासाठी आहे.—जी.पी.आर. दुभाषी

"लोकशाही ही एक सर्वश्रेष्ठ शिक्षण संस्था आहे व तिच्या यशस्वितेची सर्वात मोठी हमी म्हणजे स्थानिक स्वशासन संस्थांचे संचालन होय."-- लॉड ब्राईस जनसहभाग याचेच दुसरे रूप म्हणजे नागरिक आणि प्रशासन यातील संबंध होय. जनतेचा सहभाग हा प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष असू शकतो. तो सहभाग औपचारिक अथवा अनौपचारिक असू शकतो. जनसहभाग हा राजकीय असू शकतो तसेच तो सामाजिकही असू शकतो, त्याचबरोबर जनसहभाग हा प्रशासकीय स्वरुपाचाही असू शकतो.

जनसहभाग ही एक बहुअंगी प्रक्रिया आहे. त्याचे स्वरुप व्यापक आहे. जनसहभाग ही प्रक्रिया अनेक क्षेत्रात, अनेक स्तरावर चालते. जनसहभागाच्या विविध विविध रुपावरून हेच स्पष्ट होते की, विकास कार्यातील जनसहभागाचे स्वरूप निरनिराळया देशात भिन्न भिन्न आढळते.

संशोधनाचे उद्दिष्टये

१. जनसहभागाचे स्वरूपाचा अभ्यास करणे.
२. जनसहभागाचे राजकीय व प्रशासकीय महत्त्व समजून घेणे.
३. जनसहभागाची शासनातील आवश्यकता लक्षात घेणे.

संशोधनाची गृहितके

१. जनसहभागाशिवाय शासनाच्या कोणत्याही योजना यशस्वी होऊ शकत नाहीत.
२. जनसहभागामुळे राजकीय संस्था या यशस्वी ठरतात.

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत लघु शोधनिंबध निर्मिती साठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे. यामध्ये द्वितीय तथ्य संकलन स्त्रोचा उपयोग करण्यात आलेला आहे.

जनसहभागाचे स्वरुप :

जनसहभागाचे स्वरुप स्पष्ट करताना प्रसिद्ध लोकप्रशासनाचे अभ्यासक आर. के. सप्रू यांनी हे संस्थात्मक व व्यक्तिगत स्वरुप मांडले आहे.

जनसहभागाच्या स्वरुपाचे आर. के. सप्रू यांनी या दोन प्रकारच्या आधारे मांडणी केली आहे. सप्रू म्हणतात की, विकसित देशांमध्ये संस्थात्मक सहभागीत्व अधिक दिसून येते. याउलट विकसनशील देशातील जनतेचे सहभागीत्व हे व्यक्तिगत प्रमाणात अधिक दिसते. जनसहभागाच्या संदर्भात संस्थागत सहभागीत्व हे वैयक्तिक सहभागीत्वापेक्षा नेहमीच अधिक प्रभावी दिसून येते.

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

PRINCIPAL Bhai Kishanrao Deshmukh College, Chakur

शासकीय विकास प्रक्रियेतील स्वरुप हे भिन्न भिन्न स्वरुपाचे आहे. यात कधी शारीरिक जमाच्या, वर्गणीच्या, निर्णयाच्या, मानसिकतेच्या किंवा सामाजिकतेच्या माध्यमातून जनसहभागाची नोंद करता येते.

१. निर्णयात्मक जनसहभाग :

शासकीय योजनेच्या माध्यमातून नागरिकांचा सर्वांगीण विकास करण्याचे ठरविले जात असताना अशा ठरावाच्या वेळी शासन निर्णयामध्ये जनतेला सहभागी करून घेतले जाते व सर्वानुमते ठराव मंजूर करण्यात येतो. अशा निर्णयावेळी जेव्हा जनतेचा सहभाग मिळतो. त्यास निर्णयात्मक जनसहभाग असे म्हणतात. उदाहरण स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये लोकशाहीचे विकेंद्रीकरणाचे दिसणारे प्रतिबिंब तसेच ग्रामसभेतील जनसहभाग इत्यादी.

२. कार्यात्मक जनसहभाग :

शासकीय विकास योजनेनुसार जेव्हादेशपातळीवर सर्वांगीण विकासात्मक दृष्टीकोनातून कार्य केले जाते. अशा प्रसंगी जनतेने त्या योजनेसाठी दिलेले श्रमिक, आर्थिक, वर्गणीच्या स्वरुपातील योगदान तसेच सामाजिक विकास कार्यात नोंदविलेला जनतेचा सहभाग म्हणजेच कार्यात्मक जनसहभाग होय.

उदाहरण सार्वजनिक स्वच्छतेसाठी जनसहभागातून केलेले कार्य, जलस्वराज्य अंतर्गत १० टक्के वर्गणी, स्वच्छता अभियानातील जनसहभागाचे योगदान इत्यादी.

३. मानसिकतेतून जनसहभाग :

लोकशाही असलेल्या देशामध्ये शासनाकडून वेगवेगळया विकासात्मक योजनांची आखणी व अंमलबजावणी होत असते तेव्हा जनतेची या योजनासंदर्भात उदासिनता असते. प्रशासनासंदर्भात उदासिनता असते. अशा जनउदासिनतेप्रसंगी त्यांची मानसिकता स्वच्छ करण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न केले जातात आणि त्यांना इतर सहभागाबरोबरच मानसिक दृष्टयाही सहभागी करून घेतले जाते. तेव्हा त्यास मानसिकतेतून लाभलेला जनसहभाग म्हटले जाते.

उदाहरण स्वच्छता अभियानांतर्गत शोषखड्डा शौचालया संदर्भात निर्माण केलेला मानसिक सहभाग.

४. स्थानिक संघटनात्मक जनसहभाग :

देशपातळीवर काही संघटना लोककल्याणासाठी कार्यरत असताना दिसून येतात. या संघटना समाजाचा विकास करण्याच्या दृष्टीने शासन योजनेची अंमलबजावणी असो, सामाजिक विकासाचे कार्य असो हे कार्य या विविध संघटनाकडून करण्यात येते. या संघटनांच्या माध्यमातून जनता अप्रत्यक्ष सहभाग घेऊन कार्य करीत असल्याने संघटनात्मक जनसहभाग पहावयास मिळतो.

जनसहभागाची आवश्यकता :

स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे जनसहभागात तसेच नोगरिकांच्या जडणघडणीत महत्व सांगताना लिहितात,

प्रशासनातील जनसहभागाचे महत्व सांगताना श्वेता मिश्रा लिहितात,

जनसहभागाची आवश्यकता / महत्व

कोणत्याही शासन व्यवस्थेत कल्याणकारी राज्याची संकल्पना खऱ्या अर्थाने साध्य करण्यासाठी प्रशासकीय विकास कार्यप्रणालीमध्ये जनतेचा सहभाग असणे अत्यंत आवश्यक आहे. तसेच शासनाकडून एखादे कार्य केले जात असेल तर त्या कार्याची योग्य पद्धतीने अंमलबजावणी करण्यासाठी त्यामध्ये जनसहभागाला महत्वाचे स्थान आहे. कारण शासनाकडून जनतेच्या कल्याणासाठी एखादे कार्य केले जात असेल तर त्या कार्यासंबंधीच्या सर्व यंत्रसामग्रीची योग्य पद्धतीने हाताळणी जनतेकडून केली जात नाही. शिवाय सार्वजनिक आहे, सरकारचे आहे, आपल्याला काही गरज नाही अशा प्रकारची जनतेत भावना निर्माण होते, असे होऊ नये यासाठी जनसहभाग महत्वाचा आहे.

Issue XI , Vol. III | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
Jan.- 2022 | SJIF | Impact Factor : 7.139

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

१. समाजाचा सामाजिक विकास साध्य करण्यासाठी :

समाजातील सर्व घटकाचा सर्वांगीण विकास साध्य करण्यासाठी जनसहभागाची आवश्यकता असते. समाजातील विविध सामाजिक समस्या, लिंगभेद, वर्णभेद, जातिभेद, वंशभेद, प्रथा परंपरा इत्यादी दूर करण्यासाठी जेव्हा शासनाकडून, एखाद्या संस्थेकडून किंवा संघटनेकडून प्रयत्न केले जातात तेव्हा अशा वेळी जनसहभाग योग्य प्रमाणात लाभल्यास ते कार्य यशस्वी होते. उदाहरण म्हणजे, भारतात स्वातंत्र्यानंतर सुधारलेला स्त्रीचा दर्जा, मागासघटकांचा विकास, समाजातील वाईट चालीरीती, रद्दता इत्यादी.

२. आर्थिक लोकशाहीची निर्मिती :

१९४७ ला भारत स्वतंत्र झाला आणि स्वातंत्र्यानंतर भारताची आर्थिक परिस्थिती अत्यंत बिकट झाली. भारतात गरिबीचे प्रमाण वाढले. गरिब व श्रीमंत असा वर्ग निर्माण झाला. अशा या बिकट परिस्थितीतून भारतीय समाजाचा आर्थिक विकास साध्य करण्यासाठी शासनाकडून प्रयत्न केले जात असे. शासकीय माध्यमातून दारिद्रय रेषेखालील नागरिकांना वेगवेगळया योजना, सामुहिक अर्थसहाय्य केले जाते.

३. प्रशासन यशस्वी होण्यासाठी :

समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी शासन विविध विकास योजनांची आखणी करते आणि प्रशासनाच्या माध्यमातून या योजनांची अंमलबजावणी केली जाते. प्रशासनाला शासकीय योजनांची यशस्वी अंमलबजावणी करण्यासाठी जनसहभाग महत्वाचा ठरतो. जनतेने शासनास प्रतिसाद देणे आवश्यक आहे. शासकीय योजनांमध्ये जनसहभाग नसेल तर प्रशासन यशस्वीपणे कार्य करू शकणार नाही.

केंद्र व राज्य शासनाने १९६० नंतर बऱ्याच वेळेस स्वच्छतेविषयी कार्य केले. जनतेसाठी अनेक योजना आखल्या. परंतु ग्रामीण जनसहभाग न प्राप्त झाल्याने त्या योजनांना यश आले नाही. यापुढे २००० नंतर स्वच्छतेची संकल्पना जनसहभागातून राबविण्याचा शासनाने निर्णय घेतल्याने लोकसहभागातून स्वच्छतेविषयी जागृती झाली आहे.

४. आरोग्यविषयक सुधारणा घडवून आणणे :

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडानंतर भारतात आरोग्य विषयक विकास घडवून आणण्यासाठी शासन सतत प्रयत्नशील आहे. परंतु शासनाची भूमिका जनसहभागाशिवाय यशस्वी केली जात नसल्यामुळे लक्षात आल्याने आरोग्य विषयक कार्यासाठी जनसहभाग प्राप्त करण्यावर मोठया प्रमाणात भर देण्यात आला आहे.

उदाहरण — पल्स पोलिओ मोहीम, एड्स जनजागरण, स्वच्छता अभियान इत्यादी.

५. शासनाच्या नवीन योजनांच्या पुरस्कारासाठी :

भारत हा लोकशाही प्रधान व लोककल्याणकारी देश आहे. त्यामुळे जनतेचे हित डोळयासमोर ठेवून शासन नवनवीन धोरणांची आखणी करत आहे. त्या अनुषंगाने आखलेल्या नवनवीन योजना अंमलात आणल्या जात असताना त्या योजनेस जनसहभाग असणे गरजेचे असते. जनसहभागाशिवाय शासनाने आखलेल्या कोणत्याही योजना यशस्वी होऊ शकत नाहीत.

६. लोकशाही मूल्यास बळकटी प्राप्त होते :

भारत हा लोकशाही शासन व्यवस्था असलेला देश आहे. भारतात जनता ही सार्वभौम आहे. त्यामुळे देशाची शासकीय व्यवस्था ही लोकांच्या हाती आहे. जनतेच्या माध्यमातून प्रशासन चालविण्याचे कार्य चालते. अशा या लोकशाही संकल्पनेच्या माध्यमातून भारतीय प्रशासन व्यवस्थेत जनसहभागाला महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. लोकसहभागाशिवाय शासनाने आखलेल्या कोणत्याही योजना यशस्वी होऊ शकत नाही.

७. सुशिक्षित / साक्षर समाजनिर्मितीसाठी :

लोकशाही व्यवस्थेत जनसहभागास अत्यंत महत्व आहे. परंतु जनता जर सुशिक्षित असेल तर त्यांना जनसहभागाचे महत्व कळेल. सुशिक्षित जनतेच्या माध्यमातून शासकीय धेय्य धोरणांचा अभ्यास केला जाईल. तसेच प्रशासकीय कार्यपद्धतीत जनता सहभागी होऊन प्रशासकीय विकासात हातभार लावतील.

समाजाला पूर्णतः साक्षर करण्याचे ध्येय शासनाने ठरविले तरी जोपर्यंत जनतेचा या कार्याला सहभाग मिळणार नाही तोपर्यंत जनता साक्षर होऊ शकणार नाही. जसे केरळ राज्यात जनतेचा सहभाग मोठया प्रमाणात मिळतो, त्यामुळे तेथील जनता मोठया प्रमाणात साक्षर झाली.

८. समाजांतर्गत सेवा - सुविधा निर्मितीसाठी :

भारतीय शासन व्यवस्थेत देशातील जनतेचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी जनतेच्या सहभागातून विविध योजनांची आखणी केली जाते. शासनाकडून आखलेल्या या योजना, सेवा - सुविधा यांची योग्य पद्धतीने अंमलबजावणी करण्यासाठी जनसहभाग महत्वाचा आहे. शासनाकडून सेवा - सुविधा निर्माण करणे व देशपातळीवर त्यांची अंमलबजावणी करणे या दोन्ही प्रक्रियेमध्ये जनतेचा सक्रिय सहभाग महत्वाचा ठरतो.

संदर्भ :

१. लोकसहभागाची शैक्षणिक चळवळ, महाराष्ट्र टाईम्स, १२ जाने. २०१५

२. लोकसहभागाला महत्त्व देणार, महाराष्ट्र टाईम्स, २४ ऑगस्ट २०१८, लातूर प्रतिनिधी

३. लोकसहभागातून वृच्छादन, २१ जाने. २०१९

४. सत्तार, एस.\ए., प्रशासनातील नवे विचार प्रवाह, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, २०१६

५. Research Journey, Recent Trends in Public Administration Theories, practice and future, Swatidhan Publication, 12th Jan. 2012

६. बंग के. आर., विकास प्रशासन, विद्याबुक्स पब्लिकेर्शस, औरंगाबाद, २००६

Issue : XXIII, Vol. III
Hi-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 5.20
ISSN 2231- 6671
Aug. 2021 To Jan. 2022

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	SHG's Contribution of Women Empowerment in Weaker Section of Latur District **H. W. Kulkarni**	1
2	Effectof specific Sports training program on Speed & Strength **R. V. Sonawane**	8
3	Effect of Aerobic exercise on Football kicking skills of Football Players **Dr. R. V. Patil**	13
4	Effects of Epigallocatechin Gallate (Commercially Furified from Green Tea Extract) on the Blood Sugar Level **Dr. M. M. Thorat**	18
5	मैत्रेयी पुष्पा का वैचारिक साहित्य **मनोज काळे**	23
6	संतुलीत आहार और शारीरिक शिक्षा **एस. एस. बागल**	30
7	हरितक्रांतीच्या नव्या संकल्पनेचा सामाजिक दृष्टीकोण **डॉ. निलम छंगाणी**	34
8	कृषी क्षेत्रातील विविध बदलांचा भौगोलिक अभ्यास **डॉ. जे. के. वाघमारे**	38
9	महाराष्ट्रातील इतिहास लेखन परंपरा आणि इतिहास **डॉ. विलास तवरे**	43
10	ग्रंथालय व्यवस्थापन **पांडुरंग गादेकर**	49
11	डॉ. पंजाबराव देशमुख विदर्भाचे सामाजिक योध्दा **देविदास एम.दरेगावे**	56

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

8

कृषी क्षेत्रातील विविध बदलांचा भौगोलिक अभ्यास

डॉ. जे. के. वाघमारे
भूगोल विभाग
भाई किशनराव देशमुख महाविद्यालय,
चाकूर. जि. लातूर

Research Paper - Geography

ABSTRACT

कृषी क्षेत्रातील विविध बदल व विविध समस्या यांचा अभ्यास केला असता असे लक्षात येते की, आज जगात लाखो प्रकारचे व्यवसाय असुन त्यात कार्यरत असणारे करोडो लोक आहेत. त्या सर्वांचा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष पणे कृषी व्यवसायाशी संबध असल्याचे दिसुन येते. अर्थव्यवस्थेत प्राथमिक क्षेत्रम्हणुन कृषी क्षेत्राचे स्थान महत्वाचे आहे .सदरील शोध निबंधामध्ये कृषी क्षेत्रातील बदल अभ्यासुन वास्तविक स्थितीच्या संदर्भात प्रायौगिक पध्दतीने प्रयत्न करून विविध निष्कर्ष काढले असुन त्याचे विश्लेषण करून कृषी क्षेत्रातील समस्या अभ्यासण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

बीजसंज्ञा : - कृषी विकास, भुमी उपयोग, कृषी क्षेत्रातील बदल , कृषी तंत्रज्ञान, अन्न सुरक्षा व उत्पादन.

प्रस्तावना :-

हरित क्रांतीच्या नंतर कृषी क्षेत्रात उत्पादनवाढीच्या दृष्टीकोनातून उल्लेखनीय बदल झालेला आहे. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून नियोजनबध्द शेतीविकाससाठी पीक रचनेतील बदल व कृषी क्षेत्रातील संशोधन व विकास तसेच अत्याधुनिक यंत्राचा वापरावरही भर दिलेला आहे. यावरोबरच दर्जेदार रासायनिक खते, बी-बीयाणे , विविध कीटकनाशक औषधे यांचा वापर करून पिकावरील रोगावर प्रभावी उपाययोजना केले गेल्या आहेत. तसेच माती परीक्षणाचे तंत्र अवलंबून वेगवेगळया प्रकारची जमीन वेगवेगळया पीकाखाली आणलेली आहे यामुळे कृषी उत्पादनात वाढ

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513
PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh College, Chakur

आहे.

संशोधनाचा हेतू :-

देशात कोरडवाहू शेतीवरच कृषीचे अर्थकारण अवलंबून आहे म्हणून कोरडवाहू शेतीला विकसित करणाचे असेल तर उपलब्ध पाणी आडवून , साठवून व ते वापरात आणून पिकांच्या पारंपारिक पध्दती बदलून अधिक सघन पीकाची लागवड करावी लागेल. आजच्या परिस्थिती जागतिक हवामान हे नेहमी बदलत असल्यामुळे शेती व्यवसाय परवडत नाही. तसेच शेतक-याला अधिक उत्पादन घेणे म्हणजे अमर्यादपणे किटकनाशकाचा , रसायनिक खताचा वापर करणे या विषयी मुळ ज्ञान मिळणे व सेंद्रीय शेतीला प्रोत्साहन देणे होय.

संशोधनाची गृहीतके:-

१. आर्थिक विकासात कृषी ची भूमीका जाणून घेवून भूमि उपयोग ,पीक रचनेची माहिती करून घेणे त्याचबरोबर कृषी क्षेत्रातील झालेला बदल अभ्यासने व तपासणे.

२. जागतिकीकरणाचा कृषी क्षेत्रावर झालेला परिणाम अभ्यासून कृषी खर्च व मूल्य शेतीचे आकारमान उत्पादकता आणि शेतीकडे ओढ असणा-या वाटचालीचा मागोवा घेणे.

विषय मांडणी :-

आर्थिक विकासात कृषी क्षेत्राची उपयोगिता ही उपजीविकेचे साधन व भांडवल पुरवठा या दृष्टीने अभ्यासल्या जाते. अन्नधान्य पुरवठा मानवी शरीराच्या सदृढतेसाठी आवश्यक असुन या साठी लागणाऱ्या घटकांची पूर्तता कृषी तूनच होते. भारतासारख्या कृषी प्रधान देशात बहुसंख्य लोक कृषी क्षेत्राशी निगडित असुन भारतीय अर्थव्यवस्थेत राष्ट्रीय उत्पनात कृषीचा महत्वाचा सहभाग आहे. नैसर्गिक संसाधनाचा उपयोग करून वाहतूक साधनाचा विकास करणे, आर्थिक, सामाजिक, व सांस्कृतिक आणि आर्थिक संकल्पीय सुबत्ता निर्माण करणे या बरोबरच कृषी क्षेत्रातील परस्पर संबंध स्थापित करणे गरजेचे आहे.

भारतातील ६५ टक्के लोकसंख्या ही ग्रामीण भागात वास्तव्य करत असुन त्यातील बहुसंख्य लोकांचा व्यवसाय कृषी हा आहे.या सर्वांचा विचार करता कृषी उत्पादन हे शेतक-याच्या दृटीने अत्यंत महत्वाचे आहे. शेतकरी जेवढे वि बीयाणे उत्पादन घेण्याच्या दृष्टीने लागवड करतो व खर्च करून तेवढयाच तुलनेने उत्त्पन्न मिळविण्याचा प्रयत्न करतो. या करिता शेतकरी आधुनिक तंत्रज्ञान, आतिरिक्त रासायनिक खताचा वापर व विषारी किटकनाशकाचा वापर करतो. इतके करूनही एकत्रित खर्चाचा विचार करता शेती परवडत नाही. बहुतांश शेती ही पर्जन्यावर आधारित पिकांची असुन शेती उत्पादनात घट होते. वारंवार पडणा-या दुष्काळामुळे व वातावरणाच्या बदलामुळे जमीनीचा पोत, हवामानाची अनुकुलता, प्रतिकुलता, या बरोबरच अनियमित पर्जन्य यासारख्या नैसर्गिक घटकांचा कृषी उत्पादनावर परिणाम झालेला दिसुन येतो.

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513
PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh Jr. College, Chakur.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत प्राथमिक क्षेत्र म्हणुन कृषीचे महत्वाचे स्थान आहे.या संदर्भात कृषी क्षेत्रातील समस्याया ही शोधनिबंधामध्ये अंतर्भाव केलेला आहे.मानवाच्या विविध गरजा,धारणा पधती व नियम अभ्यासले आहेत.या वरून हे स्पष्ट होते की, जितका जास्त वेगाने कृषीचा विकास, विस्तार व पिकातील उत्पादनाचा बदल वाढत जाईल तेवढयाच प्रमाणात आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातुन शेतीवर लादण्यात आलेला बदल मानवी आरोग्यास धोकादायक ठरण्याची शक्यता आहे. म्हणुन आपण तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून कृषी करत असताना अतिरिक्त किटकनाशकांचा, तणनाशकांचा , रासायनिक खंताचा या बरोबरच प्रदूषण करणा-या इंधनाचा वापर टाळून सेंद्रिय पध्दतीने कृषी उत्पादन घेऊन कृषी प्रक्रिया उद्योग उभारणे गरजेचे आहे.

संदर्भ सूची :-

१) कृषी भूगोल- डॉ.सुरेश फुले

२) महाराष्ट्राचा भूगोल - डॉ. सर्जेराव ताठे

३) पर्यावरणाची ओळख - श्रीपाद देशमुख

४) जैविक भूगोल - डॉ. विठ्ठल घारपुरे

५) शिवराज्य मासिक - महाराष्ट्र शासन

६) भारतातील जल व्यवस्थापन व शेती व्यवसायाचा सहसंबंध आणि आर्थिक व सामाजिक विकास - एक भौगोलिक अभ्यास - डॉ. देवकर बी.एस.

७) जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन जालना.

८) मृदा भूगोल - डॉ. विठ्ठल घारपुरे

९) कृषी विभाग महाराष्ट्र शासन

१०) WWW. SAKALAGROVAN.COM

११) http ://farmar.gov.in

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513
PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh College, Chakur

3
2022

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

9X

jects

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No.
1	Thiazoleas an Anti-Tuberculosis Scaffold : A Review **Dilip Annasaheb Sonawane, Vivekanand Jadhav**	1
2	Aatmanirbhar Bharat Abhiyan and Self-Reliant Indian Mission **Ruchi A. Bharuka**	12
3	Comparative Study of Sex Ratio in Sillod and Phulambri Tahsil in the Aurangabad District **S. A. Jewale**	19
4	Literacy Scenario in Maharashtra : A Geographical Analysis **Dr. J.K. Waghmare**	27
5	A Comparative Study of Difference in Explosive Strength in Athelets of 100 Meters, 400 Meters and Long Jumpers **Dr. Alok Kumar Pandey**	34
6	संतों के काव्य की प्रासंगिकता **डॉ. मीना भाऊराव घुमे**	39
7	तुलनात्मक साहित्यिक अध्ययन - अनुसंधान **सुनिता मडके**	44
8	महिला उद्योजकता-विकासाची गरज **राजेश माथुरकर**	47
9	मध्ययुगीन कालखंडातील इतिहास लेखन परंपरा **डॉ. विलास तवरे**	53
10	गृह विज्ञान आणि स्वयंरोजगार **मनीषा महारुद्र गाडवे**	56

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur

4

Literacy Scenario in Maharashtra : A Geographical Analysis

Dr. J.K. Waghmare
Dept. of Geography,
Bhai Kishanrao Deshmukh Mahavidyalaya,
Chakur, Dist. Latur

Research Paper - Geography

ABSTRACT

Census of India considers literacy is the ability to read and write with understanding in any language. Literacy and education is an important indicator of human development and reflects the basic character of population in an area. Therefore, this paper deals with spatio-temporal variations in literacy of the study region. It also deals with gender gap in literacy.

Introduction :

The level of development of any area may be gauged through socio-economic characteristics of the people. The level of education and literacy is such indicator, gives the best exposition of human and regional development because of its dual function as cause and effect of modernization. Literacy is essential for eradicating poverty and mental isolation for cultivation peaceful and friendly international relations and for permitting the free play of demographic process Chandana and Sidhu 1980, P-98 . Literacy alters perceptions, attitudes and behaviour. It generates awareness and builds personality in such a way as to promote development and welfare of nation and its people. Sengupta and Guha,2000.The status of women in any society is supposed to be the true index of its social development. Phadke, 1989.Women's education is instrumental in reducing fertility, infant and child mortality rates in improving the nutritional status of children and healthcare practices and in improving childrens school enrollment . Sengupta and Guha, 2002.

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
Jr College, Chakur.

Fig. 1.1 Growth of Population and Literacy 1951-2011

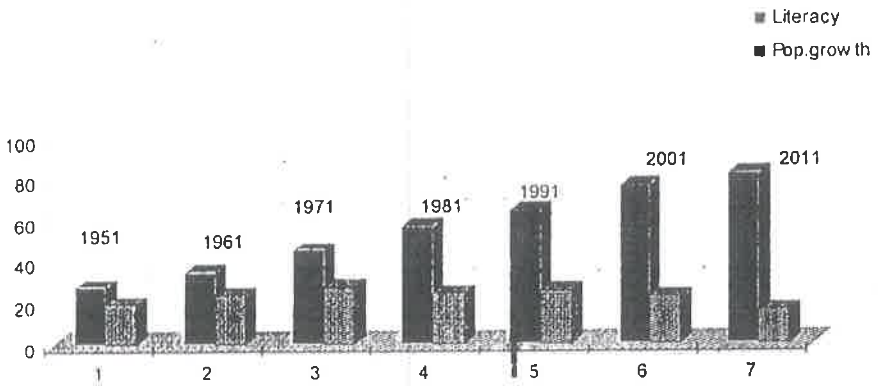

Status of literacy

Maharashtra is the 12th ranking in terms of literacy rate in India according to 2011 census. Out of total population the literacy rate has increased to 82.91% in 2011 from 76.88% in 2001.The male and female literacy rate for 2011 is 89.82% and 75.48% respectively. Table no.1.2 shows the literacy rate and gender gap in the districts of Maharashtra. Among the districts, Mumbai-suburban has the highest growth rate of literacy with 90.90% of its total population in 2011.It is mostly due to its urban dominance, whereas Nandurbar has the lowest literacy rate of 63.04%, mainly due to its backwardness and geographical location.

At district level, highest growth of population is observed in Thane district 35.94and lowest for Wardha district as per 2011 census while the decadal growth rate of highest literacy is noticed in Gadchiroli district 10.45 and lowest for the districts of Jalgaon 4.00 and Mumbai-suburban 4.01%. In the study region,population growth rate as well as literacy rate also high for Thane district,on the other hand Mumbai- suburban has lowest growth rate of population but literacy rate is higher. Generally population growth and literacy rate are inversely related to each other.

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
Jr College, Chakur.

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

Male-Female gap in literacy rate

Gender gap in literacy reflects the social milieu of the area and status of women. Real performance of the districts is suggested from the gap in male-female literacy rate as well as other developmental issues and demographic attributes are greatly influenced by it. In the state in 2001 there was 18.94% gap which is declined to 14.34 % in 2011 with reference to male-female literates. In Jalna district in both census highest gender gap in literacy is found whereas lowest gap is observed in Mumbai. In Jalna this gap was 30.08% in 2001 and declined to 23.97% in 2011. In Mumbai district this gap is ranging between 8.84 % in 2001 to 4.84% in 2011. It is mainly due to high urbanization. It clears the fact that , proportion of urbanization and gender gap in literacy are inversely related to each other.

Table no. 1.3 Maharashtra : Gender gap in Literacy

Districts	2001	2011	Districts	2001	2011
Maharashtra	15.94	14.34	Gondiya	22.03	16.24
Nandurbar	20.98	18.08	Gadchiroli	23.79	19.55
Dhule	20.01	16.38	Chandrapur	20.05	15.08
Jalgaon	21.61	17.05	Yavatmal	21.57	16.17
Buldhana	22.86	17.74	Nanded	26.09	19.94
Akola	~~15~~.47	~~10.08~~ —	Hingoli	29.54	22
Washim	24.86	18.28	Parbhani	27.61	21.39
Amravati	13.18	9.18	Jalna	30.08	23.97
Nagpur	12.76	8.69	Aurangabad	21.35	17.66
Solapur	22.15	17.8	Nashik	19.3	14.6
Satara	19.82	15.8	Ahmadnagar	21.35	17.66
Bhandara	21.15	16.15	Sindhudurg	19.03	13.95
Mumbai sub	10.44	7.35	Kolhapur	21.45	17.15
Mumbai	10.44	7.35	Thane	13.96	10.12
Raigarh	18.4	13.89	Bid	26.18	21.7
Ratnagiri	20.12	16.88	Latur	23.54	17.4
Pune	16.45	11.59	Jalgaon	21.61	17.05
Wardha	14.73	10.38	Osmanabad	23.53	18.64

Source: computed by author

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
Jr College, Chakur.

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

Conclusion

The state of Maharashtra has performed well in the literacy front as far as growth of literate population is concerned. The literacy Mission drive and continuing education, operation black board and education for all projects in the state has also helped the non literates to be well aware of the literacy and necessity of education to the extent that awareness of parents regarding sending their children to school that has in turn increased the school enrollment. It is need to be maintained that the state should give more stress on the reduction of gender gap in literacy especially in rural sector.

References :-

1) Bogue, D.G.(1969) Principles of Demography, New York.

2) Baisakhi and Bosu, R (2010) The Issue of Literacy and Human Development in West Bengal. Geographical Review of India, Pp.40-46.

3) Chandana, R.C. and Siddhu, M.S. (1980) Introduction to population Geography, Kalayani publishers , New Delhi.

4) Gosal, G.S.(1964) Literacy in India: An interpretative Study. Rural Sociology vol. 29.

5) Krishnan, G. and Shyam,M (1973) Spatial Perspective on Progress of female Literacy in India, 1907-71, Pacific viewpoint,vol.14.

6) Trewartha,G.T. (1969) A Geography of Population: World Patterns, John wiley and Sons, New York.

70 UNESCO (1957) World ILiteracy at Mid Century – A statistical study, Pairs.

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

4
2022

Issue : XVI, Vol. I
IWRJ
IMPACT FACTOR 5.50
ISSN 2454-3292
Mar. 2022 To Aug. 2022

Bhal Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No.
1	Acid Rain, Causes, Effects And Control Strategies **Priti Kothari**	1
2	The Need For Developing Women Entrepreureship **Dr. Baljeet Kaur R. Oberoi**	6
3	Performance Evaluation of Goat Farming Schemes by ITDP for Tribal People: A Case Study Dahanu Taluka **Dr. Anil R. Chougule**	14
4	Multiculturalism in Kiran Desai's The Inheritance of Loss **Sushilkumar Raut**	24
5	The Study of Spatial Distribution and Growth of Rural Settlements In Tribal area of Nashik District, Maharashtra **Arun Kale**	30
6	नाटककार नरेंद्र मोहन और उनके नाटक **सुमेश बागवान**	37
7	महाराष्ट्रातील पाणीधोरण - एक चिकित्सा **डॉ. गर्जेद्र एस. वासनिक**	43
8	सहकार चळवळ आणि महाराष्ट्राचा ग्रामीण विकास **डॉ. डी. बी. रघूवंशी**	48
9	कृषी विकासावर हवामान बदलाचा परिणाम **डॉ. जे. के. वाघमारे**	52
10	खानापूर तालुक्यातील लोककलांचे स्वरुप **डॉ. यशवंत राऊत, सुनिता गं. राक्षे**	59

PRINCIPAL
Bhal kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

Indo Western Research Journal (IWRJ) (52)

IMPACT FACTOR 5.50
www.irasg.com

ISSN 2454-3292
Indo Western Research Journal (IWRJ)
Issue : XVI, Vol. : I
Mar. 2022 To Aug. 2022

Research Paper 9 Geography

कृषी विकासावर हवामान बदलाचा परिणाम

डॉ. जे. के. वाघमारे
भूगोल विभाग,
भाई किशनराव देशमुख महाविद्यालय,
चाकूर, जि. लातूर

सारांश

पृथ्वीच्या भौगोलिक इतिहासादरम्यान हवामानातील बदलांचे अनेक भाग ओळखले आहेत. अलीकडेच, औद्योगिक क्रांतीनंतर ग्लोबल वार्मिंग चालविर्णाया मानवी क्रियांचा हवामानाचा परिणाम वाढत्या प्रमाणात झाला आहे. त्याचा परिणाम कृषी क्षेत्रावर झाला आहे. भारताचा विचार करता भारतील विविध राज्यातील हवामान हे वेगवेगळे असलेले दिसून आले. महाराष्ट्र ही याला अपवाद नाही. औद्योगिकरणाच्या काळात हवेत पसणारे विषाणू वायूंचे वाढते प्रमाण, रासायनीक खतांचा वाढता वापर यामुळे महाराष्ट्रातील कृषी जर्जर झाली आहे. गेल्या दोन वर्षात राज्यातील कोरोना महामारीचे संकट आणि बदललेले हवामानाचे स्वरुप यामुळे संपूर्ण देशाला आरोग्य आणि हवामान या दोन्ही बांबतीत काळजी घेणे आवश्यक झाले आहे. किंबहुंना यावर विचार मंथन करणे, संशोधन करणे आवश्यक आहे.

कि वर्ड – हवामान बदल, कृषी

प्रस्तावना:

जेव्हा हवामानातील बदल घडतात तेव्हा पृथ्वीच्या हवामान प्रणालीतील बदलांमुळे नवीन हवामान पद्धतींचा परिणाम होत असतो. हा काळानुसार वाढत राहतो. ही काळाचा कालावधी काही दशकांपासून ते कोट्यवधी वर्षे इतकी लहान असू शकतो. शास्त्रज्ञांनी पृथ्वीच्या भौगोलिक इतिहासादरम्यान हवामानातील बदलांचे अनेक भाग ओळखले आहेत. अलीकडेच, औद्योगिक क्रांतीनंतर ग्लोबल वार्मिंग चालविणाऱ्या मानवी क्रियांचा हवामानाचा परिणाम वाढत्या प्रमाणात झाला आहे. पृथ्वीभोवती असलेल्या हवेचे तापमान सन १९५५ सालानंतर ०.५ अंश सें. ने वाढल्याचे आय.पी.सी.सी. या आंतरराष्ट्रीय संस्थेचे शास्त्रज्ञ श्री. अलगोर व श्री. पचौरी यांनी दाखवून दिले. सन १९९८ साल हे २० व्या शतकातील सर्वात उष्ण वर्ष असल्याचे त्यांनी दाखवून दिले. तसेच सन १९९८ सालापासून जागतिक तापमान वेगाने वाढत असल्याचे त्यांनी सिद्ध केले. हवामान बदलाचा परिणाम वातावरणावर, मानवी

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513
PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh Jr College, Chakur.

तापमान आणि पर्जन्यमान पिकाचे उत्पादन कमी करू शकते. अत्यंत घटना विशेषत: पूर आणि दुष्काळ यामुळे पिकांचे नुकसान होऊ शकते आणि उत्पन्न कमी होते. उदा. २०१० आणि २०१२ मध्ये रात्रीच्या उच्च तापमानामुळे अमेरिकेच्या मध्ये कॉर्न पिकावर परिणाम झाला होता.

उन्हाळ्यात वाढते तापमान, जमीन कोरडी होण्यास कारणीभूत ठरते कीटक आणि बुरशी उष्ण तापमान, ओले हवामान आणि कार्बन डाय-ऑक्साइड यांच्या पातळीत वाढतात.

पाऊस कमी झाल्याने आणि तापमानात वाढझाल्याने समुद्राची पातळी वाढते. तसेच दुष्काळ, चक्रीवादळाने पूर यांची वारंवारिता यामुळेही कृषी जैवविविधतेला धोका आहे ज्यामुळे फळ, भाज्या, चहा, कॉफी, सुगंधी व औषधी वनस्पतीच्या गुणवत्तेवर परिणाम होतो. कीटक आणि तापमान आणि बाष्पीभवन दर वाढल्यामुळे सिंचनाच्या पाण्याची मागणी वाढते. यामुळे काही ठिकाणी भूजल सारणी कमी होऊ शकते. हवामान बदलाच्या धोक्याच्या पार्श्वभूमीवर वाढत्या लोकसंख्येची मागणी पूर्ण करण्यासाठी पीक उत्पादनात वाढ करणे हे एक आव्हानात्मक कार्य झाले आहे.

महाराष्ट्रातील शेती आणि हवामान बदल:

सन २०२१ हे वर्ष महाराष्ट्रासाठी कोरोना महामारीपुरतेचे मर्यादीत राहीले असे नाही तर या वर्षी हवामानातील बदलांनाही महाराष्ट्रातील अर्थव्यवस्थेला प्रभावीत केले. प्रथमच ६ धुळीच्या वादळाचा फटका महाराष्ट्राला बसला. आखात-- पाकिस्तानसह पश्चिमी चक्रावात आखाती देशांतून पाकिस्तान, राजस्थान, पश्चिम उत्तर प्रदेश, पश्चिम मध्य प्रदेश, गुजरात, उत्तर महाराष्ट्र, जळगाव, चोपडा, पश्चिम महाराष्ट्र, पुणे, नाशिक, नगर, सातारा, मुंबई, मराठवाड्यातील परळी वैजनाथ, परभणी, पाथ्री, सोलापूर जिल्ह्याचा भाग या संपूर्ण परिसरात ता. २० मार्च रोजी सुरू झालेली धुळीची वादळे दिसून आली.

आकाशातील हवा भुरकट, दुहीसारखी (ज्यास इंग्रजीत ''हेज' असे म्हणतात), तसेच त्यामध्ये बाष्पाचे अतिसूक्ष्म कण आणि नेहमीपेक्षा पाच ते सहा पट अधिक प्रमाणात धुळीचे कण असल्याचे दिसून आले. धुळीच्या कणांचे प्रमाण हवेत २०० पी.पी.एम. इतपत असते (इंग्रजीत एएरिसॉलश म्हणून संबोधतो) ते वाढून १२०० पी.पी.एम.पर्यंत वाढल्याने जळगाव आणि चोपडा भागात १००० मीटर अंतराच्या पुढील भाग दिसत नव्हताय तसेच मुंबई शहरात ते २१ मार्चला अधिक प्रखर होते. तेथे १०० मीटर अंतराच्या पुढील भाग स्पष्ट दिसत नव्हता.

पृथ्वीभोवती असलेल्या हवेला विशिष्ट दाब असतो. तो मिलीबार किंवा हेप्टापास्कलमध्ये मोजला जातो. वातावरणात सूर्यप्रकाशाची किरणे पडताच पृथ्वीचे तापमान वाढण्यास सुरवात होते. पृथ्वीच्या जवळचे हवेचे थर तापतात आणि त्यावरील थर थंड असतात, त्यामुळे तेथे हवेचा दाब जास्त असतो. नैसर्गिकपणे हवा वरून खाली वाहतेय मात्र त्या थरात काही उंचीवर थंड हवा असल्याने ती हवा पुन्हा आणखी खालच्या दिशेने वाहते. यालाच

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

करतील. त्यातून शेतीक्षेत्र पुरते अडचणीत येऊन शेतकरीवर्गाची आर्थिक स्थिती बिघडेल. विशेषत: कोरडवाहू भागात हे परिणाम आणखी भिषण रूप धारण करतील. त्यातून अन्नसुरक्षा धोक्यात येईल आणि अन्नधान्य दुस—या देशातून आयातीसाठी हात. पसरणे भाग पडेल. तेव्हा अन्नधान्यात स्वयंपूर्ण झालेल्या देशास दुस—या देशावर अवलंबून राहण्याची वेळ येऊ शकते. त्यासाठी हवामान बदलाच्या अनुषंगाने शेती मधुन शाश्वत उत्पन्नासाठी उपाययोजना करणे गरजेचे आहे.

कृषी उत्पादन शाश्वत करण्यासाठी उपाय:

१. पीक पद्धतीत बदल :

कापूस पिकाचे क्षेत्र कमी करून तिथे तूर, सोयाबीन, मका, घेवडा, मिरची या पिकांचा पीक पद्धतीत समावेश करावा. महाराष्ट्र राज्यात कापूस पिकाखालील क्षेत्रात सातत्याने वाढ होत आहे. त्यास कारणही तसेच आहे. बी.टी. कपाशीचे बियाणे निर्मित करून शेतक—यांना उत्पादन वाढेल अशी माहिती दिल्याने क्षेत्रात वाढ होत आहे. प्रत्यक्षात कापूस पिकाचा कालावधी ७ ते ७.५ महिन्याचा तर मान्सूनचा कालावधी ४ महिन्यांचा असल्याने पाऊसमान आणि कपाशीचा कालावधी जुळत नसल्याने कपाशीच्या क्षेत्रात होणारी वाढही गंभीर समस्या निर्माण करीत आहे. कपाशीचे ९४ टक्के क्षेत्र कोरडवाहू आहे. कपाशीच्या वाढीच्या काळात गरजेनुसार पाणीपुरवठा न झाल्याने कपाशीची महाराष्ट्रातील सरासरी उत्पादकता केवळ २.९३ क्विंटल प्रती हेक्टर आहे. त्यामुळे उत्पादनाचा खर्च अधिक आणि उत्पादकता अतिशय कमी असल्यामुळे खर्चापेक्षा उत्पन्न कमी झाल्याने कपाशी लागवड करणारे शेतकरी आर्थिक अडचणीत सापडत आहेत तसेच ते कर्जबाजारी होत आहेत.

२. रुंद—वरंबा व सरी पद्धत वापरणे :

मुलस्थानी जलसंधारणाचे उपाय म्हणून रुंद—वरंबा व सरी पद्धतीचा वापर वाढवणे गरजेचे असून सोयाबीन व घेवडा या दोन्ही पिकांची पेरणी रुंद—वरंब्यावर करण्यासाठी शेतक—यांना प्रशिक्षित करणे गरजेचे आहे. त्यामुळे हेक्टरी उत्पादकता वाढू शकेल.

३. रब्बी ज्वारीसाठी बंदिस्त वाफे:

पावसाचे पाणी साठवून ठेवण्यासाठी मोठ्या आकाराचे वाफे तयार करावेत. जमिनीच्या उतारानुसार वाफ्याचा आकार ठेवावा. वाफे तयार करताना सारा यंत्राने सारे करून त्यामध्ये नांगराने योग्य अंतरावर दंड व पाट टाकल्यास कमी खर्चात बंदिस्त वाफे तयार करता येतात व पावसाचे पाणी वाफ्यात मुरते. योग्य ओलीवर पेरणी केल्यास पुन्हा होणा—या पावसाचे पाणी वाफ्यात मुरते आणि ज्वारीचे वाढीसाठी उपयुक्त ठरते. त्यामुळे हेक्टरी ३० टक्के उत्पादन वाढते. ही मुलस्थानी जलसंधारणाची पद्धत रब्बी ज्वारीसाठी वापरणे आवश्यक आहे.

४. बागायत क्षेत्रात गव्हाचे पिकाचे क्षेत्र कमी करून बागायत रब्बी ज्वारीची पेरणी करून पीक पद्धतीत बदल करावा :

हवामान बदलाने जानेवारी, फेब्रुवारी या दोन महिन्यातच थंडीचा चांगला कालावधी

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513
PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh Jr. College, Chakur.

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

करता येतो. फळपिकांसाठी पाणीटंचाईच्या काळात ही पद्धत वापरावी

११.जलयुक्त शिवार अभियान महाराष्ट्राला वरदान ठरेल :

महाराष्ट्र शासनाने जलयुक्त शिवार अभियानाद्वारे दरवर्षी हवववव गावात साखळी बंधारे व तळी तयार करून पाणी समस्या सोडवण्याचे अभियान सुरू केले आहे. यामुळे मोठ्या प्रमाणात जलसंधारण व पाणीसाठी होऊन भूगर्भातील पाणीपातळी वाढून कोरडवाहू भागातील पिण्याच्या पाण्याचे आणि जनावरांच्या चाऱ्याचे प्रश्न मिटतील. हे अभियान चळवळ म्हणून सुरू बंधारे बांधून पाणी आडवणे या काळात गरजेचे आहे. त्यामुळे पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न सुटून शेतीसाठीही पाणी उपलब्ध होईल. त्यामुळे या कामात लोकसहभाग आहे.

१२.कोरडवाहू भागातील तळ्यामधील पाण्याचे बाष्पीभवन रोखणे :

पाण्याचे बाष्पीभवन रोखण्यासाठी वेगवेगळी द्रव्ये उपलब्ध असून त्यावर प्रयोग घेऊन तशा शिफारशी करणे गरजेचे आहे.

१३.पश्चिम महाराष्ट्रातील घाट माथ्यावरील पावसाचे पाणी तेथेच साठवणे आणि गरजेनुसार नदीपात्रात सोडणे :

पश्चिम महाराष्ट्राच्या घाट माथ्यावर ४००० ते ६००० मिलिमीटर पाऊस होतो. सध्या या डोंगर माथ्यावर पवनचक्क्या बसवून विंडमिलद्वारे वीजनिर्मिती केली जात आहे. तळी तयार केल्यास आणि गरजेनुसार ते पाणी नदीपात्रात सोडल्यास पिण्याच्या पाण्यासाठी आणि शेतीसाठी मुबलक पाणी उपलब्ध होईल.

वरील उपाय योजल्यास कृषी विकासाशी संबधीत हवामान बदलाच्या समस्या सोडविण्यास मदत होईल. त्यासाठी शेतकऱ्यांना आपल्या पीक रचनेत आवश्यक ते बदल करणे, हवामान बदलाचा अभ्यास करणे, संबंधीत प्रशिक्षण देणे काळाची गरज आहे.

संदर्भ सूची :-

1 https://www.hoyamhishetkari.com

2 खोडके स्नहेह यांचा प्रकाशित लेख, हवामान बदलाचे परिणाम

3 ॲग्रोवन ३१ मार्च, २०१२.

4 https://mr.vikaspedia.in/agriculture/agri_climate/

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
Jr College, Chakur

Journal of Research and Development

September 2021 Volume-12 Issue-7

Executive Editors
Dr. S. G. Mali
Principal Sambhaji College (Arts, Commerce & Science), Murud, Latur

Executive Editors
Dr. S. J. Phule
President Marathwada Association of Geographers, Latur

Co-Editors

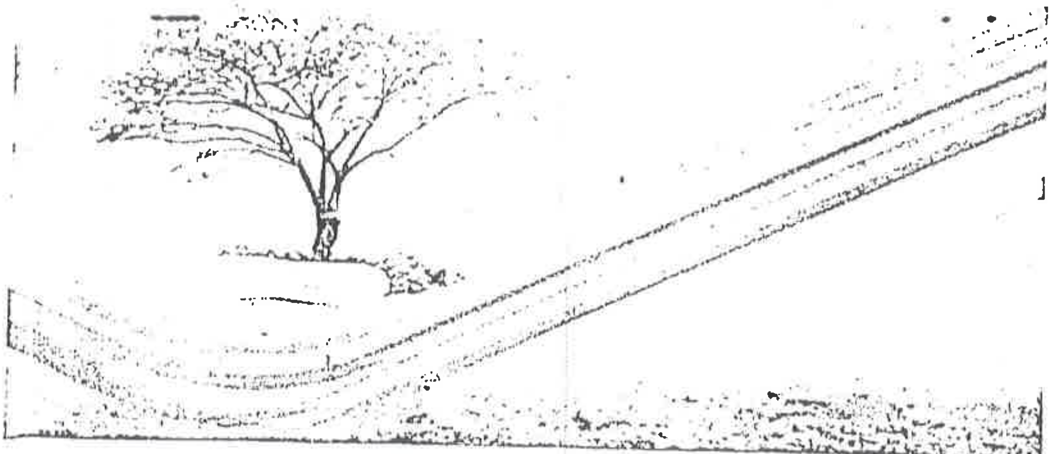

The Study Of Rainfall And Sugarcane Landuse In Satara District

[1]Dr.Wagmare J.K [2]Mr. Gaikwad N.V.

[1]Professor, Department of Geography BhaiKishanraoDeshmukhMahavidyalaya Chakur

[2]Assistant Professor, Department of Geography, Krishna Mahavidyalaya, Rethare BK

The climate is vital part of atmosphere which controlling the biodiversity of earth. Our India comes in monsoon type of climate and this monsoon climate is the chief source of Indian agriculture. The monsoon climate has distinct rainfall characteristics, followed irregular and concentrated distribution pattern of rainfall. Its variation and concentration have controlled the surface and sub-surface water. Mo... rainfall is main water provider of agriculture for different crops. In fact, farmers have big agricultural production from several crops with pattern of rainfall. The agricultural sector is boost sector at Indian economy, where big human population is directly and indirectly engaged in agriculture. Where, all farmers have cultivated various crops in three seasons of year. But, monsoon climate have provided high water through maximum rainfall to agriculture in different parts of India, therefore, Sugarcane is vital crop mainly cultivated on large area in every year. Historically, India is native place of sugarcane crop. The sugarcane crop was cultivated about five million hectares area of India in financial year 2019. It is a significant commercial crop of India which balancing rural local economy. The Satara district has taken for study which is considered as the coredistrict of sugarcane cultivation located in the western part of the Maharashtra.This district is prominent in sugarcane production as it occupies about 8.94 percent of total hectares in the Maharashtra State.This paper is an attempt to analyze the correlation between rainfall and Sugarcane Landuse in Satara District. Spearman's Rank order method is applied for analyzes the correlation of between rainfall and Sugarcane Landuse. The correlation between rainfall and Sugarcane Landuse in Satara District is $r = -0.32$. It is moderate negative or direct correlation. The climate is vital part of atmosphere which controlling the biodiversity of earth. Our India comes in monsoon type of climate and this monsoon climate is the chief source of Indian agriculture. Actually, agricultural sector is boost sector of Indian economy, where big human population is directly and indirectly engaged in agriculture. But, monsoon climate has distinct rainfall characteristics, followed irregular and concentrated distribution pattern of rainfall. Its variation and concentration have controlled the surface and sub-surface water availability, which is big water provider of agriculture for different crops. Therefore, all farmers have cultivated various crops in three seasons of year with pattern of rainfall. But, monsoon climate have provided high water through maximum rainfall to agriculture in different parts of India, therefore, Sugarcane is vital crop mainly cultivated on large area in every year. This crop is a significant commercial crop of India which balancing rural local economy.The Satara district is placed in the western region of the Maharashtra state where, about 64653 hect. farmland of district occupied by Sugarecane crops. Where, principle river Krishna, also, other important rivers- the Koyna, the Nira, the Man, the Tarali, the Urmodi, the Vasna, the Yerala, the Venna, the Kudali, etc are the water source of agriculture through Koyna Dam, DhomDam, Mhaswad Dam, Veer Dam, Kanher Dam, Uttarmand Dam, Morna Dam, Yeralwadi Dam etc especially for Sugarcane crop belts of district.

Study Area

The Satara district selected for the study of rainfall and Sugarcane Landuse. The study area Satara district encompasses the south-western part of Maharashtra state with its particular historical uniqueness and distinctive set of physical features. It is situated over Sahyadri Mountain ranges, locating between on $17^0 5'$ to $18^0 11'$North latitude and $73^0 33'$ to $74^0 54'$East longitude. There are numerous landforms like Krishna River, Mahadeo and Bamnoli hill ranges,Sitabai and Aagashive are some other hills in the district. Where, 30, 03,922 persons are habited according to 2011 Census. This district is covered totally 10,484.0 Sq. k.m area with its 742 m (2,434 ft) elevation from the mean sea level. This area receives 310.6 mm to 3576 mm of normal annual rainfall. Satara district has composed from eleven tahsils and 1739 villages. Eleven tehsils are Satara, Karad, Koregaon, Man, Khatav, Phaltan, Jaoli, Patan, Khandala, Wai, Mahabaleshwar.

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
Sr. College, Chakur.

7	Koregaon	[illegible]	60.1
8	Satara	93	75.[illegible]
9	Jaoli	101	57.[illegible]
10	Patan	99	46.7
11	Karad	74	33.0
	Total	79	65.4

Source Socio-Economic Abstract of Satara District (2019-20)

High Rainfall Days (above 95 days)

Above 90 days rainfall received tahsils are included in high category. High rainfall days was recorded in the tahsils of Jaoli, Patan and MahabaleshwarModerate Rainfall Days (70 days to 95 days) From 70 days to 95 days rainfall are received tahsils included in this category. Moderate rainfall days was recorded in the tahsils of Satara, Koregaon, Karad, WaietcLow Rainfall Days (below 70 days) Below 70 days rainfall are received tahsils are included in low category. The Low rainfall days is found in the tahsil of Khandala, Phaltan, Khatav and Man.

Spatial Pattern Of Sugarcane Landuse

About 64653 hectare land area comes under the sugarcane landuse in 201920. But the tahsil level agricultural lan[redacted] is varies from tahsils to tahsils ranges from 328 hectare to 27504 hectare. All 11 tahsils are categorized into three groups as follows: (in table no. I and Fig. 2)

Table No. II

Sugarcane Landuse In Satara District (2019-20)

Sr. No.	Name of Tahsils	Landuse(in Hectares)	Percent
1	Mahabaleshwar	328	1.93
2	Wai	4156	9.63
3	Khandala	1331	3.34
4	Phaltan	7019	8.89
5	Man	937	1.06
6	Khatav	3015	2.75
7	Koregaon	5908	7.45
8	Safara	12765	15.14
9	Jaoli	1087	3.09
10	Patan	603	0.74
11	Karad	27504	24.43
OTAL		64653	8.40

Source. Socio-Economic Abstract of Satara District (2019-20)

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513
PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

r = [illegible]
0.32

It is observed that there is moderate negative or direct correlation i.e. [illegible] between the rainfall and sugarcane landuse in Satara district. There are the some reasons especially physiography, slope, plain area, fertile soil, climate and irrigation system for moderate negative or direct correlation in Satara [illegible]

Conclusion

There are wide disparities in the rainfall and sugarcane landuse area of SataraDistrict. The highest the rainfall days are observed in Mahabaleshwartahsil whereas lowest in Man tahsil of Satara district. The highest Sugarcane landuse was observed in Karadtahsil and lowest in Mahabaleshwartahsil. But the correlation between the rainfall and sugarcane landuse found moderate negative or direct correlation i.e. r = 0.32. It means high rainfall days, low Sugarcane landuse. It was observed higher the rainfall days, lower the Sugarcane landuse i.e. Mahabaleshwartahsil. That tahsil has 118 rainfall days and just 328 hectares Sugarcane landuse area.

References

1. *Census handbook – Satara district (2011)*
2. *Socio – economic review and district abstract of Satara district (2020)*
3. *Agricultural Proudction in India, 2019*
4. *Vaidya, B. C. (1990): "Cropping Pattern in Yashoda Basin" The Deccan Geographer, Secunderabad Vol. 28, No. 2 and 3.*
5. *ShafiMuhammed (2005) Book "Agricultural Geography" Pearson Publishing*
6. *Robinson, G.M. (2003). Geographies of Agriculture: Globalisation, Restructuring and Sustainability. Routledge. ISBN 978-0-582-35662-7*
7. *Laingen, C. & L. Butler Harrington (2013). Agricultural Geography. Oxford Bibliographies.Oxford University Press. DOI 10.1093/OBO/9780199874002-*
8. *Ranade, V.M. (2004). "PanlotKshetraVikasTantraAni Mantra" (Watershed Development Tools and Techniques), Kisanshakti, May, 2004, pp. 11-16.*
9. *Mani, N. D. (2005): "Watershed Management, Principals, Parameters and programmes". Dominate Publishers and Distributers, New Delhi. Pp. 3-35.*
10. *Narwani, G.S. (2005). "Community Water Management", Rawat Publication New Delhi. P-19*

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
College, Chakur.

RNI. MAHMUL02805/2010/33461
Interlink Research Analysis
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 0976-0377
Issue:XXII,Vol.II, July. 2020 To Dec 2020

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Effect of Tinospora Cordifolia Miers on Foot rot Disease of Grape-vine Vitis-venifera L Caused by Rhizoctonia solani in Marathwada **J. A. Kadam**	1
2	Role of Agricultural in India **Dr. Nilam Chhangani**	6
3	The Disaster Managemen: A Geographical Perspective **Madan Vitthal Narwade**	13
4	Spatio Temporal Changes in Use of Chemical Fertilizers in Maharashtra State **Dr. J.K. Waghmare**	23
5	Comparative study of Physical Fitness Level Between Indian Game Kabaddi and Foreign Game Basketball Players **Dr. Seema S. Sabnil**	29
6	स्वतंत्रता संग्राम के आन्दोलन में हिन्दी भाषा का योगदान **विश्वनाथ आर. जंगीटवार**	33
7	स्त्री आत्मकथाओं में स्त्री विमर्श **डॉ. तुकाराम वैजनाथ चाटे**	39
8	स्त्री दु:खाच्या उत्कट आविष्कार : गुलमकाई **डॉ. रमाकांत काळबाराव गजलवार**	51
9	जागतिकीकरणाचे भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर झालेले परिणाम **वसंत रंगनाथ डोंवरे**	55

Bhai Kishanrao Deshmukh Junior College, Chakur 413513

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh College, Chakur.

RNI. MAHMUL02805/2010/33461
Interlink Research Analysis
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 0976-0377
Issue : XXII, Vol. II, July. 2020 To Dec 2020

Spatio Temporal Changes In Use Of Chemical Fertilizers In Maharashtra State

Dr. J.K. Waghmare
Dept. of Geography,
Bhai Kishanrao Deshmukh Mahavidyalaya,
Chakur, Dist. Latur.

3 Research Paper - Geography

Introduction :

Soil naturally containmany nutrients like nitrogen, phosphorous, calcium and potassium. These nutrients allow plants to grow. When soil nutrients are missing or in short supply, plants suffer from nutrient deficiency and stop growing. When nutrient level is too low, the plant cannot function properly and produce the food necessary to feed the world's population. Once crops are harvested for human consummation, the natural supply of nutrient's in the soil must be refilled, So farmers add nutrients the their soil. Nutrients can be added from verity of sources that is organic matter, chemical fertilizers and even by some plants. This maintain soil fertility. So the farmers can continue use the fertilizers for the healthy crops farmers turn to fertilizers because these substance. Fertilizers are simply plant nutrients applied to agricultural field to supplements required elements found naturally in the soil. Fertilizers have been used since the start of agriculture.

Fertilizers use is remarkable increased from some last decade in all over the world as well as in study area due to the pressure of growing population on agricultural land, consumption of chemical Fertilizers in the Maharashtra state for 2016-17 was 64.67 lakh MT with per hectare consumption of 122.3 kg. It was 59.63 Lakh MT with per hectare consumption of 122.5 kg for 2015-16. The present investigation tries to find out the spatio temporal changes about use of fertilizers in study area in the research paper authors also highlight the which problems are created due to the heavy use of chemical Fertilizers.

STUDY AREA :

The selected study area, Maharashtra state is located in north Centre of peninsular

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513
PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
Jr College, Chakur.

economic review of Maharashtra state for the period of 2015-16 and 2016-17.

The collected data ware processed by appropriate statistical and quantitative techniques. The map, table and cartographic method are used for presenting the processed data and their interpretation, which is support for getting concluding remarks.

Region wise use of chemical fertilizers in Maharashtra State (00 MT)

Sr. No.	Region	Use of Chemical Fertilizers		Volume of Change
		2015-16	2016-17	
1	Konkan	599 (2.17)	529 (1.54)	-70 (-0.63)
2	Pune	5755 (20.87)	8418 (24.58)	2663(3.71)
3	Nagpur	3334 (12.09)	3155 (9.21)	-179(-2.88)
4	Nashik	6451 (23.39)	8134 (23.75)	1683 (0.36)
5	Aurangabad	7104 (25.76)	9870 (28.82)	2766 (3.06)
6	Amravati	4328 (15.69)	4135 (12.07)	-193 (-3.62)
	Maharashtra	27571 (100)	34241 (100)	6670 (0.80)

(Fig. in Bracket indicate %)

RESULT AND DISCUSSION :

1. Particularly the Aurangabad and Pune region was used high chemical fertilizers during the investigation period. Both regions are used the chemical fertilizers 25.76% (710400 mt) and 20.87% (575500 mt) in 2015-16 respectively. Aurangabad and Pune region's consumption of chemical fertilizers is about 28.82% (987000 mt) and 24.58 (841800 mt) in year 2016-17 respectively.
2. Use of chemical fertilizers of Aurangabad region 25.76% and 28.82 % in 2015-16 and 2016-17 respectively to total use of Maharashtra State. The volume of change take place positive 3.06% during the period of investigation.
3. Pune region used the 20.87% and 24.58% chemical fertilizers to total use of Maharashtra State in 2015-16 and 2016-17 respectively. The volume of change are found positive 3.71% and it change is higher than all other region of Maharashtra State.

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

Use of Fertilizers

Sr. No.	Volume of Change in % 2015-16 to 2016-17	Region
1	-4.00 to 2.1	Amravati , Nagpur
2	-2.00 to 0.00	Konkan
3	0.00 to 2.00	Nashik
4	2.1 to 4.00	Pune, Aurangabad

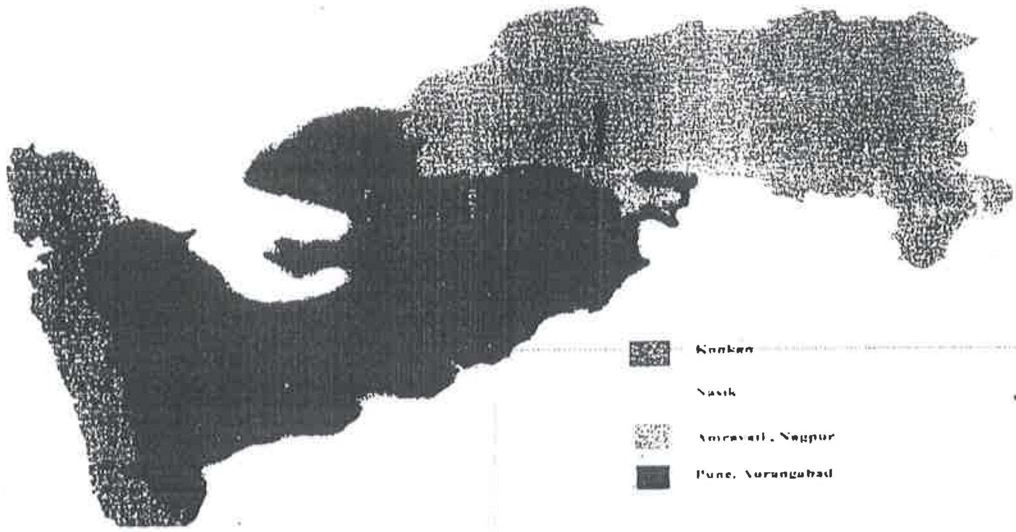

Volume of change are take place in use of chemical fertilizers in Maharashtra during the period of investigation. Author has volume of change is classified into four class, that is negative 4.0 to 2.1%, negative 2.00 to 0.00% positive 0.00 to 2.00% and positive 2.1 to 4.0% According to this classification Amravati & Nagpur region found in high negative change, Konkan region found in low negative change, Nasik region occur in low positive change and lastly Pune and Aurangabad region observed in high positive change.

CONCLUSION:

1. Aurangabad, Pune & Nasik region highly used to chemical fertilizers, due to the fertile soil & availability of irrigation sources and also this region growing the

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh Jr. College, Chakur.

8/2022 45 Principal 46 92

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

Issue : XXIII, Vol. II
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 2250-169X
June 2022 To Nov. 2022

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No.
1	Applications of Ferrite **Dr. Jairam Baburao Mote**	1
2	Effect of Chemical Fertilizers and Pesticide on Grain **J. K. Waghmare**	10
3	वस्त्रोद्योग क्षेत्रात रोजगार व सर्वसमावेशक विकासाच्या संधी **उत्तम पी. भालेराव**	15
4	बौध्द धम्मातील सम्यक दृष्टी संकल्पना **जी. एस. बनसोडे**	20
5	स्वातंत्र्यपूर्वकालीन ग्रामीण साहित्य आणि त्याचे स्वरुप **डॉ. सर्जेराव भिमराव रणखांब**	27
6	भारतीय शेतकरी कामगार पक्षाची वाटचालीचा राजशास्त्रीय अभ्यास **डॉ. अनिल रेडडी**	32
7	भारतीय राज्यघटनेची वैशिष्टये **डॉ. जे. टी. कांबळे**	39
8	बीड तालूक्यातील आत्महत्याग्रस्त शेतकरी कुटूंबाच्या आर्थिक स्थितीचा समाजशास्त्रीय अभ्यास **डॉ. यादव घोडके**	47

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
Jr. College Chakur.

Issue : XXIII, Vol. II
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 2250-169X
June 2022 To Nov. 2022

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

2

Effect of Chemical Fertilizers and Pesticide on Grain

J. K. Waghmare
Dept. of Geography,
B. K. D. Mahavidyalaya,
Chakur, Dist. Latur

Research Paper - Geography

Introduction :

Effect of chemical fertilizers and pesticides are very poisonous to all human beings as well as creatures. Using of high dosages in soil fertilizers and spray pesticide on the crops are harmful to Nature, human being and creature for the health. Soil health management is crucial for ensuring sustainable agricultural productions and maintenance of biodiversity. Fertilizers and pesticides are a necessary evil for industrial agriculture. Though, they continue to be critically important tools for global food security, their undesirable effects cannot be overlooked particularly when sustainable agriculture is the universal focus. Apart from a range of widely discussed and well-known adverse effects of chemical fertilizers and pesticides on environment and human health they have also been held responsible for strongly influencing the microbial properties of soil.

Chemical fertilizers have aided farmers in increasing crop production since the 1930's. While chemical fertilizers have their place increasing plant nutrients in adverse weather conditions or during times when plants need additional nutrients, there are also several harmful effects of chemical fertilizers. Some of the harm chemical fertilizers may cause include waterway pollution, chemical burn to crops, increased air pollution, acidification of the soil and mineral depletion of the soil. The use of chemical fertilizers on crops can have adverse effects on waterways caused by chemical run off of the excess

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh Jr. College Chakur.

other protective gears during the spraying of pesticides which results into the access of pesticides in the blood stream through inhalation and dermal exposure which can adversely affect their eyes, skin and the respiratory system. The study shows relationship between the extent of pesticide used and signs and symptoms of illnesses due to exposure among spray farmers of Bhopal, Madhya Pradesh India, who sprayed pesticides by themselves and therefore were directly exposed to pesticides were assessed.

The 18 months exposed spray farmers reported maximum acute signs and symptoms like burning/stinging of eyes (18.42%), blurred vision (23.68%), skin redness/itching (50%), excessive sweating/shortness of breath (34.2%), dry sore throat (21.05%) and burning of nose (28.9%). The signs and symptoms were found to be duration dependent among the sprayers. It is concluded that there is need for creating more awareness among the farm sprayers and authorities in implementing and ensuring the use of protective gear while handling pesticides (Choudhary 2014).

When fertilizers and pesticides are used in farmlands, they are transmitted directly or indirectly into the corns and vegetable that affects the human health. Moreover, as pesticides are applied over the vegetable which are directly entered into human or livestock bodies. Excessive use of fertilizers may pollute the underground water with nitrate and it is so much hazardous to humans or livestock.

Nitrate concentrated water can immobilize some of hemoglobin in blood. Organophosphate pesticides have increased in application, because they are both less persistent and harmful for environment than organochlorin pesticides. But, they are associated with acute health problems, such as abdominal pain, dizziness, headaches, nausea, vomiting, as well as skin and eye problems. There have been many studies intending to establish cancer - pesticides association. Organophosphate pesticides used in the vegetables gradually get deposit into human body and has a link with cancer (Miah et al. 2014).

There are numerous causes of food pollution. Basically, any pollutant that comes in contact with food has the resulting in approximately 5,000 deaths per year! potential to pollute it. Various vegetables may get contaminated with toxic bacterial strains, from irrigation water, groundwater, or soil, which may only be destroyed by processing the

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Sr. College, Chakur.

References :-

1) Choudhary, A., Ali, A.S. and Ali, S.A. 2014. Adverse Health Effects of Organophosphate Pesticides among Occupationally Exposed Farm Sprayers: A Case Study of Bhopal Madhya Pradesh, India. Asian Journal of Biomedical and Pharmaceutical Sciences, 4(35): p 29-34.

2) Miah, S.J., Hoque, A., Paul, A. and Rahman, A. 2014. Unsafe Use of Pesticide and Its Impact on Health of Farmers: A Case Study in Burichong Upazila, Bangladesh. Journal of Environmental Science, Toxicology and Food Technology, 8(1): p. 57-67.

ज्योतीचंद्र पब्लिकेशन, लातूर.

ISBN नंबर नुसार पुस्तक प्रकाशनाची सुवर्ण संधी

वैशिष्ट्ये :-

१) विद्यार्थी, संशोधक, प्राध्यापक व इतर लेखकांचे पुस्तक 'ना नफा ना तोटा' या तत्त्वावर ISBN नंबर नुसार प्रकाशित करणे.

२) संशोधक, प्राध्यापक यांच्या M.Phil, Ph.D. संशोधनात्मक पुस्तकांना विशेष प्राधान्य.

३) यु.जी.सी. च्या नवीन मार्गदर्शक तत्त्वानुसार उच्च शिक्षणामध्ये कार्यरत संशोधनार्थी व प्राध्यापक यांना आपले पुस्तक ISBN नुसारच प्रकाशित करणे आवश्यक आहे. तरी, संशोधनार्थी व प्राध्यापक यांनी आपले मौलिक साहित्य ISBN नुसार प्रकाशित करून घ्यावे, ही विनंती.

- संपर्कासाठी पत्ता -

प्रकाशक,
ज्योतीचंद्र पब्लिकेशन
"ग्यानदेव-पार्वती", R-9/139/6, विशाल शाळेजवळ,
एल.आय.सी. कॉलनी, प्रगती नगर, लातूर.
ता. जि. लातूर - 413531.(महाराष्ट्र),भारत
ऑफिस फोन नं. - 02382 - 241913
मो. नं.9423346913, 9503814000, 9637935252, 7276301000

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

9
2022

Issue : XXIV, Vol. IV
UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 6.10
ISSN 2229-4406
Mar. 2022 To Aug. 2022

47

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Analysis of Ferrites **Dr. Jairam Baburao Mote**	1
2	An Indepth Analysis of Role and Function of Indian Money Markets **Dr. D. B. Raghuwanshi**	10
3	Agriculture Sector in Indian Economy A Geographical Study **Dr. J. K. Waghmare**	17
4	Physical Education among Secondary School Children **Maroti J. Sonkamble**	31
5	Influence of personality traits and self-concept on performance as an individual or as a team at college level **Mrs. Sheetal. Mane, D. M. Jyoti**	35
6	वृद्धों की समस्याएँ एवं समाधान **डॉ. राजकुमार पंडितराव जाधव**	41
7	संत रैदास और मानवतावाद **डॉ. शितल गायकवाड**	45
8	व्यापारात ई-कॉमर्सची भूमिका आणि प्रभाव **डॉ. मधुकर ताकतोडे**	49
9	दलित मराठी वाङमयीन नियतकालीकांचे साहित्यप्रकारातील योगदान **डॉ. सर्जेराव भिमराव रनखांब**	55

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh College, Chakur

provides an equilibrating mechanism for demand and supply of short-term funds. Secondly, it enables borrowers and lenders of short-term funds to fulfil their borrowing and investment requirements at an efficient market clearing price. Three, it provides an avenue for central bank intervention in influencing both quantum and cost of liquidity in the financial system, thereby transmitting monetary policy impulses to the real economy.

Limitations

1. Unlike other well developed money markets, Indian money market has not developed in that way.
2. The money market has become almost synonymous with equity market. The debt market which is many time bigger than equity market, in developed countries like USA, United Kingdom and Japan has barely developed in India.
3. The Govt. securities market is compact only to banks and institutions and to some extent to PF.
4. Limited transfer and checks.
5. Variable interest rates.
6. Various taxes and inflation.

References :-

1] Economic times
2] Money control
3] www.finology.com
4] Reserve bank of india
5] The business standards
6] www.tradingeconomics.com

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513
PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh Sr. College, Chakur.

important in less developed countries & typically less important in industrial countries.Until the industrial revolution, Vast majority of human population labored in agriculture. Pre Industrial agriculture was typically subsistent in which farmers raised most of their crop for their own consumption instead of cash crop for trade. A remarkable shift in agriculture practices has occurred over the past century in response of new technology & the development of world market. This also led to technological improvements in agricultural techniques. Now, Agriculture with its allied sector is unquestionably the largest livelihood provider in India, more so in the vast rural area.It also contributes a significant figure to GDP. Most of the industries also depend on agriculture sector for their raw materials. The planned approach to development has helped the country to reach a stage where the country is self sufficient in food grains and has a comfortable buffer stock.

Accomplishments

As of 2011, India had a large and diverse agricultural sector, accounting, on average, for about 16 % of GDP and 10 % of export earnings. India's arable land area of 159.7 million hectares (394.6 million acres) is the second largest in the world, after the United States. Its gross irrigated crop area of 82.6 million hectares (215.6 million acres) is the largest in the world. India has grown to become among the top three global producers of a broad range of crops, including wheat, rice, pulses, cotton, peanuts, fruits, and vegetables. Worldwide, as of 2011, India had the largest herds of buffalo and cattle, is the largest producer of milk, and has one of the largest and fastest growing poultry industries.

The following table presents the twenty most important agricultural products in India, by economic value, in 2009. Included in the table is the average productivity of India's farms for each produce. For context and comparison, included is the average of the most productive farms in the world and name of country where the most productive farms existed in 2010. The table suggests India has large potential for further accomplishments from productivity increases, in increased agricultural output and agricultural incomes

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513
PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh College, Chakur

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

The Statistics Office of the Food and Agriculture Organization reported that, per final numbers for 2009, India had grown to become the world's largest producer of the following agricultural produce

* Fresh Fruit
* Lemons and limes
* Buffalo milk - whole, fresh
* Castor oil seeds
* Sunflower seeds
* Sorghum
* Millet
* Spices
* Okra
* Jute
* Beeswax
* Bananas
* Mangoes, mangos teens, guavas
* Pulses
* Indigenous Buffalo Meat
* Fruit, tropical
* Ginger
* Chick peas
* Areca nuts
* Other Bast fibres
* Pigeon peas
* Papayas
* Chilies and peppers, dry
* Anise, Badin, fennel, coriander
* Goat milk, whole, fresh

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
College, Chakur.

Per final numbers for 2009, India is the world's second largest producer of the following agricultural produce

per cent of our population is directly engaged in agriculture. In advanced countries, this ratio is very small being 5 per cent in U.K., 4 per cent in USA., 16 per cent in Australia, 14 per cent in France, 21 per cent in Japan and 32 per cent in USSR.This high proportion in agriculture is due to the fact that the non-agricultural activities have not been developed to absorb the rapidly growing population.

2. Contribution to National Income:

Agriculture is the premier source of our national income. According to National Income Committee and C.S.O., in 1960-61, 52 per cent of national income was contributed by agriculture and allied occupations. In 1976-77, this sector alone contributed 42.2 per cent while in 1981-82, its contribution was to the tune of 41.8 per cent.In 2001-02, it contributed around 32.4 per cent of national income.

3. Supply of Food and Fodder:

Agriculture sector also provides fodder for livestock (35.33 crores). Cow and buffalo provide protective food in the form of milk and they also provide draught power for farm operations. Moreover, it also meets the food requirements of the people. Import of food grains has been very small in recent years, rather export avenues are being looked for.

4. Importance in International Trade:

It is the agricultural sector that feeds country's trade. Agricultural products like tea, sugar, rice, tobacco, spices etc. constitute the main items of exports of India. If the development process of agriculture is smooth, export increases and imports are reduced considerably.Thus, it helps to reduce the adverse balance of payments and save our foreign exchange.

5. Marketable Surplus:

The development of agricultural sector leads to marketable surplus. As country develops more and more people are to be engaged in mining, manufacturing and other non- agricultural sector. All these people depend upon the food production which they can meet from the marketable surplus.As agricultural development takes place, output increases and marketable surplus expands. This can be sold to other countries. Here, it is worth mentioning that the development of Japan and other countries were made possible

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513
PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh College, Chakur.

motivation for development. As a result, it helps to create proper atmosphere for general economic development of the economy. Thus, economic development depends on the rate at which agriculture grows.

11. Source of Saving:

Improvement in agriculture can go a long way in increasing savings. It is seen that rich farmers have started saving especially after green revolution in the country.This surplus amount can be invested in agriculture sector for further; development of the sector. Saving potentials are large in agriculture sector which can be properly tapped for the development of the country.

12. Source of Government Income:

In India, many state governments get sizeable revenue from the agriculture sector. Land revenue, agricultural income tax, irrigation tax and some other types of taxes are being levied on agriculture by the state governments.Moreover, considerably revenue is earned by way of excise duty and export duty on agricultural products. Raj committee on Agricultural Taxation has suggested imposition of taxation on agricultural income for raising revenue.

13. Basis of Economic Development:

Prof. Nurkse has laid sufficient emphasis on the improvement of agriculture for a balanced growth of an economy. The development of agriculture provides necessary capital for the development of other sectors like industry, transport and foreign trade. In fact, a balanced development of agriculture and industry is the need of the day.

Trade Of Agricultural Products:

Reforms introduced in India in the early 1990s have greatly increased overall trade flows. However it has consistently run a trade deficit unlike China and Brazil (US$35 billion in 2004-2005). The EU (27) ranks as India's largest trading partner accounting for about 21% of total Indian trade in 2005, ahead of the United States and China. Meanwhile India is the EU's tenth largest trading partner accounting for 1.8% of total trade. In 2005 its trade deficit with the EU was about €2 billion. Turning our focus to trade in agricultural and food products, these account for a relatively small share of overall Indian trade. Agricultural exports represent 9% of the value of total exports while

Bhai Kishanrao Deshmukh College, Chakur 413513
PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh College, Chakur.

year) - there is a clear need for a faster reduction. Hence, poverty alleviation is a central pillar of the rural development efforts of the Government and the World Bank.

3. Ensuring that agricultural growth responds to food security needs:

The sharp rise in food-grain production during India's Green Revolution of the 1970s enabled the country to achieve self-sufficiency in food-grains and stave off the threat of famine. Agricultural intensification in the 1970s to 1980s saw an increased demand for rural labor that raised rural wages and, together with declining food prices, reduced rural poverty. However agricultural growth in the 1990s and 2000s slowed down, averaging about 3.5% per annum, and cereal yields have increased by only 1.4% per annum in the 2000s.

PRIORITY AREAS FOR SUPPORT

1. Enhancing agricultural productivity, competitiveness, and rural growth

Promoting new technologies and reforming agricultural research and extension: Major reform and strengthening of India's agricultural research and extension systems is one of the most important needs for agricultural growth. These services have declined over time due to chronic underfunding of infrastructure and operations, no replacement of aging researchers or broad access to state-of-the-art technologies. Research now has little to provide beyond the time-worn packages of the past. Public extension services are struggling and offer little new knowledge to farmers.

2. Improving Water Resources and Irrigation/Drainage Management:

Agriculture is India's largest user of water. However, increasing competition for water between industry, domestic use and agriculture has highlighted the need to plan and manage water on a river basin and multi-sectoral basis. As urban and other demands multiply, less water is likely to be available for irrigation.

3. Facilitating agricultural diversification to higher-value commodities:

Encouraging farmers to diversify to higher value commodities will be a significant factor for higher agricultural growth, particularly in rain-fed areas where poverty is high. Moreover, considerable potential exists for expanding agro-processing and building competitive value chains from producers to urban centers and export markets. While diversification initiatives should be left to farmers and entrepreneurs, the Government

Bhai Kishanrao Deshmukh College Chakur 413513
PRINCIPAL Bhai Kishanrao Deshmukh College Chakur.

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

significant thrust to the horticulture sector. The year 2012-13 has been declared as the "Year of Horticulture." Two conferences are going to be organized during the year. The first conference in February will focus on planting, material improvement and crop management while the second conference in November will be on post-harvest management and processing. Throughout the year, exhibitions will be held.

2. Government of India likely to allow fresh export of sugar:

The Government of India is likely to allow 1 million tones of fresh sugar exports with an aim to help cash-strapped sugar mills take advantage of the higher export price and repay farmers of previous cane purchases. In early January, the Supreme Court asked the mills to repay within three months around Rs 9 billion ($180 million) to farmers in the state of Uttar Pradesh for cane purchases made during 2006-2008.

3. Subsidized crop loans likely to be extended to farm equipment:

The Ministry of Agriculture proposes to extend subsidized crop loan of 4% for agriculture mechanization. At present, the loan at the subsidized rate is only available for crop-related inputs such as seeds. Officials said the idea is to bring down farmers' labor costs, which account for around 25% of total costs.

4. Government of India to discontinue technological missions for cotton and jute:

To give priority to food grain production, the Union Ministry of Agriculture has decided to end the technological missions for cotton and jute beginning in April. The move was partly prompted by farmers growing more cash crops beyond domestic demand. "In cotton, the acreage has gone up sharply year, in anticipation of higher prices.

5. Cash transfer to farmers faces hurdle:

The Indian Government buys rice, wheat and other crops from the farmers at a price known as "minimum support price" (MSP). The Food Ministry introduces this year a plan to transfer the MSP directly to the farmers' accounts or through account a check system, but it has run into roadblocks. The plan was strongly opposed by the cartel of middlemen and commission agents. Commission agents purchase grains from farmers at low rates and sell the produce to Food Corporation of India at MSP. If payments are made directly to the farmers, the middlemen will lose their commission.Many states have not yet adopted a system to directly transfer money to farmers for grains procured on

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh College, Chakur

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 7 . 479

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. II ISSUE – L Year – 7 09 April 2022

Kisan Shikshan Prasarak Mandal, Udgir's

Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur

NAAC Accredited with 'B' Grade

Dist. Latur State: Maharashtra (431515)

One Day International Seminar (Online)

Organized by

Department of Sociology in collaboration with

Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded.

On

Yugpurush Dr. Babasaheb Ambedkar

:: Editor in Chief ::

Principal

Dr. Vasant Biradar

Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.

:: Editor ::

Dr. Satish Sasane

Assit. Prof. & Head, Department of Sociology

Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.

Address for Correspondence

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Principal, Sanskrti Public School, Nanded. (MH. India) nWebsite: www.wiidrj.com

House No.624 – Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (KH), Nanded – 431605 (India – Maharashtra) **Email:** Shrishprakashan2009@gmil.com umbarkar.rajesh@yahoo.com

Dr. Rajesh G. Umbarkar Mob. No: +91-9623979067

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh Jr. College, Chakur

44	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जात निर्मूलनासंबंधी विचार आणि कार्य	डॉ. मारोती दशरथ कसाब	151
45.	21 वे शतक आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विधि विषयक विचार	डॉ. टेंकाळे सुवर्णा उमाकांत	155
46.	समाजसुधारक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. दत्ता रामचंद्र कांबळे	159
47.	धर्माची उत्पत्ती आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे धार्मिक विचार	डॉ. बी. डी. पवार	161
48.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची पत्रकारिता आणि सामाजिक बदल	डॉ. बालाजी गोविंदराव कारामुंगीकर	164
49.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि धम्मचक्रप्रवर्तन	प्रा. शृंगारे विकास प्रभाकर	168
50.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सांगितलेली लोकशाहीची सात सूत्रे	डॉ. शत्रुघ्न जाधव	171
51.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आरक्षण विषयक विचार	डॉ. दहिकांबळे एस. डी	174
52.	महिला सबलीकरणासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कार्य	कांबळे दत्ता दौलाजी	177

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

धर्माची उत्पत्ती आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे धार्मिक विचार.

डॉ. बी. डी. पवार

सहा. प्राध्यापक, भाई किशनराव देशमुख महाविद्यालय, चाकूर जी. लातूर

प्रस्तावना.

मानवी जीवनात धर्माला विशेष महत्त्व आहे. समाजजीवनाचे सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय, शैक्षणिक गरज हे ज्याप्रमाणे विविध पैलू आहेत. त्याच प्रमाणे समाज जीवनाचा धार्मिक पैलू देखील आहे. मानवी समाजाचा धर्म एक अविभाज्य घटक आहे. धर्माचे पारंपारिक रूप कसे होते, धर्माची उत्पत्ती कशी झाली. याबाबत निश्चित एक मत नाही, धर्माची उत्पत्ती सर्व प्रथम आदिवासी समाजात झाली. त्याचे विकसित रूप म्हणजे सभ्य किंवा प्रगत समाजातील धर्माची आजचे स्वरूप होय, असे विकासवादी अभ्यासकांनी प्रतिपादन केले आहे. धर्मात अलौकिक शक्ती सी संबंध आणि कर्मकांड आढळून येतो, म्हणून अभ्यासकांनी या दोन घटकांचा अभ्यास करून धर्माची उत्पत्ती होती. यासंदर्भात काही सिद्धांत मांडले आहेत.

धर्म उत्पत्तीचे सिद्धांत:-

1) सर्वात्मावाद किंवा जीवात्मवाद सिद्धांत.

एडवर्ड टायलर यांनी **सर्वात्मावाद** हा धर्म उत्पत्तीचा सिद्धांत मांडला. टायलर यांच्या मध्ये आदिवासी समाजापासून तर सभ्य समाजा पर्यंत धर्माचा आधार हा आत्म्याची संकल्पना आहे. आदिवासी लोकांनी मानवी जीवनात काही घटना विषयी मांडलेल्या विचारांमधून 'आत्मावाद' निर्माण झाला पाहिजे असे मत मांडले. आत्मवादात दोन प्रकारची विश्वास आढळतात. व्यक्तीचा मृत्यू झाल्या नंतर आत्मामरत नाही. म्हणजेच आत्मा अनिवासी असतो तसेच व्यक्तीच्या आत्म्या व्यतिरिक्त शक्तिशाली देव देवतांची इतर आत्मे असतात. आदिमानवाला आत्म्याचा अनुभव निद्रेत पडलेला स्वप्नातून झाला. हीच आत्मे मानवा पेक्षा श्रेष्ठ असतात. अशी आदिवासींची श्रद्धा आहे. हे आत्मे व्यक्तीच्या नियंत्रणा बाहेर असतात त्याचीच व्यक्ती वर सत्ता चालते. हे दिव्य प्राणी म्हणजे भूत-पिशाच प्रेत आत्मा हे होत त्यांचा संचार सर्वत्र असतो म्हणून या आत्म्याला प्रसन्न करण्यासाठी जी विविध प्रकारचे कर्मकांड करतात त्यातूनच धर्माची उत्पत्ती झाली. असे मत टायलरनी प्रतिपादन केले आहे.

2) निसर्गवाद.

मॅक्स मुल्लर यांनी निसर्गवाद हा सिद्धांत मांडला आहे. आदिमानवाचा विचार करता असे आढळून आले की, त्यांचे जीवन निसर्गाच्या सानिध्यात व्यतीत होत होते. नैसर्गिक शक्तीची वेगवेगळी रूप त्यांना अनुभवास आली, निसर्गा विषयी भय, श्रद्धा आणि आश्चर्याची भावना निर्माण झाली मानवापेक्षा श्रेष्ठ आणि शक्तिशाली असणाऱ्या शक्तीला प्रसन्न करण्याच्या उद्देशाने आदिमानव सूर्य, तारे, अग्नी, वायू पर्जन्य इत्यादी नैसर्गिक गोष्टीची आराधना करू लागला. त्यातूनच पुढे निसर्ग पूजा पद्धती निर्माण झाली. थोडक्यात निसर्गातील घटकांच्या अलौकिक संबंधीच्या विश्वातुनच धर्माचा पाया घातला आणि त्यातूनच धर्माची उत्पत्ती झाली असे मॅक्स मुल्लरचे मत आहे.

3) धर्म उत्पत्तीचा सामाजिक सिद्धांत.

धर्म उत्पत्तीचा सामाजिक सिद्धांत इमाइल दुर्खीम यांनी मांडला. दुर्खीम यांनी ऑस्ट्रेलिया मधील अरुणा जमातीचा अभ्यास केला आणि धर्माची उत्पत्ती सांगितली. दुर्खीम मते धर्मही एक सामाजिक घटना आहे. असे मत मांडले. धर्म ही एक सामाजिक तथ्य समजून या आधारावर धर्माची उत्पत्ती सांगितली आहे. सामूहिक जीवनातील सर्व वस्तू आणि घटना पवित्र आणि अपवित्र अशा दोन विभागात विभाजन केले आहे. धर्माचा संबंध हा पवित्र घटनांशी असतो. पवित्र वस्तू अपवित्र वस्तु पासून वेगवेगळे ठेवले जाते. पवित्र वस्तु बद्दल समाज जीवनात प्रचलित

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh College, Chakur.

असलेले विश्वास संस्कार व उत्सवांचा समावेश धर्मात करतात. या विश्वास संस्कार आणि उत्सवाच्या पाठीमागे समाजाची सामूहिक शक्ती असते. त्यामुळे त्यास मान्यता मिळते. यावरून हे स्पष्ट होते की धर्माची उत्पत्ती सामूहिक शक्तीतून झाली आहे.

4) फ्रेजरचा धर्म उत्पत्ती सिद्धांत.

फ्रेजरच्या मध्ये सर्व प्रथम आदिमानवाने जादू टोण्याचा वापर करून निसर्गावर नियंत्रण ठेवून आपल्या उद्देशाची पूर्तता करण्याचा प्रयत्न केला. आणि या प्रयत्नात आदिमानव अयशस्वी ठरला. म्हणून याविश्वात कोणती तरी अशी शक्ती आहे. जी त्यांची प्रयत्न यशस्वी होऊ देत नाही. असे त्यांना वाटू लागले म्हणून त्यांच्या लक्षात आली की त्या शक्तीवर जादूटोणा द्वारे नियंत्रण ठेवणे शक्य नाही. त्यामुळे तो त्याशक्तीची पूजा करू लागला. त्यातूनच धर्माची उत्पत्ती झाली, असे फ्रिजर मानतो. धर्माच्या उत्पत्ती संबंधी सिद्धांत मांडून मानवशास्त्राच्या, समाजशास्त्रज्ञ आणि इतर अभ्यासक आणि विविध धर्माची उत्पत्ती कोणत्या कारणाद्वारे झाली याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु याठिकाणी एक गोष्ट लक्षात घेणे आवश्यक आहे. कोणत्या एका सिद्धांताला आधारभूत मानून धर्माची उत्पत्ती सांगता येत नाही.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धर्मा संबंधी विचार.

धर्म माणसाचा पायाभूत आधार आहे असे मत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडले डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना बुद्धि प्रामाण्य, नितीमत्ता, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता ही मूल्ये असणारा धर्म अपेक्षित होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या धार्मिक विचारातील महत्त्वाचे तत्त्व म्हणजे धर्म ही त्यांच्या दृष्टीने केवळ अध्यात्मिक प्रेरणा नव्हती. किंवा ते पार लौकिक सुखाच्या दृष्टीने धर्माचा विचार करीत नव्हते, तर धर्माचा पाया व्यक्ती जीवनाला आवश्यक आणि सामाजिक जीवनाला पोषक आहे असे आंबेडकर मानतात. मला धर्म पाहिजे. पण धर्माच्या नावावर ढोंगी पणा नको. धर्म माणसात आशावाद निर्माण करतो. कार्य प्रवृत्त करतो. धर्म हा माणसाच्या सेवेसाठी आहे. मानव धर्माचे साधन म्हणून राहता कामा नाही. समाजाच्या धारणेसाठी धर्म असतो. ते म्हणतात जो धर्म आपल्या अनुयायात यात भेद भाव करतो. त्यांच्या वर दुबळे पणा लागतो तो खरा धर्मच नव्हे. थोडक्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना बुद्धिनिष्ठ, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता असणारा धर्म अपेक्षित होता. केवळ मूर्तिपूजा ढोंगीपणा, धर्मवेडा, परंपरावादी, गुडवाद, नियमकायदेयात गुंफणारा आणि आपल्याच अनुयायात विषमता निर्माण करणारा धर्म अपेक्षित नव्हता.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी धर्मासंबंधी दृष्टिकोण सांगत असताना बुद्धि प्रामाण्यवर आधारित मूल्य सांगितली. हिंदू धर्म त्यांच्या तात्विकतेच्या कसोटीत उतरू शकत नाही. या विषयी ते म्हणतात हिंदू धर्मातील तात्विकता मानवतावादाने परिपूर्ण आहे. हिंदू धर्म तत्त्वाच्या दृष्टीने जसा आहे तसा आचरणाच्या दृष्टीने नाही. हिंदू धर्म सांगतो की माणसे ही ईश्वराची लेकरे आहेत. एवढ्यावरच न थांबता ईश्वराची रूपे आहेत. सृष्टीच्या प्रत्येक कणात ईश्वर आहे. असे तत्त्व सांगतो तर प्रत्यक्ष आचरणात काही अनुयायांना पाणी पिण्यासाठी, मंदिर प्रवेश अस्पृश्य म्हणून टाळले जाते. थोडक्यात हिंदू धर्म तात्विक स्पर्श, अस्पर्शासाठी जरी समान असला तर प्रत्यक्ष आचरणात विषमता निर्माण करणार आहे.

बुद्धिप्रामाण्य, जातीप्रथा अस्पृश्यांची भयंकर अपसमजुती हिंदू धर्म अंतर्बाह्य विकृत झाला आहे असे आंबेडकर मानतात. हिंदू धर्मात प्रचंड दोष असून सुद्धा आंबेडकरांनी या धर्मास सुधारण्याचा प्रयत्न केला. तरी चातुर्वर्ण, जातिभेद व अस्पृश्यता यातून मुक्ती मिळणे शक्य नसल्याने 13 ऑक्टोबर 1935 रोजी नाशिक जिल्ह्यातील येवले येथील दलित वर्गीयांच्या परिषदेत आंबेडकरांनी धर्मांतराची घोषणा केली आणि ते म्हणाले की हिंदू धर्मात मी जन्माला आलो ही दुर्दैवी घटना आहे पण मी हिंदू म्हणून मरणार नाही.14 ऑक्टोबर 1956 रोजी डॉ. बाबासाहेब

आंबेडकरांनी आपल्या हजारो अनुयाया सोबत नागपूर येथे 'बौद्ध' धर्माची दीक्षा घेतली. बौद्धधम्म हाच सद्धम्म आहे. तोच बुद्धि निष्ठ, स्वातंत्र्य, समता या देशात निर्माण करणारा हा विज्ञानवादी धम्म आहे असे त्यांनी सांगितले. सदधम्म म्हणजे काय हे सांगताना आंबेडकर म्हणतात.

१) धम्म सदधम्म व्हायचा असेल तर प्रज्ञाचा स्वीकार केला पाहिजे.
२) धमाच देशना (उपदेश) सर्वा करिता मुक्त असेल तर तो धम्म सदधम्म होतो.
३) जो मैत्रीचा पुरस्कार करतो तो धम्म सदधम्म होतो फक्त प्रज्ञेचा नाही तर शिलाची जोड असली पाहिजे अशी शिकवण असेल तरच तो धम्म सदधम्म होतो.
४) प्रज्ञा आणि शील यांच्या समवेत करुणा ही आवश्यक आहे अशी शिकवण असेल तरच तो धम्म सदधम्म होतो.
५) धम्माने माणसातील भेद भाव नष्ट केला तरच तो सदधम्म होतो.
६) माणूस जन्माने नव्हे कर्माने श्रेष्ठ-कनिष्ठ ब नतो अशी शिकवण असेल तरच तो धम्म सदधम्म होतो.

वरील प्रमाणे सर्व सदधम्म धाम्मचे गुण बौद्ध धम्मात आहेत म्हणून बौद्ध हाच धम्म सदधम्म आहे असे आंबेडकरांचे मत होते.

सारांश:-

भारतीय समाजव्यवस्थेत धर्माची उत्पत्ती कशी झाली याचे निश्चित उत्तर नाही. परंतु धर्माचा अभ्यास करून अनेक विचारवंतांनी धर्माच्या उत्पत्तीचे सिद्धान्त सांगून धर्माची उत्पत्ती मांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. प्रत्येक धर्मात विशिष्ट प्रकारचे धार्मिक विश्वास आढळतात. असे असले तरी बौद्ध, ख्रिश्चन, हिंदू, मुस्लीम इत्यादी धर्मातील विश्वास सारखेच नाहीत. प्रत्येक धर्मात श्रद्धा, कर्मकांड, विषयक विश्वास, मोक्ष विषयक विश्वास, पवित्र पवित्र संबंधीचे विचार धार्मिक विधी संस्कार या गोष्टी आढळून येतात आणि प्रत्येक धर्माची अनुयायी हे पालन करीत असतात.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी धर्म हे माणसासाठी आवश्यक बाब आहे. कारण धर्म माणसात आशावाद निर्माण करतो. धर्म माणसासाठी अविभाज्य घटक मानला जातो. धर्मात बुद्धि प्रामाण्यवाद, नैतिक्ता, स्वातंत्र्य, समता, या मूल्याचा अंतर्भाव असला पाहिजे असे ठाम मत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मांडले.

संदर्भ:-

1) सामाजशस्त्रीय विचारवंत, डॉ. प्रदीप आगलावे.
2) राजकीय विचारवंत, डॉ. गाठाळ.
3) 'बुद्ध आणि त्यांचा धम्म,डॉ. बी. आर. आंबेडकर
4) भारतीय समाजातील धर्म, प्रा. ज्योती डोईफोडे

***

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Journal

Special Issue-02
Dec.2022

01

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

Marathwada Shikshan Prasarak Mandal's

Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon, Dist: Beed (MS)

(NAAC Re-Accredited 'A' Grade with CGPA 3.21)

Interdisciplinary National Conference on

"Social & Political Problems in India: Challenges & Remedies"(SPPICR-2022)

20th December 2022

Special Issue

Editor

Dr. G. T. Mokasare — Convenor

Dr. A. S. Pentawar — Organizing Secretary

Dr. G. K. Sanap — Principal

Co-Editor

Dr. N. K. Muley — Co-Convenor

Mr. B. R. Bodke — Co-Convenor

Dr. D. S. Shinde — Co-Convenor

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur

40) भारतातील सामाजिक व राजकीय समस्या – आव्हाने व उपाय
गजानन किशन झुमडे, नांदेड ||151

41) विरोधी पक्षाची भूमिका एक अध्ययन
प्रा. दिक्षित [illegible] ज्ञानोबा, जि.बीड ||160

42) [illegible] जनसंवर्धनाची समस्या
पंडित कीर्ती नारायणराव, परभणी ||164

43) मतदान प्रक्रियेत इलेक्ट्रॉनिक व्होटींग मशिनची विश्वासार्हता : एक चिकित्सा
सौ. सीमा विद्यानंद पाटील, पुणे ||168

44) स्त्रियांच्या समस्या
जे.जी. गायकवाड, जि.पुणे ||171

45) कौटुंबिक हिंसाचार करणे,वास्तव स्थिती व उपाययोजना
डॉ.बी.डी.पवार, चाकूर ||173

46) ओशोंचे शैक्षणिक विचार आणि त्यांची उपयुक्तता
तात्यासाहेब हरिभाऊ मेघारे, जळगाव ||176

47) शब्दरूपी शिव्या: महिला विरुद्ध हिंसा
प्रा. डॉ. शैलजा भारतराव बरुरे, अंबाजोगाई ||177

48) भ्रष्टाचाराविरुद्धच्या लढ्यात भारत सरकारच्या कृतींचे मूल्यमापन, आव्हाने आणि परिणाम
शिंदे प्रकाश ज्योतीराम, औरंगाबाद ||183

49) बाल लैगीक अपराध : एक सार्वदेशिक आजार
प्रा. डॉ. आनेराव एम.एम., जि. नांदेड ||188

50) भारतीय लोकशाहीतील जातीयवाद : एक आव्हान
प्रा. डॉ. सुखलाल शामराव राठोड, जि जालना ||191

51) पुरेशे शिक्षण नसल्यास आदिवासी शेतकऱ्यांवर होणारा दुष्परिणाम
डॉ.शालिनी दुर्गाजी मेन्ढे, नागपूर ||196

52) समाजातील बालगुन्हेगारी वृध्दी : एक चिंतन
डॉ. चांगदेव निवृती मुंढे, जि. जालना ||200

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513
PRINCIPAL
Kishanrao Deshmukh Jr College, Chakur.

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Journal

Special Issue-02
Dec.2022

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

45

कौटुंबिक हिंसाचार करणे, वास्तव स्थिती व उपाययोजना

डॉ.बी.डी.पवार
समाजशास्त्र विभाग
भाई किशनराव देशमुख महाविद्यालय, चाकूर

****

प्रस्तावना :—

आधुनिक काळात कौटुंबिक हिंसाचाराच्या घटना वारंवार घडत आहेत. एकाच कुटुंबात राहणाऱ्या आणि नातेवाईक असलेल्या सदस्यावर त्याच कुटुंबातील लोक अन्याय अत्याचार करतात त्यास प्रामुख्याने कौटुंबिक हिंसाचार असे म्हणतात. कुटुंबातील हिंसाचार महिलांच्या बाबतीत अधिक प्रमाणात घडतात ,भरतीय समाजामध्ये महिलांच्या समस्या बाबत विचार केल्यास आजही समाजाची मानसिकता बदललेली नाही. स्त्रियांच्या हिंसा वेगवेगळ्या कारणाने सातत्याने वाढत आहेत .

भारतीय समाजात आज कौटुंबिक हिंसाचाराच्या घटना मध्ये वाढ होऊनही कौटुंबिक हिंसाचाराच्या विरोधात म्हणावी तशी जागृती झाली नाही. आनेक हिंसाचाराच्या घटना मध्ये तर असेही दिसून आले आहे की, अश्या हिंसाच्यारची वाच्यता केली जात नाही किंवा स्त्रिया अश्या हिंसाचाराला उघड करत नाहीत. कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा अस्तित्वात येऊनही फारसा फायदा झालेला दिसून येत नाही. यामुळे कौटुंबिक हिंसाचार सातत्याने सुरूच आहेत. म्हणूनच प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये कौटुंबिक हिंसाच्याचे समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून अध्यन करण्यात आले आहे.

शोध निबंधाचा उद्देश :—

स्त्रीयावर होणाऱ्या कौटुंबिक हिंसाचारचा शोध घेणे .
कौटुंबिक हिंसाचाराच्या करणांचा आढावा घेणे.
कौटुंबिक हिंसाचाराचा स्त्रीयावर होणाऱ्या परिणामाचा शोध घेणे.

कौटुंबिक हिंसाचार म्हणजे काय ?

शारीरिक,शाब्दिक, लैंगिक, मानसिक, शाब्दिक छळ,हुंडा मालमत्ता देण्यासाठी महिलेला अपमानित करणे .शिवीगाळ करणे ,अपत्य होत नसल्यास हिणवणे ,धमकावणे त्रास देणे,दुखापत करणे ,हक्काच्या मालमत्तेपासून वंचित ठेवणे ,घराबाहेर काढणे याला हिंसाचार म्हणतात .

कौटुंबिक हिंसाचाराची कारणे:—

पितृसत्ताक कुटुंब पद्धती:—

भारतीय समाजव्यवस्था ही पुरुषप्रधान तिची आहे त्यात पितृसत्ता कुटुंब पद्धती प्रमुख मानले जाते मित्र सत्ता कुटुंबात सर्व सत्ता पुरुषाच्या हातात एकवटलेली असते कुटुंबातील सर्व निर्णय घेण्याची अधिकार पुरुषाला असतात थोडक्यात कुटुंबाची सत्ता एकाधिकारशाही सारखीच असते म्हणूनच बऱ्याच वेळेला कुटुंबातील प्रमुख असणारा पुरुष हा आपल्या कुटुंबातील सदस्यावर उदाहरणात स्त्रिया व लहान मुलांवर अन्याय अत्याचार करतो जसे स्त्रीला लहान सहान कारणावरून मारहाण करणे अपमान जनक वागणूक देणे छळ करणे आणि अशा प्रकारचे स्त्रीविरोधी करणारे हिंसक वर्तन सर्वांना मान्य असते.

स्त्रियांची मानसिकता दुर्बलता व परावलंबत्व:—

मध्ययुगीन काळापासून स्त्रीचे कार्यक्षेत्र चूल व मूल हेच मानले गेले तिला शिक्षण अर्थार्जण अशा गोष्टीपासून जाणीवपूर्वकपणे स्त्रियांना दूर ठेवले गेले त्यामुळे स्वावलंबी होऊन सबलीकरणाने जीवन जगू पाहणाऱ्या स्त्रिया मात्र परावलंबनाची जीवन जगू लागल्या पुरुषावर अवलंबून राहू लागल्या पुरुषांमधील वाढता वर्चस्ववाद एखाधिकारशाही सातत्याने वाढत गेली त्याचप्रमाणे स्त्री---पुरुष भेदभाव भेदभावासाठी श्रम विभाजनाचे तत्व कारणीभूत ठरले आणि हळूहळू स्त्री ही पुरुषांची एक प्रकारे दासी बनले शतकानु शतके स्त्रियांच्या मनावर अशा प्रकारचे संस्कार बिंबवले गेले आणि म्हणून त्याच्यात कायमची मानसिक व शारीरिक दुर्बलता निर्माण झाली. एकूणच स्त्रियांची मानसिक दुर्बलता आणि त्यांचे पुरुषावर असणारे प्रॉब्लेम यामुळे स्त्रिया समाजात कुटुंबात दुय्यम लेखल्या जाऊ

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh Sr. College, Chakur

लागल्या आणि स्त्रियांवर कुटुंबातून सातत्याने अत्याचार वाढत गेले म्हणून स्त्रियांची मानसिक दुर्बलता आणि परावलंबन हेच प्रामुख्याने कौटुंबिक हिंसाचाराला बळ देणारे कारण ठरले.

मानसिक विकृती व व्यसनाधिनता –

बहुतांश प्रमाणात पुरुषांमध्ये व्यसनाधीनतेचे प्रमाण सातत्याने वाढत असलेले दिसते इतकेच नव्हे तर पुरुषांमध्ये आक्रमकता पुरुष पुरुषी अहंकार यामुळे स्त्रियांना हिंसाचाराला बळी पडावे लागते कुटुंबातील पुरुष मंडळी ही नेहमीच हिंसकवर्तीने वर्तन करताना दिसतात त्याच्या पाठीमागे मानसिक विकृती आणि व्यसनाधीनता या गोष्टी जबाबदाऱ्या वाटतात अशा विक्रतपणामुळे पुरुष मंडळी सातत्याने ताण–तणावात चुकीचे निर्णय घेतात घरातील बायका मुलांवर मुलींवर मारहाण करून त्यांना घराबाहेर काढतात तसेच मद्यपान व मादक द्रव्याचे सेवन केल्यामुळे त्यांची मानसिक विकृती अधिक प्रमाणात वाढल्यामुळे ते घरातील महिलांवर हिंसक वर्तन करताना दिसतात आणि त्यातूनच कौटुंबिक हिंसाचाराला चालना मिळते एकंदरीत पणे मानसिक विकृती आणि पुरुषांमधील असलेली व्यसनाधीनता ही स्त्रियांना अ सुरक्षितता आणि कौटुंबिक हिंसाचाराला गतिमान करणारे एक कारण म्हणून आपणास विचारात घेता येते.

संशयी वृत्ती :–

संशयाला औषध नसते हे विधान अगदी बरोबर वाटते कारण आजपर्यंत संशयावर कसल्याच प्रकारचे औषध निर्माण झालेले नाही आणि भारतीय पुरुष प्रधान समाज व्यवस्थेने स्त्री ही चंचल असते तसेच ती नाठाळ असते चारित्र्यही नसते अशा प्रतिगामी विचारसरणीच्या मानसिकतेतून समाज व्यवस्था आणि कुटुंब व्यवस्था तिच्याकडे पाहत असते आणि त्यामुळे बऱ्याच वेळेला पुरुष स्त्रियांच्या चारित्र्यावर संशय घेऊन त्याच्या प्रत्येक हालचालीवर नजर ठेवत असतो आणि असे वर्तन करणे म्हणजे कौटुंबिक हिंसाचाराला संशयामुळे पत्नीला जिवी मारण्याच्या कित्येक घटना आपण वर्तमानपत्रातून वाचत असतो अथवा शेजारी घटना घडताना ही दिसून येतात चारित्र्याच्या संशयातून होणारी ही हिंसा आजूबाजूच्या शेजाऱ्यांच्या कुटुंबामध्ये अशा घटना घडताना दिसतात आणि चारित्र्यावर संशय घेतल्या कारणामुळे स्त्री आणि पुरुष मध्ये निर्माण होते आणि पुरुष हा स्त्रियांवर अन्याय अत्याचार करत असतो.

स्त्री अपत्य प्राप्ती व पुत्रप्राप्तीचे साधन:–

पितृसत्ताक कुटुंब व्यवस्थेमध्ये स्त्रियांना व्यक्तिगत संपत्ती व वंश प्रदीचे एक साधनच मानले जाते. स्त्रीची गरज तिच्या गर्भाशयासाठी या मानसिकतेतून स्त्रीला जर मूल होत नसेल तर सारा दोष स्त्रीला दिला जातो इतकेच नव्हे मुलगी जर जन्माला आले तरी ती मुलगी केवळ तिच्यामुळेच जन्माला आले असे मानून तिच्यावर अन्य अत्याचार केला जातो खऱ्या अर्थाने मुलगी होणे अथवा मुलगा होणे याला जीवशास्त्रीय कारणे समजून घेणे गरजेचे असते परंतु हजार वर्षापासून प्रत्येकांनी विचारसरणी चा प्रभाव लोकांच्या मानसिकतेवर बिंबवला गेल्यामुळे तिलाच दोष दिला जातो आणि त्यातून स्त्रीला शारीरिक मानसिक त्रास दिला जातो तिचा छळ केला जातो म्हणून कौटुंबिक हिंसाचाराच्या इतर कारणांपैकी एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे स्त्री अपत्य प्राप्ती व पुत्रप्राप्तीचे साधन होय.

हुंड्याची जाचक प्रथा:–

भारतीय समाजामध्ये विवाहाला फार महत्त्वाचे स्थान आहे इतकेच नव्हे धर्मानुसार विवाह म्हणजे एक पवित्र संस्कारही मानला जातो असे असले तरी विवाहासाठी हुंड्याची एक जाचक प्रथा प्राचीन काळापासून निर्माण झालेली आहे विवाहप्रसंगी वधूपक्षाकडून हुंडा घेणे हे पुरुषप्रधान समाज व्यवस्थेने निर्माण केलेले एक महत्त्वाचे रूढी परंपरा म्हणावी लागेल विवाह नंतर लोभिपती व त्यांच्या नातेवाईकांची हुंडा व सतत भेट वस्तूची मागणी वाढत असते मग अशी मागणी पूर्ण न केल्यामुळे तिला विविध कारणावरून अपमानित केले जाते हुंड्यासाठी घर सोडण्याच्या धमक्या दिल्या जातात काढून टाकण्याच्या धमक्या दिल्या जातात व तिला प्रचंड मानसिक त्रास दिल्यामुळे बहुतांश वेळी अशा महिला आत्महत्या करण्यासाठी पुढे सरसावतात हुंडाविरोधी कायदा अस्तित्वात असूनही समाजात मात्र तो प्रतिष्ठेचे लक्षण बनलेला आहे त्यामुळे जास्तीत जास्त हुंडा मिळाला म्हणजे आपली समाजात प्रतिष्ठा

वाढते अशी एक मानसिकता पुरुष मंडळीकडे असते मग जास्तीत जास्त हुंडा मिळावा या हव्यासापोटी अथवा तो प्राप्त करून घेण्यासाठी विवाहित स्त्रीला मारहाण करून वस्तूची पैशाची मागणी करून तिच्यावर अन्य अत्याचार केला जातो आणि कुंड्यच्या या जाचकप्रथेतून दरवर्षी हजारो स्त्रिया हुंडाबळी जाता नाही दिसतात म्हणून हुंड्यची जाचक प्रथा हे कौटुंबिक हिंसाराचाराचे एक सबळ कारण मानले जाते.

स्त्रियांच्या जोडीदार निवडीवर निर्बंध

आज स्त्रिया प्रत्येक क्षेत्रात पुरुषाच्या बरोबरीने कार्य करत असला तरी धार्मिक रुढीपरंपरेपासून सुरू असलेल्या प्रथा परंपरा आजही समाजात खोलवर रुजलेले आहेत आणि अशा प्रथा परंपरेंत परंपरांचे पालन समाजामध्ये आजही काटेकोरपणे केले जाते त्यामुळे आजच्या समाज व्यवस्थेला जातीबाह्यविवाह करणे प्रेम विवाहाचा आग्रह धरणे कुटुंबाच्या प्रतिष्ठेला बाधा आणणारी बाब मानली जाते असा आग्रह धरून विवाह करणाऱ्या मुला मुलींना घराच्या बाहेर हाकलून दिले जाते काही वेळेला कनिष्ठ जातीतील तरुणांशी प्रेम संबंध असल्यास अथवा त्यांनी विवाह केल्यास दोघांच्याही हत्या केल्याच्या घटना आपणास वाचावयास मिळतात ऐकावयास मिळतात त्यालाच आपण समाजशास्त्रीय परिभाषेत ऑनर किलिंग असेही म्हणतो म्हणजे प्रतिष्ठेसाठी बळी देणे ही आजच्या उच्चशिक्षित समाजात निर्माण झालेली गंभीर समस्याच म्हणावी लागेल म्हणून स्त्रियांच्या जोडीदार निवडीवर लाजले गेलेले निर्बंध हे आजही कायम आहेत दोन—तीन टक्क्याने फरक पडला असला तरी अजून बहुतांश प्रमाणात स्त्रीला स्वत:चा जोडीदार निवडणे हे आज तरी ग्रामीण आणि निरक्षर अज्ञानी समाजाला मान्य नाही.

कौटुंबिक हिंसाचाराची उपाययोजना :—

१ हुंडा बाबत समाजात जागृती निर्माण करणे
२ समाजसुधारकांचे योगदान
३ कायद्याची प्रभावी अमलबजावणी
४ सामाजिक विचारसरणीत बदल
५ महिला सबलीकरण
६ महिलांनी स्वत: जगृत होऊन त्याचा प्रतिकार केल्या पाहिजे तरच कौटुंबिक हिंसेला आळा बसू शकेल.

सारांश:—

कौटुंबिक हिंसेची शिकार ही स्त्री असते.घरातील हिंसेचे सर्वात वाईट परिणाम महिलांच्या वाट्यला येतात कुटुंबातील अगदी जवळच्या नातेवाईकाकडून स्त्री व इतर नातेवाइकांना त्रास केला जातो.स्त्री अत्याचाराच्या विरोधात अनेक महिला संघटना कार्यरत असूनही आधुनिक काळात दिवसेंदिवस कौटुंबिक हिंसाचाराच्या घटनेत वाढ होत आहे.म्हणून कौटुंबिक हिंसाचार ही एक फार मोठी सामाजिक समस्या बनली आहे.

संदर्भ सूची:—

१ भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या दृडॉ. प्रदीप आगलावे

२ भारतीय समाज वादातील विषय आणि समस्या दृप्रा.एम. एन.गदेकर

३ कौटुंबिक हिंसाचार दृमेधा ताडपत्रीकर समाजशास्त्र,नेत,सेट,पेपर ३ – प्रा.मनोहर तोटरे

□□□

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513
PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh College, Chakur

18/2022

आज़ादी का अमृत महोत्सव

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF 2021 - Impact Factor: 6.91

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol.I, Issue-XLI, 18 December 2021

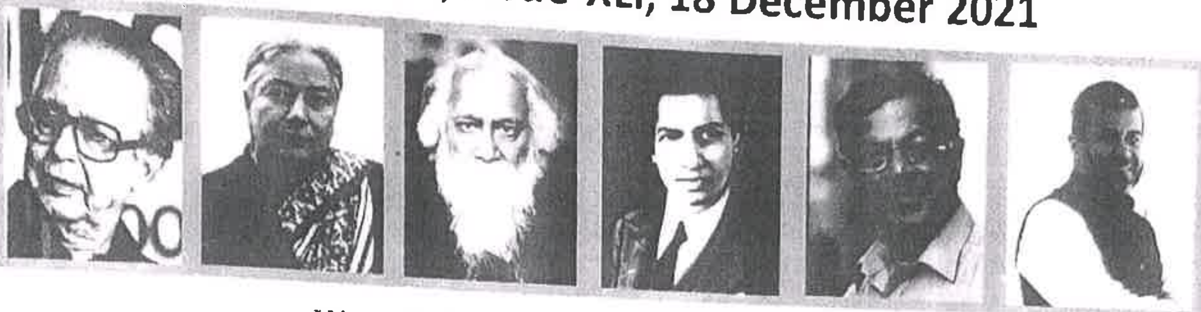

Kisan Shikshan Prasarak Mandal, Udgir's

Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur

NAAC Accredited with 'B' Grade

Dist. Latur State : Maharashtra (431515)

One Day National Seminar (Online)

Organized By

Department of English in collaboration with

Swami Ramanand Teerth Marathwada University Nanded

On

"Reflection of Society and Culture in Indian Literature in English"

Editor : **Asst. Prof. Atish Akade**

Address for Correspondence

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Editor in Chief : Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Refereed)
Principal, Sanskriti Public School, Nanded (MH, India) Email : shoshprakashan2009@gmail.com

Dr. Rajesh G. Umbarkar

House No. 624 - Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (Kh.) Nanded - 431605 (India - Maharashtra)
Email - umbarkar.rajesh@yahoo.com, shrishprakashan2009@gmail.com Mob. No. 9623979067
Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International Contacts only + 91-8857894082)

Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Sr. College, Chakur

Worldwide International Inter Disciplinary Research
(A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- Library sci.
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

__Director__ : **Mr. Tejas Rampurkar** (For International contact only +91-8857894082)

Printed by
Anupam Printers, Nanded.

© **Copy Right: Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur Dist. Latur**

© **Cost: Rs. 400/-**

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

	FICTION		
53.	RUSKIN BOND: THE MAN BEHIND INDIAN SHORT STORIES	Miss. Zarreen Naz Mohammed Iqbal	183
54.	KARNAD'S YAYATI : A PARADIGM OF INDIAN CULTURE AND EGO IDEALS	Mantha Padmabandhavi Prakashrao	187
55.	THE SOCIO - CULTURAL ISSUES OF PARSI COMMUNITY REFLECTED IN ROHINTON MISTRY'S *A FINE BALANCE*.	Dr. Archana Badne	191
56.	SOCIAL REALISM IN MULK RAJ ANAND'S NOVEL *UNTOUCHABLE*	Ms. Ujwala Vishwas Mali Dr. Pradnya Vijay Ghorpade	193
57.	REFLECTION OF SOCIETY IN SHIV K KUMAR'S POETRY	Dileep A. Pastapure	196
58.	CHANGING SOCIAL STATUS OF ARISTOCRATIC FAMILY REFLECTED IN *OLD STONE MANSION*	Dr. M. D. Pathan	199
59.	TRANSGENDER COMMUNITY IN MAHESH DATTANI'S*SEVEN STEPS AROUND THE FIRE*	Dr. S. T. Jadhav	203
60.	MARGINALISATION IN BHARATI MUKHERJEE'S *A FATHER*	Dr. Balvirchandra B. Rajurkar Dr. Ganesh Laxmanrao Lingampalle	206
61.	REFLECTION OF SOCIETY IN A.K RAMANUJAN'S POETRY	Dr. P. R. Shinde	210
62.	COMMUNAL SOCIETY REFLECTED IN MAHESH DATTANI'S*FINAL SOLUTIONS*	Dr. R. C. Jadhav	214
63.	PLIGHT OF DALIT COMMUNITY IN DATTA BHAGAT'S PLAY *WHIRLPOOL*	Dr. P. D. Shitole	217
64.	INDIAN MYTH AND CULTURE IN KARNAD'S *HAYAVADANA*.	Dr. Sachin L. Patki	220
65.	INDIAN WRITING IN ENGLISH: A REVIEW	Dr. Makanikar U. S.	224
66.	A CRITICAL INSIGHT INTO 'EDUCATION': ANALYSIS OF CHETAN BHAGAT'S *FIVE POINT SOME ONE*	Dr. Rajesh Shriniwas Shesham	226
67.	R. K. NARAYAN'S FICTIONAL WORLD AND INDIAN SOCIETY	Dr. Jaybhaye Vitthal Khanduji	230
68.	CINEATIC REFLECTION OF INDIAN CULTURE AND SOCIETY OF CHETAN BHAGAT'S*FIVE POINT SOMEONEIN3 IDIOTS*	Dr. Kulkarni Vibhati Vasantrao	233
69.	REFLECTION OF CULTURE IN INDIAN ENGLISH DRAMA	Dr. Manju Joshi	236
70.	SOCIAL REALISM: RELIGION AND CASTE DISCRIMINATION IN MULK RAJ ANAND'S 'UNTOUCHABLE'	Dr. Premal Ramesh Deeore Dr. Deepanjali Karbhari Borse	241
71.	DEPICTION OF MATRIARCHAL, CONFLICT AND SUCCESS STORY OF ANUPAMA AS A	Dr. Rajesh Vishnu Yeole Ms. Yogita Chandrakant	244

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh College, Chakur.

TRANSGENDER COMMUNITY IN MAHESH DATTANI'S*SEVEN STEPS AROUND THE FIRE*

Dr. S. T. Jadhav
Assistant Professor, Department of English, B K D College, Chakur

ABSTRACT:

Mahesh Dattani's the play,*Seven Steps Around the Fire* speaks about the pathetic condition of transgender community. They do not have an identity as the male or female. They are isolated in the human society. They are only accepted to grace the occasion of child birth and marriage ceremony as the singers and dancers.The play moves around the murder of Kamla.Anarkali the sister of Kamala was arrested for her murder without any evidence. There is prejudice about the transgender community.

KEYWORDS: Transgender, Case study, Marriage, Torture, Murder, Suicide.

INTRODUCTION:

Mahesh Dattani was born on 7th August, 1958 in Bangalore. He studied in Baldwin High School and St. Jasoph College of Arts and Sciences, Bangalore. He is graduate in History, Economics and Political Sciences. His post-graduation is in Marketing and Advertise Management. He recalls his experiences at Baldwin and says that in that Christian Institute the medium instruction was English and the communication was frowned upon, He remembers'.

> **Unpleasant distinctions were made between the 'Vernies' and the ones who were fluent in English. Snob values were inculcated early on and you generally were made to feel privileged to belong to that school. We were taught English literature with Capital E! (Ayyar, Raj: 2003: 48)**

He decided to spend a normal life and to help his father in his business. But he joined Bangalore little Theatre.He was highly influenced by the Gujarati regional plays. Besides, the stage craft of Tennessee Williams and Arthur Miller also impressed him. He remembers in this regard.

> **The playwright Madhu Rye influenced me a great deal in his portrayal of middle class Gujarti hypocrisies. Vijay Tendulkar's *Silence! The Court is in Session'* and *' Sakharam Binder'* impressed me with their complex portrayal of women characters. (Subramanyam, Lakshmi: 2002: 134)**

The role of AlyquePadmasee is also very important in Mahesh Dattani's theatrical career. Hegave exposure to his talent in the theatres of Bombay, Delhi, Calcutta and London.

***Seven Steps around the Fire* as a Saga of Sufferings:**

The play *Seven Steps Around the Fire* speaks about the pathetic condition of transgender community. They do not have an identity as the male or female. They are isolated in the human society. They are only accepted to grace the occasion of child birth and marriage ceremony as the singers and dancers. Homosexual relationship is not permitted in the cultured society. The murder of Kamala is the outcome of social antipathy for such kind of relationship. Subbu's father could not tolerate his son's tying knot with a transgender. Kamala's sister Anarkali is arrested for the murder of Kamala. She is given inhuman treatment by the police. She is placed in the male cell in the jail.There is only one woman character in the play that is Uma who is a professor of sociology. She enjoys the status as the wife of Suresh Rao, the Police Superintendent and the daughter of Vice Chancellor. She

comes to the jail as the research scholar for the case study of Anarkali who is jailed on the charge of Kamala's murder.

The play moves around the murder of Kamla. The story goes forward with the enquiry and investigation of the murder. Anarkali the sister of Kamala was arrested for her murder without any evidence. There is prejudice about the transgender community. They are considered as liars, and criminals. The hijras are human beings and they also have the emotions like other human beings. But they are deprived of these desires. Munswamy, the body guard of Uma introduces Anarkali to Uma using filthy language which denotes his attitude towards the transgender:

MUNSWAMY: Quiet! Quiet! Quiet I say! You sons of…loafers. Do you know who this madam is? She is thedaughter-in- law of the Deputy Commissioner and the wife of our Superintendent! (CP: 7)

Anarkali is helpless. She thinks that her truth would not be accepted by the police. The following conversation shows the fear in her mind.

UMA: You can't do that! You have to report to the police station.
ANARKALI: They will kill me also if I tell the truth. If I don't tell the truth, I will die in jail. (CP: 14)

Uma's visit to Champa and Anarkali reveals the fact that they are deprived of justice. They do not enjoy the social status as the others do. They are looked down and treated as unwanted. They come to the marriage ceremony of the minister's son. They are allowed to sing and dance. Seeing the photograph of Kamla, Ministers son commits suicide. BeenaAgrawal comments in this regard:

As soon as Subbu looks at the photograph, the living paraphernalia suspends and the dead Kamla assumes the role and significance of living entity governing and guiding the entire scene.(BeenaAgrawal: 2008: 43)

At the centre of the story, there is Kamla who is murdered and her sister Anarkali is arrested for it and given inhuman treatment in the jail. Uma Rao is sympathetic towards Anarkali. Police do not have sympathy for her. Uma believes in Anarkali's innocence.When Uma asks the reason of Anarkali being in a cell of men, Suresh answers:

UMA: Why do they put her in a male prison?
SURESH: They are as strong as horses. (CP: 9)

Suresh firmly believes that the hijras are criminals, liars, degenerated and castrated. On the other hand Anarkali does not have faith in police people. Her remarks to Uma denote her mentality.

UMA: You can't do that! You have to report to the police station.
ANARKALI: They will kill me also if I tell the truth. If I don't tell the truth, I will die in jail. (CP: 14)

Uma Rao develops her interest and affinity in the case of Kamala and goes on investigating the case. Munswamy, the police constable does not like it. He thinks that Uma Rao should go to other case instead of transgender. He thinks that a woman of prestigious family should not come close to hijra.So he says." once again I request you to take up some other case. Look at this man. He cuts off his wife's nose. He will give you an interesting story."(CP: 8)Anarkali seeks help from Uma but could not. Anarkali feels that Uma's sorrow is more than her. Umawants to help her but she has limitations.

ANARKALI: May be you are more unhappy than I am.
UMA: Look, I want to help you but I don't know how.
ANARKALI: If you give them money, they will release me.

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513
PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh College, Chakur.

UMA But I can't bail you out! (I P. 14)

Being childless is a major concern for any married woman Uma is childless.

The body guard of the minister comes to the house of Champa to collect the photograph from Kamla's trunk. It is only evidence of the secret marriage of Kamala and Subbu. He drops knowing the identity of Uma as the wife of Police Superintendent. Father of Mr. Sharma arrange marriage ceremony with another lady. At the time of marriage ceremony Champa and Anarkali come there to grace the occasion with their dance and song. While dancing they show the photograph of Kamala to him. He becomes over emotional and commits suicide. Finally the murder mystery of Kamala is solved. Kamala is murdered for marrying the son of the minister Subbu. Anarkali Champa and other transgender are isolated in the society. The only female character in the play is Uma Rao. She is barren so is unhappy in her marital life. She wants to help Anarkali but in vain. On the other hand, men in the play enjoy their social status.

CONCLUSION:

Thus, Anarkali is physically tortured by the police placing in the male cell of the jail. Mahesh Dattani's play *Seven Steps Around the Fire*, tries to highlight the fact that hijras are psychologically harassed every now and then. The voice of them is suppressed and they are denied social justice. They are cursed by the nature and isolated by the society.

REFERENCES:

1. Agarwal, Beena. *Mahesh Dattani'splays: A New Horizon in Indian Theatre*, Jaipur: Book Enclave, 2008
2. Dattani, Mahesh.*Collected plays*, Penguin Books, New Delhi: India, 2000
3. Ayyar, Raj. "*Mahesh Dattani, Gay Cinema comes of Age*," Gay Today 8,452, 2004
4. Subramanyam, Lakshmi, (ed) *Maffled voices: Women in Modern Indian theatre*, new Delhi, Shakti 2002 P. 134

ijindex

ISSN 2277 - 7539 (Print)
Impact Factor - 5.631 (SJIF)

Excel's International Journal of Social Science & Humanities

An International Peer Reviewed Journal

September - 2021
Vol. I No. 19

Social Vital Issue

Editor
Dr. Dnyaneshwar B.Maske
Librarian
Shri Panditguru Pardikar College,
Sirsala, Dist. Beed.

Co-Editor
Dr. Nandkumar N. Kumbharikar
Dept. of Public Administration
SPP College, Sirsala, Dist. Beed.
Emaill - dr.kumbharikarnn@gmail.com

EXCEL PUBLICATION HOUSE
AURANGABAD

Dnyai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513
PRINCIPAL
Kishanrao Deshmukh College, Chakur

17	डॉ.अविनाश ब.कासंडे	हिंदी कथा साहित्य में कृषक जीवन की त्रासदी का चित्रण	51
18	प्रा.डॉ.अविनाश वसंतराम कासां प्रा.सुजाता सुर्यकांत हजारे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जी के शैक्षणिक विचार : एक मुल्यांकन ('असीम है आसमाँ' के विशेष सन्दर्भ में)	54
19	**Dr. Pandurang Shitole**	'Managlam' picturing indian family and marriage institutions as burning houses	57
20	**Dr.S.T. Jadhav**	IQAC- holistic planning towards QC & QA	60
21	**Dr.Thorwe.R.H.**	Research methodology in library and information science	63
22	**Dr.Z.S.Ansari** **Smt.Y.S.Patil**	Biodiversity studies of mahilaratna pushpatai hiray mahila college malegaon camp, dist. Nasik	65
23	**Ladhe Devyani** **Dr. Md. M. K. Ataullah**	Influence of 8 weeks strength training programme on endurance of volleyball players	68
24	**Dr. Sd Rafat Ali Osman Ali**	Use of water and fertilizers in irrigated agriculture	71

Bhanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

IQAC- HOLISTIC PLANNING TOWARDS QC & QA

Dr.S.T. Jadhav,
Assistant Professor,
Head Dept. Of English
B.K.D. Collee, Chakur,Dist. Latur (MS)

Abstract:

Unless one plans, will become the target of others' planning so that IQAC should prepare holistic planning in the institution. Now a day's Internal Quality Assurance Cell has been treated as the Quality Control and Quality Assurance system of the institution. Therefore IQAC should have an inclusive planning covering the academic, extra-academic, administrative, and managerial operations leading towards the quality control and quality assurance means leading towards the accomplishment of the NAAC seven criteria.

Iqac means a system of processing the descriptive and numeric data generated by the institution through the academic departments, Students Supportive Services (SSS) and the nodal sections on and off campus or singly and jointly. IQAC should plan SMARTly

Research Paper

As per the new framework of National Assessment and Accreditation Council NAAC, (NAAC) IQAC composition is a quite essential for all the college stakeholders. It means not one never causes the quality culture and nurture but it is the system and Naac-Iqac is an institutional system where quality control and assurance is exposed. The place of IQAC in the accreditation is like the Sun in the solar system. Iqac remains the ultimate signified of excellence so that it has an administrative as well as managerial place in the institution. The composition of it should contribute to the institutional well beings and academic progression. So the role of the IQAC becomes multifaceted and multifacilator in the college.

IQAC no more remains a college committee but becomes the qualitative and quantitative data processor of the institutional academic, administrative and managerial performances. The preparation and submission of Annual Quality Assurance Report (AQAR) is nothing but the SMARTly exposure of the institution. Accordingly S stands for specific. Planning should be specific where the institution realizes its potential exposure means realizing its institutional infrastructure in toto. IQAC should have a holistic approach means a Mbased carrying the measurable quality controlling and quality assuring plan of action which would enable the academic and administrative as well as managerial operations to Achieve fully. Iqac should reach the college stakeholders through the campus and off campus activities. So that planning should be Reachable. Time is precious so that Iqac should mind its plan of action should be Time bond. Unless time sensibility, we will be lagged behind in terms of Quality control and Quality assurance.

Internal Quality Assurance System/Cell should have the ultimate goal of developing the institutional quality assurance system. Iqac should guarantee the quality of teaching learning and

PRINCIPAL
Bhanrao Deshmukh College, Chakur.

evaluation as be equitable, accessible and verifiable etc. It should facilitate all the college stakeholders regarding the aforesaid. It should promote the process of continuous improvement in all academic, administrative and managerial activities in extensively.

In order to achieve the SMART planning, IQAC should undergo the policies and procedures for assurance of quality, and standard for the conducted program. Formal and strategies should be developed and implemented for continuous QE with involvement of student and other stakeholders. The college should have a formal mechanism for the approval, periodic review and monitoring their activities or programs. It should have a formal and published criteria, rules and procedures for the assessment of the students in all respects. As a result of such system it is easy to take an account of the continuous periodic quality control and assurance of teaching, administrative, and other staff, as internal and external examination as formative and summative ones. IQAC should ensure the learning resources and student support facilities adequately made available. IQAC should insist upon the Management Information System (MIS) and Integrated Learning Management System (ILMS) up to the extent that data relevancy would be maintained timely and transparently. Collected data should be analyzed and used for the effective operation of the academic and administrative purpose. To accomplish the IQAC holistic planning, institution should update and upgrade the institutional website as well as visit the affiliating University website. Iqac should ensure validity of the published information.

IQAC should have a holistic planning in order to monitor the Academic programs covering the Intended Learning Outcomes, Curriculum, Students Assessment, and students' achievement etc. In case of Quality Learning Opportunities stating teaching and learning, Students Support, and learning resources as well as research and other scholarly activities and programs, community involvement and engagement programs finally it should mind the effectiveness of Quality Management and Quality Enhancement (QMQE).

IQAC should mind the specific tools as a mark of Quality Control and Quality Assurance (QC&QA). Administrative and Academic Audit (AAA), Feedback Mechanism should either be online and offline or Students Satisfaction Index or Survey. External and Internal Audits alike Green, Health, Energy etc. and Preparing Examination results.

IQAC should educate all the college stakeholders on the purpose and operation of these tools and instruments as holistic operation of the tools and instruments causing a fine product. If examined critically, accreditation agencies essentially gather information and use these tools to assess the results. Such tools and instrument should be used in case of Iqac's SMART planning covered metrics as monitoring the instruments means monitoring the students progression, pass rate, dropout rate, feedback forms employers, alumni etc. and research performance. Evaluation Instruments as in case of students evaluation, course and curriculum evaluation, Research Evaluation and Service evaluation. Special Quality Process leading Iqac towards the students' assessment staff, facilities and students support and Specific Quality Process where SWOC analysis, Internal Audits, Information System and Quality handbook of which Iqac should take follow up. It means that it is a kind of approach which warrants the A-Z outcome based approach which requires the strategic planning, which typically involves a review and examination of the

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College
Chakur
413513

institution's mission, vision, values, goals and objectives. IQAC should have brainstorming planning with which an overall goal of the creating/molding a market ready product should be. In this way, IQAC should mind the holistic approach in understanding the locational advantages and disadvantages, local and global need based, creating robust curricular, co-curricular and extracurricular process to groom the students' skills sets means generating employability .Assessing the infrastructural and support manpower available for the intended process. Assessing the money requirement to accomplish the task required.

These steps will not fulfill all the objectives of quality enhancement, as they are student oriented. Other quality improvement measures could be grouped within the umbrella of activities oriented in interaction where global scenarios in subjects are bought to the campus. These could include conferences, seminars, workshops and the liked, where both student and teachers benefits from the exercise. Careful annual planning is required to avoid duplicity and strain on expenditure and other resources. Colleges mostly organize conference for different subjects, and sometimes of inter -/ multi-disciplinary nature. Conferences/seminars for quality enhancement rest ricted to NAAC aspects, such as, Use of ICT. The new NAAC frame work is organized mostly for eliciting information that the particular college requires. This should be avoided, and a holistic approach be taken towards internal QE.

In the end, IQAC would realize the accomplishment of the planning on receipt of the institutional action taken reports and achievements.

Ref. Revised Manual for Accreditation-2019, Dec.

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur

10/2022

2022-23

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF 2022 - Impact Factor : 7.479

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

आज़ादी का अमृत महोत्सव

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Year - 8, Vol. I, Issue- LXX, 23 Sept. 2022

Influence of Geographical Conditions on Cultural Landscape

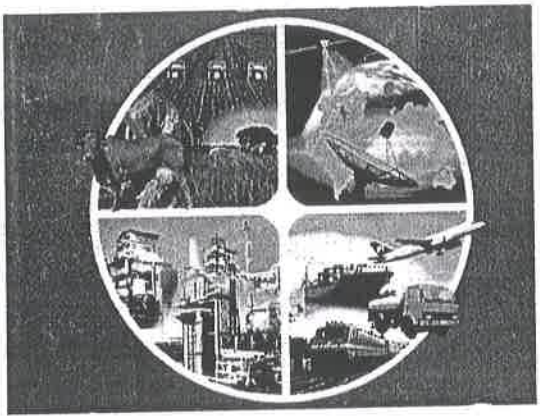

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
College, Chakur

Editor
Dr. D. N. Mane

- Cheif Editor -
Principal Dr. Vasant Biradar

Quartly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Referred) ISSN – 2454 - 7905

TO STUDY WATER QUALITY ASSESSMENT OF NANDED CITY

Dr. Gound N. S.
Dept of Geography, B. K. D. College, Chakur

INTRODUCTION :

Groundwater quality has become an important issue due to rapid increase of population, industrialization and urbanization, flow of pollution from upland to lowland, and excessive use of fertilizers and pesticides in agriculture practices. Hydrogeochemical analysis is an essential study for better understanding of the suitability of groundwater quality for different purposes (Toth 1999, [illegible] et. Al. 2011, Mukate et.al.2015) The water quality depends upon the geological environment, [illegible] movement of water, rock types, aquifer materials, climatic variation, residence time of water and inputs from soil during percolation of water and manmade activities that affects the percolation [illegible] quality deterioration. Thus, water quality if not effectively managed can serve as a serious limiting factor to the future socio-economic growth and public health which will result in enormous long term costs to society.

2. Meterial and methods

Fifty groundwater samples were collected one from each ward of Nanded city during [illegible] monsoon (June 2015) season. Groundwater smaples were collected in pre-washed one [illegible] polyethylene narrowmouth bottles after pumping the wells for 5-10 minutes. The collection [illegible] plastic cans were pre-treated with acid and rinsed with water for 2- 3 times with water [illegible] collection of sample to avoid any contamination ; afterwards these cans were sealed, labeled [illegible] and brought to the laboratory for analysis. A global positioning system (GPS) device was used [illegible] record the location coordinates. The pH and Electrical conductivity (EC) measured in the [illegible] itselefby using portable digital meter, whereas, the remaining physicochemical parameters [illegible] Ca, Mg, CO_3, HCO_3 and CI wereanalysed in the laboratory by gravimetric analysis following [illegible] standard methods of APHA (2005). The sodium (Na) and potassium(K) ions determined using [illegible] photometer (Elico CL 361). The SO_4 was determined by using spectrophotometer (Shimadzu [illegible] 1800). The details of chemical analysis are provided in.

TABLE I

PHYSICOCHEMICALANALYSIS OF GROUNDWATER SAMPLES OF NANDED [illegible]

Ward No	pH	EC	TDS	Hardness	Ca	Mg	CI	CO3(Caco3)	HCO3(Caco3)	TA	Na
1	8	1790	1146	170	23	13	143	0	150	150	[illegible]
2	8	1892	1211	444	140	23	135	0	220	220	[illegible]
3	8	1914	1219	180	52	33	170	0	110	110	[illegible]
4	8	2160	1376	212	52	14	187	20	150	170	[illegible]
5	8	1676	1068	292	70	29	75	40	220	260	[illegible]
6	8	1308	833	300	32	67	58	20	260	280	[illegible]
7	8	1704	1085	298	70	30	74	20	230	250	[illegible]
8	8	1298	831	172	50	12	62	40	150	190	[illegible]
9	8	2104	1347	250	80	12	135	0	210	210	[illegible]

Source : NWCMC

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513
PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
College, Chakur

Results and Discussion :

The pH of the Nanded city is slightly alkaline in nature. The electrical conductivity of Nanded city ranges from 2160 to 1298 us/cm. The average TDS concentration of Nanded city is about 1123.85 mg/l. The groundwater of Nanded city is of Moderate to hard type of water, the ward no. 2 has maximum hardness of about 444mg/l whereas ward no. 8 have 172 mg/l. The calcium and magnesium content in the groundwater of Nanded city is in between 23 – 139.48 and 11.70 – 67.20 mg/l respectively. The concentration of chloride is below the permissible limit designed by WHO and BIS. The ward no. 4 has the highest chloride concentration which is 187.4 mg/l. The carbonate and bicarbonate concentration ranges from 20-40 and 110 -260 mg/l with an average of 15.56 and [illegible] mg/l respectively. The permissible limit of sodium designed by WHO is 200 mg/l and here in Nanded city all the samples are below that limit. The average concentration of sodium is 105.51 mg/l. The potassium content in all the groundwater sample is low. The ward no. 7 has the maximum concentration of about. 4.7 mg/l and ward no. 3 has lowest concentration that is 0.3mg/l. The average sulphate concentration of Nanded city is 65.26 mg/l which is far below the permissible limit set by WHO. All the physicochemical parameters of the Nanded city are below the permissible prescribed by WHO.

REFERENCES :

Mukherjee R.K. Shingh B.A, District – town In Transtion : A Social and and Economic Survey of Gorkhpur, (1954), P.172.

UNESCO, Report on Urbanization in Asia and Far East. (Bangkok) (1956).

Dickinson R.E., City Region and Regionalism, Methuen, Landon, (1960),P119.

VLS Prakasa Rao, 'Urbanization in India-Spatial Dimension', Concept Publishing Company, New Delhi, (1983), P.223.

Rao, K.Ranga and Rao M.S.A., Cities and Slum, Concept Publishing company, New Delhi, (1983), PP.2-3.

Mandal, R.B. Urban Geography. New Delhi: Concept Publishing Company. New Delhi, (1998)

Chandra R.C. and Sidhu M.S., 'Introduction to Population Geography', Kaylani Publisher, New Delhi, (1980) p.98.

Madan C.R. :Indian Social Problems, Vol.2, Alfred Publisher Pvt. Ltd., New Delhi (1983), P.275.

Rao, K.Ranga and Rao, M.S.A., Cities and Slum, Concept Publishing Company New Delhi, (1984), P.101.

Kumbar A.P., 'Slum of Satara Town: A Geographical Study : A Research Project (1992-93).

Zodage S.B. Impact of Urban Growth on Environmental : A Case Study of Kolhapur. (2001), (Unpublished Ph.D. Thesis).

Mulik A Ttmaram D., 'Dynamics of Urbanization : A Geographical Persepetive,' Himalaya Publishing House, Bombay (1989), P.P.62-63.

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
College, Chakur.

SIDDHI PUBLICATION

सिद्धी प्रकाशन

श्रीनगर, नांदेड.

येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातील.
पुस्तकांसाठी ISBN नंबर उपलब्ध.

संपर्क : डॉ. राजेश गंगाधरराव उंबरकर, सौ.पल्लवी लक्ष्मण शेटे मो. 9623979067

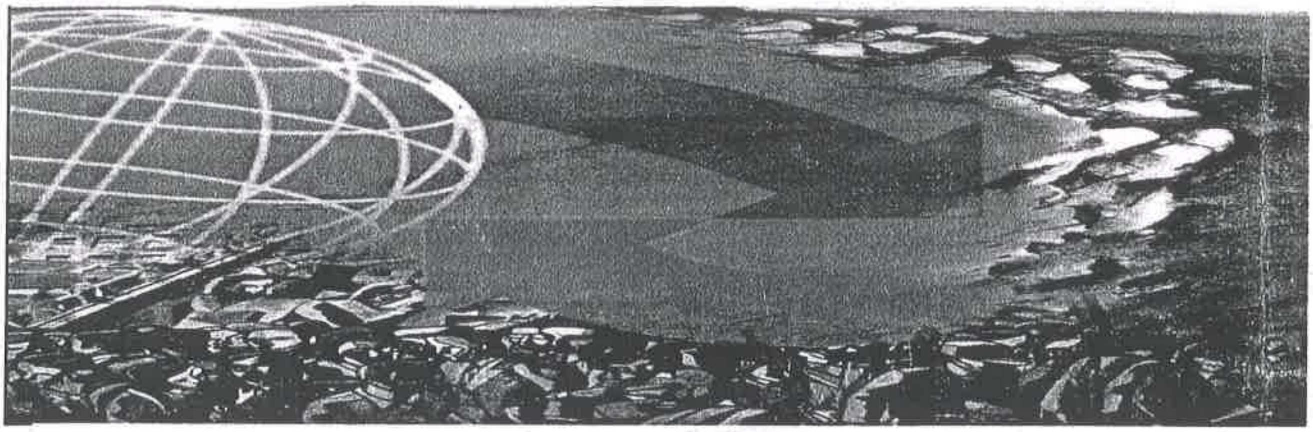

OUR SERVICES

- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

G Pay | पे PhonePe | BHIM BHARAT INTERFACE FOR MONEY | 9623979067

Siddhi Prakashan Nanded.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

Website : www.wiidrj.com

C/o. R.G. Umbarkar, H.No. 624, Bela Nagar, Near Maroti Mandir, Taroda Kh. Nanded - 431 605 Maharashtra (India)

Email : umbarkar.rajesh@yahoo.com
shrishprakashan2009@gmail.com

Mob : +91-9623979067

ISSN 2454-7905

9 772454 790004

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN 2319 9318

विद्यावार्ता

2022

श्री विद्या विका...

श्री संत दामाजी म...

(हिंदी वि...

एवं पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होलक... विश्ववि... सोलापुर

के संयुक्त त...

एक दिवसीय ... संगो...

"साहित्य, समाज ... सं... ति"

खंड - २ साहित्य ... कृति

विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभा... मताशी मालक... न्यायक्षेत्र:बीड
प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहम...

"Printed by: Harshwardhan Pu... Pvt.L... ed by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at ... Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Ma... Dr. Gh... Bapu Ganpat.

...U74120 MH2013 PTC 251205

Harshward... Pu... ...tion Pvt.Ltd.
At.P...
Pin-431126 (Ma...
...203295
harshwardhanp... ...l.com
www.vidyawarta.com
All Types Educational & Reference B...

Bhai Kishanrao Deshmukh College Chakur 413513

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
College, Chakur.

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

बाल्यावस्था में बेटी जब अपने पिता से खुलेआम बाते करती है। लेकिन जब वह बड़ी होती है तब उनके सामने कई समस्याएँ उभरकर आती है। उस समय उनको अपना जीवन जीना असंभव लगता है।

आदिवासीयों जीवन अभी भी अंधकारमय दिखाई दे रहा है। दुख भरे जीवन जी रहे है। आधुनिकीकरण, भूमंडलीकरण, वैश्विकरण से वह उजाडे जा रहे है। उनकी जमीन, जंगल हड़प किये जा रहे है। इस संघर्ष में कई लोगों ने जान भी दी है। लेकिन इन राजनेताओं ने उनकी जंगल पहाड़ो उनकी जमीनो से अलग कर दिया है। एक तो वह अंधकारमय जीवन जी रहे है दूसरी और वह भूमंडलीकरण से पीसते जा रहे है। इसके बारे में निर्मला पुतूल अपने कविता में लिखती है-

"अजीब विडम्बना है
एक अँधेरा बाहर है
जो उसे चारो और से घेरे है
और दूसरा उसके भीतर का अँधेरा है
जो वर्षो से दूर नही हो रहा है
अँधेरा से घिरा आदमी लगातार लड़ रहा है।"५

निष्कर्षत: कहा जा सकता है कि निर्मला पुतूलजी ने आदिवासी लोगों का दुख-भरा चित्रण किया है। उन्होंने स्त्री-जीवन की पीड़ा को समाज के सामने लाने का प्रयास किया है स्त्रियों के अनंत पक्षो को उद्घाटित किया है। निर्मलाजी ने राजनीति करनेवाले लोग आदिवासी स्त्रियों, लड़कियों मनुष्यों का शोषण करते है इनका भी चित्रण किया है। स्त्रियों पर अत्याचार करके उनको उपभोग की वस्तू बनाया दिया है। पैसो के लालच से आदिवासीयों की जमीन हड़प की जाती है। अंधविश्वास से जकड़े आदिवासी लोगों का ध्यान भगाकर उनकी संस्कृति, वेशभूषा, भाषा वह नष्ट करना चाहते है। निर्मला पुतूलजी ने इन सबके आधार पर अपने साहित्य का आधार आदिवासी लोगों का जन-जीवन का चित्रण किया है। स्पष्ट रूप में उन्होंने स्त्री जीवन पर अधिक ध्यान दिया है।

संदर्भ

१. इतनी दूर मत ब्याहता बाबा - निर्मला पुतूल
२. नगाडे की तरह बजते शब्द - निर्मला पुतूल २००५, पृ.५४
३. कैसे भूल जाऊँ? - निर्मला पुतूल
४. बॉस - निर्मला पुतूल
५. जगमगाती रोशनीयों से दूर अंधेरो से घिरा आदमी - निर्मला पुतूल

❑❑❑

35

हिंदी व्यंग साहित्य तथा नारी व्यंग लेखन

सौ. मानखेडकर बी. एस.
भाई किशनराव देशमुख विद्यालय, चाकूर

****

प्रास्ताविक :-

जब जब समाज में विसंगतियों को बढावा दिया व्यंग का पौधा अधिक लहराया। करनी और कथनी के अंतर को पाटने केम लिए साठोत्तर काल की नयी पीढी ने व्यंग की कलम चलायी। स्वतंत्र विधा के रुपमे स्वातंत्रोत्तर काल में व्यंग का विकास हुआ व्यंग लेखन मे कहानी उपन्यास, नाटक, निबंध आदि रुपो मेसामने आया।

व्यंग साहित्य ने अपने दायरे मे समस्त देश कोसमेट रखा है। समाज में व्याप्त विसंगतीयो को व्यंग साहित्य में चित्रण कियाहै। बिगडती हुई परिस्थीती को व्यंगकार व्यंग के माध्यम से उसका चित्रण करताहै।

परिभाषा :-

"शरद जोशी व्यंग की पहचानहै ऐसा साहित्य जो कष्टसही सामान्य जिन्दगी के करीब है या उससे जुडाहै। यदि ऐसा न होतो कही गडबड है।"

रविंद्रनाथ त्यागी- "समाज की कुरीतियों का भंडाफोड करने का कार्य प्रमुखत: व्यंग द्वाराही हो सकता है यदि उससे हास्य भी समाविष्ट हो जाये तो रंग और तेज हो जायगा।"

जार्ज मेरिडिय यदि आप हास्यास्पद का इतना अधिक मजाक उडातेहै कि उसमे दयालुताही समाप्त हो जाए तो आप व्यंग कीसीमाओं मे प्रवेश कर जातेहै।

कहानी में व्यंक सही अर्थ मेहरिशंकर परसाई और शरद जोशी के साथ आगया। सामाजिक तथा राजनीतीक विसंगतीयों का अत्यंत सशक्त चित्रण कियाहै। विभिन्न परम्पराओ के निर्वाह का दायित्व संभालते मध्यम वर्गीय परिवार में अनेक घटनाए घटतीहै। जो व्यंग चित्रण को कारण बन सकतीहै। जनअक्रोश की कारणहल्कीसी जागृति और निष्क्रियतो दोनो का मिश्रित तथा संयमित रुप शरद जोशी के व्यंग मे मिलता है।

नरेंद्र कोहली वर्तमान राजनिति को व्यंग के माध्यम से

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
College, Chakur.

चित्रण कियाहै रविंद्रनाथ त्यागी ने राजनितीक सामाजिक, सांस्कृतिक, साहित्यिक सभी तरह की विसंगती और विद्रुपताओ पर व्यंग कियाहै। हिंदी व्यंग नाटको का आरंभ भारतेंदु केध्भारत दुर्दशाङसे माना गया है। भारतेंदु काल मे जनजागृती के लिए नाटकही सर्वोत्तम विधा थी। उन्होने नाटक के माध्यम से भारतीयों की दुर्बलताओ, हीनताओं, और आभावों का चित्रण कियाहै। बालविवाह, अनमेल विवाह, धार्मिक आडम्बर, उंच नीचता, निम्नवर्ग की दयनीयस्थितीपर व्यंग कियाहै।

हास्य व्यंग कविताओं के माध्यम से भी सामाजिक कुरितियों पर करारा व्यंग किया गाया है। जीवन के विविध पक्षोंपर व्यंग कसने का काम कवियो न कियाहै। स्वतंत्रता के बाद व्यंग से अधिक विस्तारितहुआहै। नई कहानी, नई कविता, नया नाटक आदि विधाओ मे व्यंग अधिक प्रखर रूपसेसामने आया है। व्यंग मे नारी व्यंगकारो की भूमिका विशिष्ट रहीहै। महिलाओंने अपने लेखन के माध्यमसे यह सिद्ध कर दियाहै, की अनुभूतिके माध्यम सामाजिकसंपर्क के रूप में पुरूष व्यंगकारों से पीछे नही है।

वास्तव मेहिंदी का व्यंग साहित्य बहुआयामी और बहुविध है। व्यंग की खोजही विडंबना तथा विद्रुपता है। व्यंग मे नारीयों के विविध चित्र हमारेसामने आये समाज का मुलाधार परिवार है। मा, बेटी, पत्नी, बहू, साली, प्रेमिका, विधवा, पडोसन आदि अनेक रूप निभाने पडतेहै। नारी स्वतंत्र हुई। सभा, सोसायटी, सम्मेलनों मे जाने लगी नौकरी, व्यवसाय करने लगी, उच्च शिक्षा हासिल करने लगी, परंतु उसका स्वतंत्र अस्तित्व जितना होना था उतना निखरा नही।

हिंदी की महिला व्यंगकारों ने अपने आसपास की नारीस्थितिका अभ्यास किया पुरूष व्यंगकारो के चित्रण मे भी नारी का समग्र चित्रण हुआहै। फिर भी हिंदी मे नारी की दशा दिशा कासही चित्रण करने का प्रयास व्यंगकारों को करना पडेगा। व्यंग मे नारी व्यंगकारों की भूमिका विशिष्ट रहीहै। महिलाओं ने अपने लेखन केमाध्यम से यह सिद्ध कियाहै। व्यंग साहित्य मे उनका भी महत्वपुर्ण स्थान है। आजादी के बाद महिला व्यंगकारो मे सूर्यबाला, सरोजनी प्रीतम, स्नेहलता पाठक, अलका पाठक का नाम अग्रणीहै। इनके कारण नारी व्यंग लेखन मेस्त्रियों का स्थान महत्वपुर्ण बना है।

व्यंग साहित्य मे सदैव यथार्थ चित्रण की प्रवृत्ती दिखायी देतीहै। व्यंग विधा विसंगतीयों के खिलाफ वैचारिक आंदोलनहै। समाज की निरंतर बिगडती हुई स्थिती को सूचित करताहै सजग जागरूकता का भी प्रमाण है कि स्त्री भी व्यंगलेखन मे उतर आयी। व्यंगलेखन मे महिलाऐं अधिकाधिक संख्यामें आगे बढ गई है। व्यंग के क्षेत्र मे केवल पुरूषोंका एकाधिकार नहीहै। महिलाए भी व्यंगलेखन कर रहीहै। महिलाओं का अनुभव क्षेत्र अब विकसित हो रहाहै। नारी की मुक्ति का द्वार खुलनेपरतो इनका शोषण और भी अधिकहुआ इन सब बातों को युग के व्यंगकारों ने अपनी रचनाओं मे पेश कियाहै।

महिलाओं काहिंदी मे व्यंग लेखन -

हास्य व्यंग की विधाओ मे महिलाओं ने भी अपना योगदान दिया है। महिला दर्पणपत्रिका मेश्रीमती देवता देवी कीहास्य रचना चुटिया क्या हुई प्रकाशित हुई। डॉ बालेंदु शेखर तिवारी ने इसे पहलीहास्य महिला रचनाकार कीहास्य रचना मानीहै। श्रीमती कमला चौधरी की कईहास्य व्यंग कहानीया प्रकाशित हुई। नाटक - एकांकी क्षेत्र मे विमला लुथरा द्वारा लिखित पचपन का फेर जमीला कुरेशीद्वारा लिखित सरगम कुमारी स्वरूप द्वारा लिखित मैम साहब का बैरा, मे मायके चली जाउँगी, मे अनेकहास्य एकांकियों को एकत्रित कियाहै। डॉ कुसूम कुमार के ओम क्रांती क्रांती, रावण लीला ये उनके नाटकीय व्यंग है। डॉसरोजनी प्रीतम नेहंसिकाएँ मे उनकी छोटी - छोटी व्यंग कविताएँ एकत्र कीहै। उन्होने गद्य मे भी लेखन कियाहै। आखिरी स्वयंवर उनकी व्यंग रचनाओ का एकमात्र प्रकाशित संकलनहै।

सूर्यबाला हिंदी व्यंग क्षेत्र मेअग्रसर नाम है। अजगर करे न चाकरी महत्वपुण व्यंगसंकलण है। सूर्यबाला ने राजनितीक, समाज, परंपरा, परिवार आदि विद्रुपताओं पर व्यंग कियाहै।

स्नेहलता पाठक ने महिलाओं के जीवन की विडंबनाओ को व्यंग के माध्यम से प्रकाश डालाहै। उषाबालाजी के दोसंग्रह युधिष्ठिर के बेटे, कफनचोर का बेटा मे जीवन की विसंगतीयों का आक्रोश व्यक्त कियाहै। अलका पाठक का एक व्यंग संग्रह मे प्रकाशित हुआ किराए के लिए खालीहै।

समाज का एक पक्ष स्त्रियों काहै जिनकी दशा भी करूणहै वे शोषितहै। नारी जीवन की समस्त विसंगतीयों का व्यंग के माध्यम बना। व्यंग सब विधाओ मे छा गया उसने अपना अपना स्वतंत्र अस्तित्व बनाया। जिनमेस्त्री भी व्यंग लेखन के माध्यम से विसंगतीयों का चित्रण सशक्तता से कर रहीहै।

संदर्भ ग्रंथ

- हिंदी व्यंग साहित्य मे नारी डॉ शैलजा माहेश्वरी विकास प्रकाशन, कानपूर
- व्यंगात्मक उपन्यास तथा रागदरबारी डॉ नन्दलाल कल्ला - अमित प्रकाशन जोधपूर
- हिंदी व्यंग विद्या शास्त्र और इतिहास - डॉ बापूराव देसाई - चिन्तन प्रकाशन, कानपूर

❑❑❑

36

हिंदी साहित्य में व्यंग्य: स्वरूप और विकास

श्री. अंकुश जयवंत शेलार
एम्.ए.,बी. एड.,नेट,
पीएच.डी.शोधछात्र,
हिंदी भाषा व साहित्य अनुसंधान केंद्र
श्री. शिवाजी महाविद्यालय, बार्शी,
तह. बार्शी ,जि. सोलापुर।
सोलापुर विश्वविद्यालय, सोलापुर

****

प्रस्तावना :-

व्यंग्य आज साहित्य- सृजन का एक अभिन्न अंग माना जाता है। वह साहित्य की समस्त विधाओं पर छा गया है। व्यंग्य की इस व्यापक ता को स्वीकार करते हुए हिंदी के प्रतिष्ठित व्यंग्यकार हरिशंकर परसाई कहते हैं कि "व्यंग्य की प्रतिष्ठा इस बीच काफी बढ़ी है वह शूद्र से क्षत्रिय मान लिया गया है। व्यंग्य साहित्य ब्राह्मण नहीं बनना चाहता, क्योंकि वह कीर्तन करता है।"[१]

हमारा वर्तमान समाज अन्याय, अत्याचार, अनाचार, पाखंड, कालाबाजारी, छल, दोगलापन, अवसरवाद, असामंजस्य तथा आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, एवं राजनैतिक विसंगतियों से घिरा हुआ है। किसी भी सजग साहित्यकार की लेखनी इससे अछूती कैसे रह सकती है ? रचनाकार की छटपटाहट जब व्यंग्य के माध्यम से अभिव्यक्त होती है, तब रचना अधिक प्राणवान सिध्द होती है। जीवन की विभिन्न विसंगतियाँ व्यंग्य-चेतना को प्रखर और पैना बनाती हैं। इन्हीं विसंगतियों ने डॉ. हरीश नवल और परसाई जैसे लब्ध-प्रतिष्ठित व्यंग्यकार की संवेदना का विस्तार किया था- "मैने देखा कि जीवन में बेहद विसंगतियाँ हैं। अन्याय, अत्याचार, अनाचार, पाखंड, कालाबाजारी, छल, दोगलापन, अवसरवाद, असामंजस्य तथा आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, एवं राजनैतिक, दोमुँहापन हैं। मैंने इनके विश्लेषण कि लिए साहित्य, दर्शन, समाजशास्त्र, राजनीतिशास्त्र का अध्ययन किया । मैंने जाना कि जीवन कि सबसे सही व्याख्या कार्ल मार्क्स ने की हैं।"[२]

इन विड़म्बनीय स्तितियों से संघेष करने के लिए साहित्यकार व्यंग्य को हथियार के रूप में अख्तियार करने लगा। परिणाम स्वरूप आज साहित्य में व्यंग्य को विशिष्ट स्थान प्राप्त हो चुका है। व्यंग्य की उत्पत्ती और स्वरूप-वैविध्य पर अनेक व्यंग्यकारों और आलोचकों ने अपने-अपने विचार प्रकट किये हैं, जिनका उल्लेख यहाँ पर यथेष्ट होगा।

१. व्यंग्य शब्द की व्युत्पत्ती, अर्थ एवं स्वरूप :-

'व्यंग्य' शब्द की उत्पत्ती इस प्रकार है- वि+अंग। "वि' का अर्थ होगा विकृत या विरूप। अर्थात् विकृत या विरूपण व्यंग्य के कारक तत्व हैं। आज 'व्यंग्य' शब्द जिस अर्थ में प्रयुक्त होता है, उसमें अंग्रेजी 'सटायर' का अर्थ एवं उद्देश्य समाविष्ट है। मानपिकी पारिभाषिक कोश में 'सटायर' शब्द का 'व्यंग्य' अर्थ देते हुए कहा गया है- "उसका लक्ष्य मानवीय दुर्बलताओं पर कटाक्ष करके उन्हें उभारना और सुधारना होता है।"[३]

इस प्रकार आज का व्यंग्य चुहल या परिहास मात्र न होकर एक सोद्देश्य और गंभीर साहित्यिक विषय है।

व्यंग्य की परिभाषा :-

पाश्चात्य विद्वानों की दृष्टि में व्यंग्य :-

बर्नार्ड शॉं मानवीय दुर्बलताओं और विकृति को ही व्यंग्य का लक्ष्य मानते हैं- "After salvation all the of the world depends on the man who would not take evil good humourasly, an, d whose langhter destroys the fool instead of enocoureaging him."[४]

अर्थात- "मूर्खो को प्रोत्साहन देने के बजाय हास्य द्वारा उन्हें ध्वस्त करके तथा विकृत को विनोद-भाव से न स्वीकार करने वालों पर ही संसार की मुक्ति निर्भर है।"

मेरिडिथ उपहास को व्यंग्य का मूल धर्म मानते हुए कहते है आइना है-

"If you detect the ricicule and your kindness is chilled by it, you are sliping in to the srasp of satire."[५]

अर्थात- "हास्यास्पद का इतना अधिक मजाक उड़ाया जाता है कि उसमें दया एवं सहानुभूति समाप्त हो जाये, तब वह हास्य, व्यंग्य की कोटी में आ जाता है।"

प्रसिद्ध व्यंग्यकार "स्विफ्ट" कहते हैं कि "व्यंग्य एक प्रकार का आइना है जिसमें देखनेवाले को अपने चेहरे के साथ-साथ दूसरों के चेहरे भी दिखाइ देने लगते हैं। यही कारण है कि विश्व में व्यंग्य का स्वागत किया जाता है तथा बहुत कम लोग इससे अपने को पीड़ित अनुभव करते हैं।"[६]

जान एम. बुलिट व्यंग्य के व्यापक आयाम की ओर

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513
PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh College Chakur

इंगित करते हुए करते हुए कहते है-

"Whether good or bad, general or particulars true of false, savage or humorous, prosic or poetis, or poetis and literary attach, upoun the voice of holly of men and manners may be contained under the general word satire."[७]

अर्थात- "व्यंग्य शब्द के अन्तर्गत मानव तथा उसके आचार की समस्त त्रुटियों पर किया गया साहित्यिक प्रहार है, वह चाहे अच्छा हो या बुरा, सामान्य हो अथवा विशिष्ट, सत्य हो अथवा असत्य, क्रूर हो अथवा हास्यास्पद, गद्य हो अथवा पद्य।"

व्यक्ति की मूर्खताओं की अभिव्यक्ति को हि व्यंग्य का लक्ष्य मानते हुए वायरन कहते हैं-

"Fool are my theme, let satire be may song."

अर्थात- "मुर्ख मेरी थीम है, व्यंग्य ही इसलिये मेरा गीत है।"

इयान जैक व्यंग्य को परिभाषित करते हुए कहते हैं- "बचाव की इच्छाशक्ति व्यंग्य को जन्म देती है। कलात्म बचाव ही व्यंग्य है।"[८]

भारतीय विद्वानों की दृष्टि में व्यंग्य :-

भारतीय रचनाकार एवं विद्ववानों ने भी व्यंग्य के विषय में अपने-अपने मत प्रकट किये हैं, जिनका उल्लेख करना आवश्यक प्रतित होता है।

आचार्य हजारी प्रसाद द्विवेदी व्यंग्य के लक्ष्य की और संकेत करते हुए कहते हैं- "व्यंग्य वह है जहाँ करने वाला अधरोष्ठों में हँस रहा हो और सुनने वाला तिलमिला उठा हो।"[९]

व्यंग्य को अस्त्र के रूप में स्वीकार करते हुए डॉ. प्रभाकर माचवे कहते है कि - "मेरे लिए एक व्यंग्य कोई पोज, या अन्दाज या लटका या बौध्दिक व्यायाम नहीं, पर एक आवश्यक अस्त्र है।"[१०]

डॉ. आलेन्दुशेखर तिवारी के अनुसार - "व्यंग्य एक विशिष्ट समाजधर्मी प्रेषण विधि अथवा एक विशिष्ट मानसिक भंगिमा है जिसका उद्‌भव अन्तर्विरोधो के कारण होता है और जिसमें व्यक्ति अथवा व्यवस्था विशेष के दौर्बल्य की आक्षेपात्मक अभिव्यक्ति द्वारा परिवर्तन का अभीष्ट पूर्ण होता है।"[११]

इन्द्रनाथ मदान के मताअनुसार - "परिवेश के लिए असंतोष व्यंग्य का रूप धारण करता है। इसे खरी-खरी सुनाना भी कहा गया है।"[१२]

डॉ. शेरगंज गर्ग अपनी परिभाषा में व्यंग्य के लक्ष्य को स्पष्ट करते हुए कहते हैं- "व्यंग्य एक ऐसी साहित्यिक अभिव्यक्ति या रचना है जिसमें व्यक्ति तथा समाज की कमजोरियों , दुर्बलताओं, कर्मो एवं कथनों के अन्तरों की समीक्षा अथवा निन्दा भाषा की टेंढी भंगिमा देकर अथवा कभी-कभी पूर्णत: सपाट शब्दों में प्रहार करते हुए की जाती है। वह पूर्णत अगंभीर हो सकती है। निर्दय लगते हुए दयालु हो सकती प्रहारात्मक होते हुए तटस्त लग सकती है। मखौल लगती हुई बौध्दिक हो सकती है। अतिश्योक्ति एवं अतिरंजना का आभास देने के बावजूद पूर्णत: सत्य हो सकती है।"[१३] आधुनिक हिन्दी व्यंग्य साहित्य के सर्वाधि सशक्त व्यग्यकार हरिशंकर परसाई व्यंग्य को परिभाषित करते हुए कहते हैं- "व्यंग्य जीवन से साक्षात्कार करता है, जीवन की आलोचना करते है, विसंगतियों-मिथ्याचारों और पाखंडों का पर्दाफाश करता है।"[१४]

परसाई जी उस व्यंग्य को सच्चा व्यंग्य मानते हैं जो जीवन की समीक्षा करता हो, अपने से साक्षात्कार कराता हो, व्यवस्था की सड़ाँध की और इंगित करता हो तथा परिवर्तन की और प्रेरित भी करता हो। हिन्दी के प्रसिध्द् व्यंग्यकार शरद जोशी के मतानुसार- "व्यंग्य सेसं ऑफ हयूमर' है जो अन्याय, अत्याचार और निराशा के विरूद्व होने से व्यंग्य में अभिव्यक्त होता है।"[१५]

व्यंग्यकार श्रीलाल शुक्ल जी व्यंग्य को एक हथियार के रूप में स्विकार करते हुए कहते है- "मैने व्यंग्य को आधुनिक जीवन और आधुनिक लेखन के एक अभिन्न अस्त्र और एक अनिवार्य शर्त के रूप में पाया हैं।"[१६]

हिन्दी के प्रसिध्द व्यंग्यकार नरेन्द्र कोहली व्यंग्य को परिभाषित करते हुए कहते हैं कि-"कुछ अनुचित, अन्यायपूर्ण अथवा गलत होते देखकर जो देखकर जो आक्रोश जागता है, वह यदि काम में परिणाम हो, अपनी असहायता में वक्र होकर जब अपनी तथा दूसरों की पीडा पर हँसने लगता है तो वह विकट व्यंग्य होता है, पाठक के मन को चुभलाता, सहलाता नहीं, कोड़े लगाता हे। अत: सार्थक और सशक्त व्यंग्य कहलाता है।"[१७]

हिंन्दी के व्यंग्य निबंधकार कृश्नचन्दर जी व्यंग्य को स्पष्ट करते हुए कहते हैं कि "व्यंग्य ही वो तेज नश्तर है जिससे लेखक और कवि समाज के नासूर के गंदे फोडे खोलता है और उसे स्वाथ्य, शक्ति और प्रगति की और बढ़ाने की चेष्टा करता है।"[१८]

शंकर पुणतांबकर जी व्यंग्य को परिभाषित करते हुए कहते है- "व्यंग्य युग की विसंगतियों की वैदग्ध्यपूर्ण तीखी अभिव्यक्ति है। युग की विसंगतियाँ हमारे चारों और के यथार्थ जगत से वैदग्ध्य इन विसंगतियों को वहन करने वाले शैली सौष्ठव से तथा तीखे-

पन, विसंगति एवं वैदग्ध्य के चेतना पर पड़ने वाले मिले-जुले प्रभाव से संबंधित है।"[१९]

श्री सुबोधकुमार श्रीवास्तव व्यंग्य की परिभाषा इस प्रकार देते है- "व्यंग्य वह है जो पाठक के बहिरंग को तो हँसने के लिए बाध्य कर देता हैं, किन्तु उसका अंतर उसी की हँसी को स्वीकार नहीं कर पाता और एक अनकही चुभन महसूस करता है।"[२०]

काका हाथरसी और गिरिराजशरण अग्रवाल ने प्रस्तावना में व्यंग्य स्पष्ट करते हुए कहा है- "जिस पर व्यंग्य-बाण छोड़ा जीये वह तिलमिलाकर कुछ सोचने के लिए मजबूर हो जाये तो समझिये व्यंग्य और व्यंग्यकार सफल हुए।"[२१]

उपर्युक्त परिभाषाओं को देखते हुए व्यंग्य विषयक एक आम धारणा स्पष्ट होती है कि व्यंग्य पीड़ा और आक्रोश का ऐसा संयमपूर्ण सृजन होता है जो पाठक के बहिरंग को हँसने के लिऐ बाध्य करता हुआ, अंतरंग में अनकही चुभन पैदा करता है। वह जीवन से साक्षात्कार करता है, विसंगतियों, मिथ्याचार, अन्याय, पाखंड, पर प्रहार करता है, कथनी और करनी के अन्तर की समीक्षा करता है, साथ ही जीवन में परिवर्तन और नवनिर्माण की ओर इंगित करता हैं।

व्यंग्य का शास्त्रीय पक्ष : -

भारतेन्दु युग में विविध विधाओं के अन्तर्गत व्यंग्य कभी आँखे खोल लेता था, लेकिन आज इसका महत्व बढ़ता जा रहा है। साहित्य की लगभग समस्त विधाओं पर व्यंग्य छा गया हैं। जब आज वह लेखन की अनिवार्य शर्त माना जाने लगा है तब उसकी साहित्यिक हैसियत का प्रश्न भी खड़ा हो गया है। जब आज वह लेखन की अनिवार्य शर्त माना जाने लगा है तब उसकी साहित्य हैसियत का प्रश्न भी खड़ा हो गया है। व्यंग्य साहित्यिक विधा है या शैली ? यह विषय आज के हिंदी आलोचकों एवं रचनाकारों के बीच विवाद का प्रश्न बन गया है। कुछ आलोचक एवं रचनाकार व्यंग्य को स्वतंत्र साहित्य विधा के रूप में प्रतिष्ठापित कर रहे हैं, जबकि कुछ समीक्षक और रचनाकार उसे शास्त्र के रूप में स्वीकार करने के पक्ष में हैं। "व्यंग्य को विधा मानने वाले और व्यंग्य को शास्त्र मानने वाले विद्वानों के विचारों का परिक्षण यहाँ पर आवश्यक प्रतीत होता है।"

संदर्भ :

१. हरिशंकर परसाई रचनावली, खंड - ६, पृ.२५, १९८५
२. मेरी श्रेष्ठ व्यंग्य रचनाएँ, हरिशंकर परसाई, पृ. ६, १९८८
३. स्वातंत्र्योत्तर हिंदी व्यंग्य-निबंध, डॉ. शशि मिश्र, पृ. ३, १९९२
४. The Quitessence of ibnis, Bernod Shaw, p. १८६, १९२९
५. Idea of comedy, Meredith- p. ७९ (London) १९४३
६. हिंदी व्यंग्य साहित्य, डॉ. ए. एन. चंद्रशेखर रेड्डी, पृ.-३९ (दिल्ली) १९८९
७. लोनाथन स्विफ्ट एण्ड दि एनाटामी ऑफ सटायर- जान एम. बुलिट, पृ- ३९, (लंदन) १९६१
८. स्वातंत्रोत्तर हिंदी व्यंग्य निबंध, डॉ.शशि मिश्र, पृ.७,१९९२
९. कबीर, आचार्य हजारीप्रसाद द्विवेदी,पृ.-१६४(काशि),१९५१
१०. तेल की पकौड़ियाँ, डॉ. प्रभाकर माचवे,पृ.-५ (काशी),१९६२
११. हिंदी का स्वातंत्र्योत्तर हास्य और व्यंग्य-डॉ. बालेंदुशेखर तिवारी, पृ.-५ (कानपूर) १९७८
१२. हिंदी की हास्य-व्यंग्य विधा का स्वरूप और विकास,- इंद्रनाथ मदान, पृ.-४१,१९७८
१३. स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कविता में व्यंग्य- डॉ.शेरजंग गर्ग,पृ.-२७ (इंदौर) १९७३
१४. सदाचार का ताबीज, हरिशेकर परसाई, पृ.-१०, १९६७
१५. मेरी श्रेष्ठ व्यंग्य रचनाएँ, शरद जोशी,पृ.-६,१९८३
१६. मेरी श्रेष्ठ व्यंग्य रचनाएँ, श्रीलाल शूक्ल परिचय,१९७८
१७. मेरी श्रेष्ठ व्यंग्य रचनाएँ, नरेंद्र कोहली, पृ.-८,१९७७
१८. सरगम, कृष्ण चंदर, पृ.-२५
१९. कैक्टस के काँटे, डॉ. शंकर पुणतांबेकर,-पृ.१, १९७९
२०. श्रेष्ठ हास्य-यंग्य निबंध, काका हासरथी, पृ.५-६,१९८१
२१. शहर बंद क्यों है ?, सुबोधकुमार श्रीवास्तव, पृ.-१ (दिल्ली),१९७४

❑❑❑

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513
PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh College, Chakur.

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | January 2020 Special Issue-02 | 0128

37

रामदरश मिश्र कृत 'पान के प्राचीर' में संस्कृति जीवन

बिरादार राजकुमार अर्जुनराव
संशोधक,
स्वा.रा.ती.म.विद्यापीठ, नांदेड

भूमिका :

संस्कृति यह हमारी सामाजिक जीवन की एक अमूल्य विरासत है। हमारी ग्रामीण जीवन के विभिन्न पहलुओं से वहाँ के संस्कृति धारा को समझा जा सकता है। भारत देश धर्म और सांस्कृतिक दृष्टि से विविधता की भूमि है। ग्रामीण संस्कृति में त्योहार, मेले, कलाएँ, प्रथाएँ, जनरीतियाँ, रुढियाँ तथा विभिन्न संस्कार प्रधान परम्पराएँ आदि इसके प्रमुख अंग है। संस्कृति का संबंध सीधा ग्रामीणता की ओर आ जाता है। ग्रामीण जीवन में ही संस्कृति का मूल रूप विद्यमान है। संस्कृति का स्वरूप अत्यंत व्यापक है। इसमें देश की समस्त सामाजिक, राजनैतिक, आर्थिक, धार्मिक एवं कलात्मक उपलब्धियों को विशेष महत्त्व दिया जाता है। जहाँ तक भारतीय संस्कृति का प्रश्न है, यह विविधता में एकता समेटे हुए है। हमारे भारत में दक्षिण से उत्तर तक और पूरब से पश्चिम तक फैले विभिन्न जातियों, धर्मवलंबियों तथा भाषियों की बहुरंगी संस्कृति का स्वरूप भी अलग-अलग है। मनुष्य की जीवनयात्रा को सफल बनाने में अहम भूमिका सभ्यता और संस्कृति समाज रूपी गाड़ी के दो पहिए है।

संस्कृति शब्द की व्युत्पत्ति

संस्कृति शब्द संस्कृत भाषा के सम् उपसर्ग के होते संस्कृत के 'कृ' धातु से बना है। 'सूट' का आगम हो जाता है। इस सूत्र के अनुसार 'सम' उपसर्ग पूर्वक 'कृ' धातु से 'सूट' आगमन करके 'क्तन' प्रत्यय से 'संस्कृति' शब्द निष्पन्न हुआ है।

संस्कृति अंग्रेजी के 'कल्चर' (Culture) शब्द का समानार्थी है। 'कल्चर' शब्द की व्युत्पत्ति लॅटिन भाषा के कोलर (कुल्टुस) शब्द से हुई है। 'कोलर' शब्द का अर्थ निष्पन्न है। 'पूजा करना' तथा 'कुल्टुरा' कृषि संबंधी कार्य बोधक है।

'संस्कृति' शब्द का अर्थ

भारतीय विद्वानों ने संस्कृति को अनेक अर्थ में शब्दांकित किया है। १) शुद्धि सफाई २) संस्कार सुधार परिष्कार ३) सभ्यता, रहन-सहन आदि की रुढी।

संस्कृति की परिभाषाएँ

सम+कृ+क्तिन, सुट्से निष्पन संस्कृति शब्द की भारतीय एवं पाश्चात्य विधानों ने अपनी-अपनी दृष्टि से अनेक परिभाषाएँ ÛßÆÌ •ÕÊ®Ÿन प्रकार से है-

भारतीय विद्वानों की दृष्टि में संस्कृति

1. रामधारी सिंह 'दिनकर' के अनुसार-

"संस्कृति आत्मा का गुण है।"[1]

2. डॉ.शशिभूषण सिंहल के अनुसार-

"आँचलिक उपन्यास, समाज के क्षेत्र-विशेष के सांस्कृतिक परिवेश को प्रस्तुत करता है। सामाजिक उपन्यास में देश के सामान्य, सांस्कृतिक जीवन की झाँकी मिलती है किंतु आंचलिक उपन्यास, प्रमुख सांस्कृतिक धारा में स्थापित द्वीप सरीखे स्थिर प्राय: स्वत: पूर्ण अंचलों की लोक संस्कृति को अपना कथ्य बनाता है।"[२]

३. डॉ.वासुदेव शरण अग्रवाल के अनुसार

"संस्कृति मनुष्य के भूत, वर्तमान और भावी जीवन का सर्वांगीण प्रकार है। विचार और कर्म के क्षेत्र में राष्ट्र का जो सृजन है, वही उसकी संस्कृति है।"३

पाश्चात्य विद्वानों की दृष्टि में संस्कृति

१. टेलर के अनुसार-

"संस्कृति वह समष्टि है जिसमें ज्ञान, विश्वास, कला, नैतिक गुण, कानून, रिवाज और सामाजिक सदस्य के रूप में मनुष्य द्वारा उपलब्ध कोई अन्य सामर्थ्य और आदते आती हैं।"[४]

२. बोआस के अनुसार -

"संस्कृति सामाजिक समुदाय के घटक व्यक्तियों के व्यवहार को विश्लेषित करने वाली मानसिक तथा शारीरिक प्रतिक्रियाओं और क्रियाओं का समूह मात्र है।"[५]

इससे स्पष्ट है कि संस्कृति में समस्त रीति-रिवाज, प्रथाएँ, रुढ़ियाँ आदि आ जाती है। चाहे वे कल्याणकारी हो या न हो कहने का अर्थ यह है कि जब हम किसी देश अथवा जाति की संस्कृति की चर्चा करते है। हमारा उद्देश्य उस प्रदेश या जाति के विकसित आचार-विचार, रीति-रिवाज, पर्व-उत्सव, संस्कार, कला-कौशल्य, ज्ञान-विज्ञान, पूजा-धर्म आदि के विधि-विधान इत्यादि का ही उल्लेख करना होता है।

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

38

हिन्दी साहित्य में मानवता और नैतिक मूल्य

डॉ. गोविंद पांडव
स.प्रा. एवं हिंदी विभाग अध्यक्ष,
लोकमान्य टिळक महाविद्यालय, वडवणी जि. बीड (महाराष्ट्र)

****

मनुष्य के वैयक्तिक एवं सामाजिक संबंधो की संवेदनात्मक पृष्ठभूमि निर्माण करने का कार्य हिंदी साहित्य करता है |

साहित्य मनुष्य जीवन का दर्पण है | समाज के उत्थान - पतन में साहित्य का महत्वपूर्ण योगदान रहा है | पहले समाज निर्माण होता है, बाद में साहित्य | साहित्य-समाज, जाति, राष्ट्र और विश्व उन्नति में महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है | मानवीय संकल्पना के विविध आयाम हैं | इनमें विभिन्न संस्कार, सामाजिक दायित्व, वैवाहिक ग्राहय आदि आ जाते हैं| सामाजिक, राजनीतिक,आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, आदि मनुष्य की, संवेदना के रुप हैं | साहित्य संवेदना के इन विभिन्न आयामों का चित्रण करता है |

समाज की परिभाषा देते हुए प्रो. आर. एम. मैकाइवर तथा चार्लस एच.पेज ने लिखा है - समाज प्रथाओं और प्रणालियो में, सत्ता और सहयोग, समूह और विभाजनों, मानव व्यवहार के नियंत्रणों और स्वातंत्र्यो का संयोजन है | जो सदैव परिवर्तनशील और जटिल है | यह मानव संबंधो का जाल है |[१]

मानवतावाद का मूल आधार मनुष्य है | संसार की समस्त प्रगति का केंद्र बिंदु मनुष्य ही है | मनुष्य के सर्वांगीण विकास में उसकी भौतिक प्रगति के साथ उसकी नैतिक प्रगति भी अपेक्षित है | व्यक्ति मानव समूह (समाज) का अंश है |

इसलिए व्यक्ति को केवल आपने लिए ही नही, अपितु सम्पूर्ण समाज के कल्याण के लिए कार्य करना चाहिए | मानवतावादी मानव सम्पूर्ण समाज कल्याण के लिए कार्य करता है |

मानवीय उच्चतर मूल्यों को मानवतावाद कहा जाता है | इसका अर्थ है स्वार्थ से उपर उठकर दूसरों के हित में कार्य करना| संसार में सभी मनुष्य आपस में मेलजोल से रहें | एक- दूसरे की स्वतंत्रता का सम्मान करें | समानता तथा समान लाभ के सिध्दांत पर एक दूसरे का सहयोग करे | विवाद एवं झगडों का निपटारा शांतिपूर्ण तरीकों से करें | यही मनुष्यता है, मानवता है|

मानवतावाद की अवधारणा को स्पष्ट करते हुए जयकिशन प्रसाद कहते हैं कि--- मानवतावाद नवयुग का नवदर्शनहै, जिसने मानव को मानव के रुप मे स्थापित किया है |[२]

भारत वर्ष में स्वतंत्रता के पश्चात् मानव मध्यवर्गीय संघर्ष का सामना कर रहा है | वह स्वयं को पंख कटे हुए पक्षी की तरह अकेला और असहाय महसूस करता है | तब भी वह हार नही मानता बल्कि वह नैतिक वर्जनाओं , सामाजिक मर्यादाओं, आर्थिक विषमताओं तथा राजनीतिक शोषण के विरुध्द आवाज उठाता है |

आतंकवाद से सारा जगत हैरान है | इसका परिणाम [illegible] वह भी तबाही | मानवता के लिए विश्वस्तर पर मानवाधिकार संगठन कार्य करता है | हर एक राष्ट्र ने आतंकवाद का जमकर प्रतिबंध करना चाहिए |

शोषितों की शोषको के प्रति आर्त्त पुकार | कवि अशोक चक्रधर की कविता में विद्रोह का स्वर दिखाई देता है --

पीट लो, पीट लो
मैं. तो मरना चाहता हूं |
यहीं से नही हटूंगा,
भारत का आम आदमी हूं |
एक घटना की तरह घटूंगा |[३]

श्रमिक वर्ग की महिला के कष्टों को देखकर कवि मन में मानवता जाग उठती है | श्रमीक वर्ग के प्रति गहन आत्मीय संवेदना, सहानुभूति कवि निम्न पंक्तियों में प्रस्तुत करते हैं | छायांवादी कवि सूर्यकांत त्रिपाठी निराला की रचना में इलाहाबाद के पथ पर कडी धूप वाली दोपहर में पत्थर तोडनेवाली युवती का वे इस रचना में गौरव करते हैं |

वह तोडती पत्थर,
देखा मैंने इलाहाबाद के पथ पर
वह तोडती पत्थर |
कोई न छायादार
पेड वह जिसके तले बैठी हुई स्वीकार, श्याम तन, बँधा यौवन,
नत- नयन, प्रिय-कर्म-रत मन
गुरु हथौडा हाथ,
करती बार-बार प्रहार[४]

मनुष्य की प्रकृति अनिश्चित होती है | कवि पंत को मनुष्य की शक्ति पर संदेह लगता है |
जीवित लोगों को कोई भोजन नहीं खिलाता बल्कि किसी शवयात्रा में कपडे, फूलों- इत्र आदि से सजाया जाता है |
इसका विवेचन करनेवाली यह कविता-

मानव ऐसी भी विरक्ति क्या जीवन के प्रति ?
आत्मा का आपमान प्रेत और छाया से रति ||
शव को दे हम रुप रंग , आदर मानव का
मानव को हम कुत्सित चित्र बना दें शव का |[५]

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh College, Chakur.

विख्यात उपन्यास तथा कहानी सम्राट प्रेमचन्द ने इन बातों पर अपनी हर एक रचना में करारा प्रहार किया है | बुढिया के मरने पर गांव के जमीनदार तथा धनवान लोग चंदा जमा कर उसके लिए कफन की व्यवस्था करते हैं | लेकिन जब तक वह जिंदा थी, उसे किसी ने पेट के लिए कोई व्यवस्था नही की | इसलिए कहानी का नायक घीसू अपने बेटे माधव से बोलता है --

कैसा बुरा रिवाज है, जिसे जीते जी तन ढाँकने को चीथडा भी न मिले | उसे मरने पर नया कफन चाहिए |[६]

विधवा का दु:ख देखकर कविमन जाग उठता है | वह ऐसी विधवा पत्नी है जो विवाहोपरांत अपने स्वामी से एक बार ही मिल पाई है | फिर भी वह सुहागिन के क्षणों को याद करती है| उसके जीवन में कालचक्र ने घोर तांडव किया है | उसका जीवन सूना-उदास हो गया है | आंधी - तूफान के पश्चात की घोर खामोशी छा गई है | इसे कवि प्रकट करता है ----

वह इष्ट देव के मंदिर की पूजा - सी
वह दीप शिखा - सी शान्त, भाव में लीन
वह क्रर काल- ताण्डव की स्मृति- रेखा- सी
वह टूटे तरु की कुटी लता - सी दीन
दलित भारत की ही विधवा है |
---- कौंन उसको धीरज दे सके ?
दु:ख का भार कौन ले सके
यह दु:ख वह, जिसका नही कोई छोर है,
दैव अत्याचार कैसा घोर कठिन है ?
क्या कभी पोछे किसी ने अश्रुजल ?
या करते रहे सबको विकल ?[७]

बारहवी सदी में सन्त कबीर ने भी मनुष्य के लिए मानवता का सन्देश दिया है --

पोथि पढी जग मुआ, पंडित ह्वया न कोय |
ढाई आक्षर प्रेम का पढे सो पंडित होय |[८]

मानवता के लिए प्रेम, सद्भावना, सम्मान, सदाचार की आवश्यकता है | छोटा बडा, स्त्री- पुरुष, धनवान - निर्धन, जाति, वर्ग, संप्रदाय, धर्म, पंथ आदि से उपर उठकर जो व्यक्ति हर एक के साथ प्रेम सम्मान से पेश आये; वही सच्चा मानव है और मानवता का अस्तित्व वहीं है | निम्न पंक्तियो में कवि भौतिकवाद एवं कर्मकांड को परे होकर धर्म की परिभाषा करते हुए दिखाई देते है|

अब तो मजहब कोई ऐसा भी चलाया जाय |
जिसने इंसान को इंसान बनाया जाए ||[९]

कवि मानवता के प्रति आशावादी है | मानव के प्रेम ने ही उसके आस - पास बनी हुई धर्म-कर्म,जाति पाति,वर्ग-भेद की दीवारों को नष्ट कर दिया है | इसी प्रेम मे झंझावात के पथभ्रष्ट मनुष्य को सहायता कर मजबूत बनाया है | देश के ही नही विश्व के हर एक कोने में कोई मानव- समूह किसी आपदा मे पडता है | दूर - दूर से मानव सहायता के लिए दौड पडता है | यही सच्ची , मानवता है |

आदमी को आदमी बनाने के लिए
जिंदगी में प्यार की कहानी चाहिए |
और कहने के लिए कहानी प्यार की
स्याही नही, आंखो वाला पानी चाहिए ||[१०]

आज मनुष्य अकेलापन महसूस करता है | इतनी सारी भीड में वह अपनापन ढूंढ रहा है | निदा फाजली (ग्वालियर) गजल में यह तथ्य प्रस्तुत करते हैं ----

मन बैरागी तनु अनुरागी कदम-कदम दुश्वारी है |
जीवन जीना सहल न जानो बहुत बडी फनकारी है ||
हर तरफ हर जगह बेशुमार आदमी |
फिर भी तन्हाइयो का शिकार आदमी ||[११]

संक्षेप में, ईश्वर द्वारा निर्मित प्राणियों में मनुष्य ही अदभुत उदाहरण है, क्यों कि उसमें अभिव्यक्ति का सशक्त और ठोस माध्यम है | मनुष्य भावुक और संवेदनशील होता है | उसकी इस संवेदना और भावना पर समाज का अस्तित्व केंद्रित है | आपसी भाईचारा, सदभावना, प्रेम, सम्मान, आदि का यथोचित प्रयोग कर समाज को कल्याण के पथपर अग्रसर करना ही मानव धर्म है | ये ही मानवता को समृध्द करने वाले नैतिक मूल्य हैं | इनका पालन कर एक संस्कारित एवं आदर्श राष्ट्र निर्माण का स्वप्न हम अवश्य देख सकते हैं | महत्मा गांधीजी तथा सन्त तुलसीदास का रामराज्य यही है | जहां पर स्त्री, बाल, वृध्द, तथा सभी वर्गो के व्यक्ति सम्मान और प्रेम के पात्र रहे | इन गुणों के कारण मनुष्य समाज में प्रेम और सम्मान का पात्र बनता है | Srvice to man is servic to God. इसलिए कहा गया है कि मनुष्य सेवा ही ईश्वर सेवा है |

सन्दर्भ-

१. प्रेमचंद विजय वर्गीय - आधुनिक हिंदी कृतियों का सामाजिक दर्शन (पृ.६८)
२. जयकिसन प्रसाद - हिंदी साहित्य का आधुनिक काल (पृ.८२)
३. अशोक चक्रधर की कविता
४. सूर्यकांत त्रिपाठी निराला - तोडती पत्थर
५. सुमित्रानन्दन पत्र- कविता ताज
६. प्रेमचन्द- कहानी कफन
७. सूर्यकांत त्रिपाठी निराला - कविता विधवा
८. सन्त कबीर - कबीर वाणी
९. नीरज - अब तो मजहब
१०. नीरज- प्यार की कहानी चाहिए
११. सं. साहित्य अकादेमी- समकालीन भारतीय साहित्य (अंक मार्च/ अप्रैल २०१९)

❑❑❑

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 8 . 024

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. III ISSUE – LXXVIII Year – 8 **17 Feb. 2023**

Deshmukh Senior College Chakur 413513 Bhai Kishanrao

Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded

And

Kisan Shikshan Prasarak Mandal, Udgir's

Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur Dist. Latur. (M.S.) 413515

NAAC Accredited 'B' Grade Web: www.mpmahmedpur.in

Dept. of Library

One Day Multi-Disciplinary International Conference 17 Feb. 2023

"India from a Global Perspective"

वैश्विक परिदृषातून भारत (वैश्विक दृष्टिकोन से भारत)

:: Chief Editor ::

Principal Dr. Vasant Biradar

Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur

:: Editor ::

Mr. P. M. Ingle

Librarian

Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur

PRINCIPAL

Bhai kishanrao Deshmukh Jr. College, Chakur

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Referred) ISSN – 2454 - 7905

	Page No.
kar	01
	08
nt	12
ji	16
	19
	24
	27
	29
ne	33
	36
	40
	43
	47
	50
kar	54
	60
	63
	67
	76
ड	80
	85
	90

23.	वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में हिंदी भाषा, साहित्य और संस्कृति	डॉ. नागराज उत्तमराव मुळे	
24.	वैश्विक परिदृश्यमें हिन्दी भाषा	प्रा. डॉ. चोले सचिन रमेशराव	94
25.	वैश्वीकरणके परिदृश्यमें हिंदी भाषा: एक अध्ययन	प्रा. डॉ. सादिक अली हबीबसाब शेख	97
26.	वैश्विक परिदृश्य में हिन्दी भाषा, साहित्य एवं संस्कृति	शिंदे बालिका संपतराव	101
27.	वैश्विक परिदृश्य में भारतीय साहित्य (सूर्यबाला के ' मानुष-गंध ' कहानी के संदर्भ में)	प्रा. सोमनाथ तातोबा कोळी	104
28.	हिंदी काव्य में राष्ट्रीय चेतना के स्वर	प्रा. डॉ. भारत बा. उपाध्य	106
29.	वैश्विक परिदृश्यातून आदिवासी संस्कृतीचे दर्शन	अजय श्रीराम मुरमुरे	110
30	जागतिकीकरण व शेतकरी	डॉ. मुक्ता बिरादार	114
31.	जागतिक दृष्टिकोनातून मराठी भाषा साहित्य आणि संस्कृती	प्रा. माळवदकर मंगल तुकाराम	117
32.	मराठी दलीत कवितेतील वैश्विक मूल्य	भगवान साळवे	119
33.	वैश्विक दृष्टिकोनातून नवीन शैक्षणिक धोरण	सौ आश्लेषा सचिन कुंभार प्रा. डॉ. दिलीप भीमराव गायकवाड	123
34.	मराठी संतसाहित्यातील विश्वकल्याणाचे विचार - एक दृष्टिक्षेप	प्रा. डॉ. सुरेखा सीताराम बनकर	127
35.	वैश्विक परिदृश्यातून मराठी संत साहित्यातील कृषि संस्कृती दर्शन	प्रा. डॉ. अनिल व्यंकटराव मुंढे	132
36.	मराठी भाषा : साहित्य, समाज आणि संस्कृतीचा वैचारिक अनुबंध	डॉ. सुरेश वि. शिंदे	137
37.	भारतीय परिप्रेक्ष्यातील समाजाभिमुख ग्रामीण कादंबरी	प्रा. डॉ. रेखा रा. जगनाळे - मोतेवार	142
38.	वैश्विक परिदृश्यातून संत कान्होपात्रांच्या अभंगांचे साहित्यिक योगदान	कराड बाळासाहेब निवृत्ती	151
39.	लक्ष्मण माने यांच्या 'किटाळ' आत्मकथनातील गुन्हेगारी विश्वाचे चित्रण	डॉ. मारोती द. कसाब	156
40.	'फरफट' या कादंबरीतील स्त्री विषयक वैश्विक जीवन जाणीवा: एक आकलन	मेघा भास्करराव ढवळे	159
41.	'बनगरवाडी' या कादंबरीतील वैश्विक जाणीवा: एक अभ्यास	रमेश गोविंदराव शेंडगे	162
42.	जागतिक दृष्टिकोनातून मराठी भाषा साहित्य आणि संस्कृती	संतोष मारोती चमकुरे	164
43.	मध्ययुगीन मराठी संतकवितेतील वैश्विक जाणिवा	प्रा. डॉ. यादव सूर्यवंशी	167
44.	वैश्विक परिदृश्यातून भारतीय मूल्य शिक्षणाचा अभ्यास	प्रा. विजयकुमार पाईकराव	170
45.	साहित्य समीक्षा : दिशा आणि दृष्टी	डॉ. युवराज मानकर	174

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur
PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh ...Coll

जागतिक दृष्टिकोनातून मराठी भाषा साहित्य आणि संस्कृती

प्रा. माळवदकर मंगल तुकाराम
भाई किशनराव देशमुख महाविद्यालय चाकूर

एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटी म्हणजे १९९० च्या आसपास भारतातील जागतिकीकरण या संकल्पनेचा बोलबाला सुरु झाला भांडवलशाही दळणवळण, टेलीग्राम, हवाई मार्ग, दूरध्वनी, संगणक, बहूराष्ट्रीय कंपन्या, गुंतवणूकीवरील निर्बंध या माध्यमातून जागतिकीकरण सुरु झाले. माहिती तंत्रज्ञान इंटरनेट आणि सेवांचा व्यापार जागतिक पातळीवर सुरु झाल्याने जागतिकीकरण प्रक्रियेला वेग आला. आज संपूर्ण जगात ज्ञान विज्ञान तंत्रज्ञान आणि औद्योगिक, सामाजिक राजकीय शैक्षणिक इ. सर्वच क्षेत्रात एक अभूत पूर्व क्रांती घडून येऊन त्याद्वारे संपूर्ण जग एकजीव बनविण्याची जी क्रांती कारक किमया घडवून आणली जाते तिलाच जागतिकीकरण असे म्हटले जाते.

विसाव्या शतकाच्या शब्दकोशानुसार जागतिकीरण म्हणजे जगभर पसरणे.एकाच वेळी संपूर्ण जगाचा किंवा जगातील सर्व लोंकांचा विचार करणे होय. त्यात व्यापार, विदेशी थेट गुंतवणूक, भांडवलप्रवाह, प्रवास आणि तंत्रज्ञान यांच्या प्रसाराच्या माध्यमाने राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेला आंतरराष्ट्रिय अर्थ व्यवस्थेसाठी खुले केले जाते.

माणूस आपल्या उन्नत क्षणी विश्वाशी तद्रुप पावण्याचा प्रयत्न करतो. जगभरातील पिडीताशी एकरूप होण्याचा प्रयत्न करतो. विश्वचैतन्याशी एकरुप होण्याचा प्रयत्न करतो. माणसाची ही अवस्था म्हणजे मानवाचे उन्नत रुप होय. 'हे विश्वची माझे घर । ऐसी मती जयाची स्थिर ।' असे संत ज्ञानेश्वरांनी म्हटले आहे ही मानवाची उन्नत अवस्था होय. आणि हाच जागतिक दृष्टिकोन किंवा वैश्विक दृष्टिकोन होय.

'माझ्या मराठाची बोलू कौतुके । परि अमृतातेही पैजा जिंके। ऐसी अक्षरे रसिके मेळवीन।' इसवीसनाच्या बाराव्या शतकात संत ज्ञानेश्वरांनी मायबोली मराठी विषयी काढलेले गौरवोद्गार होत. भाषा म्हणजे संवादाचे माध्यम आहे. भाषामुळे मानवी व्यवहार सुरळीत होतो व्यक्तिमत्त्व विश्वासाठी भाषा हा घटक खूप महत्वाचा आहे. व्यक्तीने भाषा आत्मसात केली आणि भाषेने व्यक्तिने भाषा आत्मसात केली आणि भाषेने व्यक्तिमत्व विकसित केले आहे. लेखन, वाचन, श्रवण, भाषण ही भाषेची चार प्रमुख कौशल्ये आहेत.

धार्मिक, पौराणिक, ऐतिहासिक, राजकीय, क्रीडा, सांस्कृतिक, सामाजिक या सर्वच क्षेत्रात मराठी भाषेचे अमुलाग्र योगदान अनन्यसाधारण आहे. त्यामुळे मराठीभाषेला एक जागतिक वारसा लाभला आहे. भारत देशात भाषावार प्रांतरचना अस्तित्वात आहे. याच विभागणीतून मराठी भाषीकांच्या स्वतंत्र महाराष्ट्राची स्थापना १ मे १९६० रोजी करण्यात आली. भाषावार प्रांतरचनेची उदिष्टये भाषांना समृध्द करण्यासाठीच होती.

भाषेच्या विकासासाठी शिक्षण खूप महत्वाचे आहे. म्हणून किमान दहावी पर्यंतचे शिक्षण माराठी भाषेतून सक्तीचे करण्यात आले आहे. आज सरकारी कामकाजातही मराठी भाषेची सक्ती करण्याचा निर्णय राज्य सरकारने घेतला आहे. कर्मचाऱ्यांना शासकीय कर्तव्य बजावताना मराठीत लिहीता, वाचता, बोलता येणे अनिवार्य आहे. सरकारी नावे मराठीत असावी. सरकारी योजनांची नावे मराठीतून द्यावीत. मंत्रीमंडळातील निर्णय मराठीतून द्यावीत. सरकारी जाहिराती निविदा किमान दोन मराठी वर्तमान पत्रात द्याव्या. माहिती तंत्रज्ञान विभागाने माहिती अधिकार आपले सरकार ई निवीदा इत्यादी ऑनलाईन सेवा पोर्टल मराठी भाषेतच उपलब्ध करुन द्यावेत असा आद्यादेश काढला. महाराष्ट्रासारख्या राज्यात माय मराठी भाषेचा सन्मान व्हावा असाच हा निर्णय आहे.

महाराष्ट्रात प्रामुख्याने बोलल्या जाणाऱ्या मराठी भाषेत मराठवाडी, खानदेशी, वऱ्हाडी, कोकणी, अहिराणी या बोलीभाषा दिसून येतात. मानवी भावनांचा अविष्कार साहित्यातून अभिव्यक्त केला जातो. कथा, कविता, कांदबरी, नाटक, चरित्र, आत्मचरित्र, विनोद हे साहित्याचे वेगवेगळे प्रकार दिसून येतात. या साहित्य प्रकारातून मानवी जिवनानुभव अभिव्यक्त केला जातो. हा जिवनानुभव अनन्यसाधारण असतो कोणत्याही साहित्याच्या निर्मितीचे बीज मानवी जीवनातील वास्तवात असतात. जीवनाच्या जडणघडणीत साहित्याचाही वाटा असतो.

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513
PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh College, Chakur

कोणतीही साहित्यकृती साकार होत असताना प्रचलीत समाज समाजजीवनातील आशय सांस्कृतीक संदर्भ त्यात आलेले असतात कालखंडानुसार सामाजिक संस्कृतीचे चित्रण साहित्यातून मांडले जाते कोणत्याही साहित्यकृतीत प्रचलित समाजजीवनातील सांस्कृतिक संदर्भ मांडलेल असतात संस्कृती या संस्कृत शब्दाचा अर्थ चांगले करणे धर्मासह समग्र अंतवाहय जीवनाच्या उन्नत असम्थेसाठी संस्कृती हा शब्द वापरात आणला जातो. प्रवृती म्हणजे निसर्ग, विकृती म्हणजे निसर्गात होणारा विकार आणि संस्कृती म्हणजे प्रवृतीत विकार होऊ नये म्हणून त्यावर करायचा करावयाचा संस्कार. संस्कृती हा शब्द संस्कार शब्दापासून तयार झाला आहे. संस्कारानी ज्याची सिध्दी झालेली असते ती संस्कृती म्हणून संस्कार आणि संस्कृती या दोहोंचाअविभाज्य संबंध आहे वाच्यार्थाने संस्कार हा शब्द धर्म, नीती इत्यादी क्षेत्रापुरताच मर्यादित राहिला आणि धर्मासह समग्र अंतर्बाह्य अवस्थेसाठी संस्कृती हा शब्द रुढ झाला. संस्कृती, प्रकृती आणि विकृती यांचा परस्पर संबध आहे. प्रकृती म्हणजे निसर्ग. विकृती म्हणजे प्रकृतीत बिघाड होणे अथवा प्रकृती विकार जडणे आणि प्रकृतीत विकार किंवा बिघाड होऊ नये म्हणून या उद्देशाने प्रकृतीवर करावयाचा संस्कार म्हणजे संस्कृती. मनुष्य आणि त्याच्या भोवतीचे विश्व यांनी मीळून निसर्ग बनतो. स्वतःला हवे असणारे श्रेयस आणि प्रेयस प्राप्त करून घेण्यासाठी मनुष्य कधी निसर्गाची अनुकृती करीत, कधी निसर्गाशी झगडत, कधी निसर्गावर मात करीत स्वतःच्या जीवनोत्कर्षास अनुकूल असे बदल करीत आलेला आहे. याचाच अर्थ असा की निसर्गावर संस्कार करीत माणूस आपली जीवनयात्रा चालवीतो. निसर्गावर संस्कार करताना आपसुकच माणसाच्या देहावर, मनावर, बुध्दीवरही संस्कार होत असतात.

मनुष्य समाजात राहत गेला तेंव्हा संस्कृती उद्भवली. व्यवहारासाठी अनेक साधनांच्या उपयोगात वाचा निसर्गतःच होती त्यामुळे मानवाला भाषा गवसली. भाषा मानवी जीवनानुभव व संस्कृतीचा एक अन्वर्थक घटक आहे. भाषा हे साहित्याचे माध्यम आहे. म्हणुनच भाषा, साहित्य आणि संस्कृती यांचा अविभाज्य संबंध आहे. संस्कृती म्हणजे एका अर्थी समग्र मानवी वर्तनवाद. साहित्य, कला, ज्ञान, नीति इत्यादीचा समावेश संस्कृतीमध्ये होतो. भाषेचे उत्पादन म्हणजे साहित्य. साहित्यातून मानवी जिवनानुभवाचा आलेख आखलेला असतो. तो भाषेच्या माध्यमातूनच. भाषेच्या माध्यमातून मनुष्य, लेखक, कवी, कादंबरीकार, नाटककार आपले अनुभव व्यक्त करतो, दर्शवतो व आपल्या अनुभवांचे दुसऱ्यापर्यंत/ वाचकापर्यंत संक्रमण करतो यातूनच साहित्यकलेचा उगम होतो.

या साहित्यकलेतून प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष संस्कृतीचे दर्शन घडते. त्याद्वारे मानवी जीवनाच्या प्रगतीचा अधोगतीचा आलेख समजुन घेणे संभवनीय आहे. म्हणून साहित्यकृती म्हणजे संस्कृतीच्या वेलीवर येणारे फूल. सांस्कृतिक संदर्भ साहित्यकृतीपासून दूर करता येत नाही. जीवनातील आदर्श जगण्याची पध्दती, सामाजिक मूल्ये, माणसाच्या आकांक्षा, सुख-दुःख, आशा - निराशा थोडक्यात माणसाच्या संस्कृतीचे दर्शन साहित्यातुन घडते. संस्कृती म्हणजे केवळ साहित्याची पार्श्वभुमी नसते तर मानवी जीवनाचा आशय त्यात सामावलेला असतो.

थोडक्यात, आत्मप्रकटीकरणाचे माध्यम असणारी भाषा मानवी जीवनानुभव आणि मानवी संस्कृती यांचा संबंध परस्परावलंबी आहे. त्यातील नाते अतूट आहे. जागतिक दृष्टिकोनातून कोणतीही भाषा श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ नाही. म्हणून महान अशा राष्ट्रावर महाराष्ट्रावर अधिराज्य गाजवणारी माझी माय मराठी ही करोडोंची आई आहे. साहित्य आणि संस्कृती यांना जोडणारा दुवा आणि आशीर्वाद आहे.

निस्कर्ष

१. भाषा म्हणजे विचारांचे प्रभावी माध्यम.
२. जिवनानुभवाचा आलेख भाषेतून मातृभाषेतून प्रभावीपणे मांडला जातो.
३. भाषेच्या माध्यमातून समग्र मानवी मनावर संस्कार केला जातो.

संदर्भग्रंथ :-

१. भालचंद्र नेमाडे साहित्य, संस्कृती आणि जागतिकीकरण.
२. रा.ग. जाधव साहित्य आणि सामाजिक संदर्भ
३. पळवेकर अशोक भाषाः साहित्य, संस्कृती आणि जागतिकीकरण
४. गं. बा. सरदार संत वाङमयची सामाजिक फलश्रुती

Peer Reviewed

ISSN 2319-8648

Indexed (SJIF)

Impact Factor - 7.139

Current Global Reviewer

UGC Approved International Refereed Research Journal Registered & Recognized
Higher Education For All Subjects & All Languages

Editor in Chief
Mr.Arun B. Godam

Scanned with OKEN Scanner

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College
Chakur 413513

Impact Factor – 7.139 ISSN – 2319-8648

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REVIEWED & UGC Approved JOURNAL

Jan. 2023 Issue- V Vol. II

Chief Editor
Mr. Arun B. Godam

Shaurya Publication , Latur

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur
Scanned with OKEN Scanner

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue V, Vol. II
Jan. 2023

UGC Approved
SJIF

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College
Chakur
413513

Index

1. Digital Banking : An Overview — 5
Dr. [illegible] P Aghav

2. Financial Markets : Evaluating Averages and Indicators — 13
Dr Sachin Nagnath Hadoltikar
Momin Sohel Mohd Yusuf

3. Human Resource Management (Hrm) :An Overview — 19
Dr. Kathar Ganesh N.

4. Synthesis and Characterization of Mixed Ligand Complexes of Vanadium with 2-Aminopyridine and Amino Acids as Ligands — 26
Dr. Vitthal Vinayak

5. Dramatic Stress: The Spirit of Play — 32
Sheema Farheen
Dr Farhat Durrani

6. Recent Trend InBanking — 41
Swapnil .Kalyan. Laghane, Dr Quazi Baseer Ahmed

7. Corporate Governance in Maharashtra Companies — 49
Dr. Rajesh Bhausaheb Lahane

8. Effective Digital Marketing Strategies & Approaches — 59
Dr Vikrant Uttamrao Panchal

9. Global Competitiveness of Indian Industries Strategy and Innovation — 70
Dr. Rajendra Ashokrao Udhan

10. Emergence of the Library Reference Services in India — 79
Shri Satish Tukaram Ingle

11. संत संकल्पना व स्वरूप — 83
डॉ. रवींद्र वैजनाथराव बेम्बरे

12. राजर्षी शाहू यांचे अस्पृश्योध्दाराचे कार्य — 90
मंगल तुकाराम माळवदकर

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
College, Chakur

Scanned with OKEN Scanner

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue V, Vol. II | UGC Approved | ISSN : 2319 - 8648
jan 2023 | SJIF | Impact Factor : 7.139

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College
Chakur
413513

राजर्षी शाहू यांचे अस्पृश्योध्दाराचे कार्य

[illegible]
[illegible] भाई किशनराव देशमुख महाविद्यालय, चाकूर

[illegible] कालापासून भारतात हिंदू धर्माने व हिंदू समाजातील उच्च वर्णीयानी ज्या शूद्रातिशूद्र जाती [illegible] धार्मिक, सामाजिक व आर्थिक गुलामगिरीत बध्द केले होते, त्यांच्या वतीने बंडाचा पहिला [illegible] महाराष्ट्रातील सामाजिक क्रांतीचे जनक महात्मा ज्योतीराव फुले यांनी केला. त्यांनी 'सार्वजनिक [illegible] स्थापना करुन उच्चवर्णीयांच्या गुलामगिरीतून आपली सुटका करुन घेण्याचा मार्ग शूद्रातिशूद्रांना दाखविला.१९८० साली त्यांचे निधन झाले आणि त्यानंतर काही काळ त्यांनी सुरु केलेल [illegible] कार्य थंड पडते की काय, अशा परिस्थिती निर्माण झाली. पण नेमके याच वेळी (इ.स.१८९४) कोल्हापूरच्या गादीवर छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज आले. त्यांनी महात्मा फुल्यांच्या क्रांतीची मशाल हाती घेऊन महाराष्ट्रातील समस्त शूद्रातिशूद्रास दिलासा दिला.आपल्या विचाराने व कृतीने त्यांच्या आत्मोन्नतीच्या वाटा खुल्या केल्या.हिंदू समाजातील जवळजवळ ९७% समाज हा शूद्रातिशूद्रांनी बनला होता.यावेळी कोल्हापूर संस्थानमध्ये अस्पृश्य समाजाची संख्या एक लाखएवढी होती.यात महार, मांग, ढोर, चांभार यांचा समावेश होता.मूठभर ब्राह्मण सोडल्यास राहिलेला सर्व हिंदू समाज हा शूद्रातिशूद्रांचा बनला होता.हा सर्वच समाज मागासवर्गीय मानला गेला होता.राजर्षी शाहू महाराजांनी अस्पृशांच्या उध्दारासाठी केलेले कार्य पुढील प्रमाणे सांगता येईल.

१) शैक्षणिक कार्य :-

महात्मा फुले यांच्याप्रमाणेच शाहू महाराजांनी 'शिक्षण' ही सर्व सामाजिक सुधारणांची गुरुकिल्ली मानली.मानवमुक्तीचा तो एक मार्ग मानला गेला. '' परिणामी शाहू महाराजांनी आपल्या राज्यातील मागासलेल्या जातींसाठी, अस्पृश्य मानलेल्या वर्गासाठी, प्राथमिक तसेच उच्च शिक्षणाच्या विविध सुविधा निर्माण केल्या. तमाम मागासवर्गीयांसाठी प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे करुन त्यांच्यासाठी विद्येची [illegible] खुली केली खास वर्ग व शिष्यवृत्त्या ठेवून मुलिंच्या शिक्षणास उत्तेजन दिले.''[१] या सर्व उपक्रमामुळे शिक्षण क्षेत्रातील उच्च वर्णीयांच्या मक्तेदारीस शह मिळाला.''अस्पृश्यांसाठी असलेल्या स्वतंत्र शाळेच्या संख्येत त्यांनी वाढ केली.ते सत्तेवर आले तेंव्हा फक्त ५ शाळा होत्या.१९१७ साली त्यांची संख्या २७ झाली. अस्पृश्य विद्यार्थ्यांना फी माफीची सवलत त्यांनी दिली ''[२]

२) वसतीगृहांची सोय :-

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
College, Chakur.

Scanned with OKEN Scanner

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College
Chakur
413513

[illegible] ३ व [illegible] ४ अशी एकूण ७ वसतीगृह चालविली.[illegible] [illegible] ही तीन वसतीगृहे चालविली होती. पंढरपूर, नागपूर, नाशिक, [illegible] त्यांनी भरीव आर्थिक सहकार्य केले होते '' ३

३) शिष्यवृत्ती योजना :-

[illegible] विद्यार्थ्यांना [illegible] महाविद्यालयात प्रोत्साहन देण्यासाठी खास शिष्यवृत्त्या दिल्या.[illegible] [illegible] शिवाजीच्या स्मरणार्थ १०,००० /- रु ची ठेव हुजूर खजिन्यात ठेवून [illegible] प्रत्येक अस्पृश्य विद्यार्थ्यांना ५ रु शिष्यवृत्ती देण्याची योजना आखली.

४) वकील व डॉक्टरकीच्या शिक्षणाची व्यवस्था :-

अस्पृश्य जातीतील ४ विद्यार्थ्यांना वकील व ३ विद्यार्थ्यांना डॉक्टरकिचे शिक्षण देण्याची खास व्यवस्था केली.वकील, डॉक्टर हे व्यवसाय उच्च वर्गापुरतेच मर्यादित राहू नयेत अशी त्यांची इच्छा होती.

५) सरकारी नोकऱ्यात प्राधान्य :-

'' उच्च वर्गातील सरकारी नोकरीच्या मिरासदारीला आपल्या राज्यातच नव्हे तर देशात पहिला जबरदस्त धक्का शाहू महाराजांनी दिला.१९०२ साली आपल्या राज्यातील सर्व सरकारी व खाजगी नोकरीच्या जागा मागासलेल्या वर्गासाठी ५० टक्के राखीव केल्याचा जाहीरनामा त्यांनी प्रसिध्द केला.ब्राम्हण, प्रभु, शेणवी, पारसी असे प्रगत वर्ग सोडून बाकीचे सर्व मागासलेले समजले गेले.त्यामध्ये सामाजिक व आर्थिक मागासलेलपण हा मुख्य निकष होता. शाहू महाराजांच्या राज्यारोहणाच्या वेळी म्हणजे [illegible] साली सरकारी नोकऱ्यातील मागासलेल्या वर्गाचे प्रमाण अवघे ५.६३ टक्के होते ते १९२२ साली [illegible].११ टक्क्यावर गेले ''४

६) व्यावसायीक स्वातंत्र्य दिले :-

समाजातील व किलीसारखे प्रतिष्ठीत व्यवसाय उच्च वर्गाने आपली मक्तेदारी वनविले होते.शाहू महाराजांनी मराठे, तत्सम जाती, महार, मांग, चांभार आदी मागासवर्गीय समाजातील सुशिक्षीतांना वकिली च्या सनदा दिल्या आणि या प्रतिष्ठित व्यवसायाची द्वारे त्यांच्यासाठी खुली केली. या संदर्भात महाराज म्हणतात. '' अशा वकीलीच्या सनदा देण्यात माझा हेतू एवढाच आहे की, जे धंदे अस्पृश्य वर्गास रुढीन, कायद्याने अगर दडपशाहीने वंद झालेले आहेत, ते त्यास मोकळे करून द्यावेत व त्यांची स्थिती सुधारुन त्यांच्यात आपण इतर माणसांच्या वरोबरीचे आहोत, असा आत्मविश्वास निर्माण करावा ''५

अशा प्रकारचे व्यावसायिक स्वातंत्र्य शाहूमाराजांनी नाभिक, सुतार, लोहार इत्यादी बलुतेदारांनाही वहाल केले.'' वलुतेदारावर त्यांच्या धंद्याची सक्ती करता येणार नाही, इतर कोणताही धंदा - उद्योग करण्यास ते मुक्त आहेत, असे जाहीर करण्यात आले.''६

अशा प्रकारे खेड्यांतील एका मोठ्या मागास - समाजास शाहू महाराजांनी व्यावसायीक स्वतंत्रता दिली.

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Sr. College, Chakur

Scanned with OKEN Scanner

७) महारांची वतनी गुलामगिरीतून मुक्तता :-

महार समाजाला पिढ्यानपिढ्या गुलामीत जखडून ठेवणारे 'महार वतन' खालसा करण्याचा निर्णय घेऊन शाहू महाराजांनी १८ सप्टेंबर १९१८ रोजी खास जाहीरनामा काढला.त्यानुसार महारांच्या त्यांच्या जमिनी सरकारजमा न करता त्या 'रयताव' केल्या गेल्या. अस्पृश्यांच्या दास्यविमोचनाच्या इतिहासातील तो सोन्याचा दिवस होता. महारांची गावकीची कामे आता शाहू महाराज पगारी नोकर ठेवून करुन घेऊ लागले.त्यामुळे स्वाभाविकच सरकारी खजिण्यावर ताण पडला.मग दरबारी अधिकारी तक्रार करु लागले. तेव्हा शाहू महाराजांनी उत्तर दिले, " माझा खजिना या बाबतीत रिता झाला तरी मला त्याची पर्वा नाही पण माणसाला माणुसकीपासून वंचित करणारी ही रुढी मला मोडायची आहे.''७

८) गुन्हेगार जातीची 'हजेरी' बंद केली :-

ज्यांनी कनिष्ठ समजल्या गेलेल्या जातींना त्या 'जन्म जात गुन्हेगार' समजून त्यांच्यावर सरकारातून 'हजेरी' ची सक्ती केली जात असे. " २७ जुलै १९१८ रोजी माणुसकीला कलंक लावणारी अस्पृश्यतेची गुलामगिरी शाहूनी नष्ट केली. अस्पृश्यांची ही गुलामगिरी त्यांनी कायमची बंद करुन महार, मांग, रामोशी, बेरड यांना कमीमपणा आणणाऱ्या हजेरीपासून मुक्त केले. आणि त्यांना मानवी स्वातंत्र्याचे मूलभूत हक्क दिले.''८

९) अस्पृश्यता निवारणासाठी जाहिरनामे :-

इ.स १९१९ मध्ये शाहू महाराजांनी एकामागून एक असे जाहिरनामे काढून कोल्हापूर राज्यातील प्रशासनाची विविध खाती, सार्वजनिक दवाखाने, धर्मशाळा, शाळा, विश्रामगृहे, सरकारी अन्नछत्रे, सार्वजनिक पाणवठे व विहीरी इत्यादी ठिकाणी " कोणत्याही मनुष्याचा विटाळ मानायचा नाही" अशी आपल्या अधिकाऱ्यांना व प्रजेला सक्त ताकीद दिली आणि त्याप्रमाणे या हुकूमाची प्रत्यक्ष अमलवजावनी केली. ९

निष्कर्ष

१) मागासवर्गीयांना प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे केले. शिक्षणक्षेत्रातील उच्चवर्णीयांच्या मक्तेदारीला शह दिला.

२) स्वतंत्र भारतातील आरक्षणनितीचा शाहू छत्रपतीनी इ.स. १९०२ सालीच पाया घातला असल्यामुळे आरक्षण नीती चे आद्यशिल्पकार ठरतात.

३) खेड्यातील बलुतेदारांना आपला पारंपारिक व्यवसाय सोडून इतर व्यवसाय करण्याचे स्वातंत्र्य दिले.

४) गुन्हेगार जातींची हजेरी बंद करुन मानवाच्या विशिष्ट समुदायाला भारतात लावलेला कलंक त्यांनी दूर केला.व त्यांचे हिरावून घेतलेले मानवी हक्क त्यांना परत केले.

अशा प्रकारे त्यावेळच्या महाराष्ट्रातील हा निधड्या छातीचा समाजक्रांतीकारी राजा छत्रपती शाहू महाराज यांनी आपल्या कोल्हापूर संस्थानामध्ये अस्पृश्यता निवारण कायद्याची कसोशीन अंमलवजावणी केली. हे त्याचे कार्य भारतीय समाजप्रवोधनाच्या इतिहासातील एक

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College, Chakur

Scanned with OKEN Scanner

Issue V, Vol. II | UGC Approved | ISSN : 2319 - 8648
Jan. 2023 | SJIF | Impact Factor : 7.139

[illegible] असे म्हणता येईल.

संदर्भ ग्रंथ :-

1) पवार, जे.वी. राजर्षी शाहू छत्रपती :- एक मागोवा, २००४,
सुमेरु प्रकाशन, डोंबिवली (पूर्व), पृ.क्र.२१.

2) [illegible], एस.एस. आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास-इ.स. १८१८-१९६०;२००५, कैलास
पब्लीकेशन्स, औरंगपूरा, औरंगाबाद, पृ.क्र.२८६.

3) [illegible], पृ.क्र. २८६.

4) पवार, जे.वी. राजर्षी शाहू छत्रपती - एक मागोवा, २००४,
सुमेरु प्रकाशन, डोंबिवली (पूर्व), पृ.क्र.२१.

5) पवार, जे.वी. (संपा), राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ, २००१,
महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी, कोल्हापूर, पृ.क्र. ८६३.

6) वगाडे, द.रा, राजर्षी शाहू महाराज व कायदे कानू,
१९८२,कोल्हापूर, पृ.क्र.४०.

Scanned with OKEN Scanner

Impact Factor-8.632 (SJIF)

ISSN-2278-9308

ISSUE No - (CDVIII) 408

Volume-A

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

April -2023

Pandit Jawaharlal Nehru and Democratization of India

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
College, Chakur

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor
Dr.Vasant D.Satpute
Principal
Late Ramesh Warpudkar
ACS College, Sonpeth
Dist.Parbhani

Assistant Editors
Dr. Vitthal K. Jaybhaye
Dr. Bapurao V. Andhale
Late Ramesh Warpudkar
ACS College, Sonpeth
Dist.Parbhani

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.632, Issue NO, (CDVIII) 408-A
ISSN : 2278-9308
April, 2023

24	भारतीय परराष्ट्र धोरणातील नेहरु कालखंड व नेहरुत्तर कालखंड प्रा. डॉ. जाधव बाबुराव भिमराव	70
25	पंडित नेहरू यांचे लोकशाही संबंधी विचार व कार्याचा ऐतिहासिक आढावा प्रा.डॉ. गंगणे अमोल उत्तमराव	74
26	पंडित जवाहरलाल नेहरू: एक शोध प्रा.डॉ.विठ्ठल खंडूजी जायभाये	77
27	पं. जवाहरलाल नेहरू प्रणीत भारतीय लोकशाही आणि तत्वे प्रा. डॉ. कदम एच. पी.	81
28	पंडित नेहरू यांचा लोकशाही समाजवाद प्रा. सखाराम बाबाराव कदम	84
29	पंडित नेहरू आणि साहित्य प्रा. डॉ. खाडप संजय बाबुराव	87
30	पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे आर्थिक धोरण डॉ.मोहन मिसाळ	90
31	पंडित नेहरू यांचे आर्थिक विकासाचे धोरण प्रा.डॉ. मोरे अर्जुन मोहनराव	92
32	पंडित नेहरूंचे लोकशाही समाजवादाविषयी विचार – एक अभ्यास प्रा. नंदुलाल आनंदा पाटील	95
33	स्फूर्तिदायी नेतृत्व आणि सहृदयी पंतप्रधान डॉ. जयदेवी पवार	97
34	पंडित जवाहरलाल नेहरूं यांचे भारतीय लोकशाही विकासात योगदान. प्रा.डॉ. तात्या बालकिसन पुरी	102
35	पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे नियोजन व विकास विषयक धोरण व भूमिका डॉ. जयदीप रामकृष्ण सोळुंके	106
36	आधुनिक भारताचे शिल्पकार : पंडित जवाहरलाल नेहरू प्रा. डॉ.सोमवंशी मुक्ता गोविंदराव	111
37	पंडित नेहरू आणि धर्मनिरपेक्षता डॉ . ज्ञानेश्वर लक्ष्मण सोनवणे	114
38	पंडित जवाहरलाल नेहरू आणि धर्मनिरपेक्षता प्रा. डॉ. सुनिता आत्माराम टेंगसे	117
39	भारताच्यापरराष्ट्रधोरणनिर्मितीमधील पंडीत नेहरुंचे योगदान डॉ. विलास आघाव	120
40	पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचा लोकशाही समाजवाद : एक अभ्यास प्रा. डॉ. वाघूले दत्तात्रय मारुती	124
41	पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे लोकशाही संबंधी विचार डॉ. संजय पंढरीनाथ गायकवाड	128
42	पं. नेहरू आणि त्यांचा धर्मनिरपेक्षते संबंधीचा दृष्टिकोन प्रा.डॉ.उद्धव निर्वळ	131
43	अलिप्ततावादाची समकालीन शांतिवादी उपयुक्तता: एक संक्षिप्त चिकित्सा डॉ. संदीप विलासराव घोडके	134
44	पंडित जवाहरलाल नेहरू यांची आर्थिक धोरण प्रा.डॉ.बी.आर शिंदे	137
45	पंडित नेहरू – आधुनिक भारताचे शिल्पकार शाम गंगाधर आवटे	139

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDVIII) 408-A
ISSN : 2278-9308
April, 2023

पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचा लोकशाही समाजवाद : एक अभ्यास

प्रा. डॉ. वाघूले दत्तात्रय मारुती
राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, भाई किशनराव देशमुख महाविद्यालय, चाकूर जि. लातूर.

प्रस्तावनाः

स्वतंत्र भारताचे प्रथम पंतप्रधान, भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे शिल्पकार, भारताचे भाग्यविधाते, थोर स्वतंत्रसेनानी, भारतीय स्वातंत्र्यलेखनात महात्मा गांधींच्या विचाराने प्रभावित होऊन स्वातंत्र्य लढ्यातील अग्रणी व प्रभावी व्यक्तिमत्त्व लोकशाहीमूल्यांचे जतन करणारे नव्हे तर त्या मुल्यांशी केंद्रित जीवन जगणारे, सत्य, अहिंसा, शांतता, सहिष्णुता या शाश्वत मूल्यांची ओळख करून देणारे, महात्म गौतम बुद्ध, वर्धमान महावीर व राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांच्या विचारांचे महत्त्व प्रत्यक्ष आपल्या जीवनात अंगिकारणारे, देशात समता, धर्मनिरपेक्षता, समाजवाद, राष्ट्रवाद, मानवतावाद, विज्ञानवाद, लोकशाहींचे विकेंद्रीकरण अशी मूल्याधिष्ठित लोकशाही भारतात रूजविण्याचा प्रयत्न ज्यांनी केला त्यांचे नाव पंडित जवाहरलाल नेहरू. त्यांनी लोकशाहीबरोबरच समाजवादाला महत्त्वाचे स्थान दिले आहे.

पंडित नेहरू हे आंतरराष्ट्रीय किर्तीचे नेते होते. ते इंग्लंडच्या केंब्रिज विद्यापीठात शिक्षण घेत असताना त्यांच्यावर जे. एस. मिल, रसेल, शॉ व मोर्ले यांच्या विचारांचा प्रभाव पडल्याने ते उदारमतवादी विचारधारेचे समर्थक बनले. सन 1912 मध्ये ते बॅरिस्टर होऊन भारतात परतले. इ.स. 1920 साली नागपूर येथे पार पडलेल्या काँग्रेसच्या अधिवेशनात सहभागी झाले व येथूनच त्यांची संपूर्ण राजकीय वाटचाल महात्मा गांधीजींच्या मार्गदर्शनाखाली सुरू झाली. गांधीजींच्या सत्यागृहात सहभागी झाले. महात्मा गांधीजींच्या विचाराने प्रभावीत होऊन स्वातंत्र्याच्या यज्ञकुंडात उडी घेऊन अनेक ठिकाणी तुरूंगवास भोगला. साधारणपणे त्यांना 14 वर्षे तुरूंगवास झाला होता.

पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी साम्यवाद व भांडवलवाद या दोन्हीतील दोष जाणले होते. म्हणूनच त्यांनी वरिल दोन्ही तत्वांचा स्विकार न करता लोकशाही समाजवाद स्विकारला आणि संमिश्र अर्थव्यवस्था स्विकारून लोकशाही समाजवादाचे पूर्णपणे समर्थन केले. अशा या लोकशाही समाजवादाचे चिंतन करण्याच्या उद्देशाने प्रस्तुत शोधनिबंधात चिंतन केले आहे.

शोधनिबंधाचे उद्दिष्टे :

1) लोकशाही समाजवादाची संकल्पना अभ्यासणे.
2) पंडित नेहरूंच्या लोकशाही समाजवादाच्या स्वरूपाचे आकलन करून घेणे.
3) लोकशाही समाजवादी विचारांचे अध्ययन करणे.
4) पंडित नेहरूंच्या लोकशाही समाजवादाचे महत्त्व स्पष्ट करणे.

शोधनिबंधाची गृहीतके :

1) पंडित नेहरूजींचा लोकशाही समाजवादी विचार लोकशाही मूल्यांवर आधारित आहे.
2) नेहरूजींचा लोकशाही समाजवाद आर्थिक समतेवर आधारीत आहे.
3) पंडित नेहरूंच्या लोकशाही समाजवादाची आजही गरज दिसून येते.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी वर्णनात्मक, ऐतिहासिक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला असून या शोधनिबंधासाठी संदर्भग्रंथ, शोधप्रबंध, संशोधन पत्रिका, मासिके, वर्तमानपत्रे व इंटरनेट इत्यादींचा आधार घेऊन सदरील शोधनिबंध पूर्ण करण्यात आला आहे.

संसदीय लोकशाही मार्गाचा अवलंब करून लोकशाही राज्यपद्धतीची कास न सोडता व्यक्तिस्वातंत्र्याची बुज राखून आर्थिक समतेच्या पायावर समाजवादी समाजाची निर्मिती करण्याची आवश्यकता प्रतिपादन करणारी विचारप्रणाली आहे.

लोकशाही समाजवाद व्यक्तिवादाला केंद्रित मानणारा विचार आहे. लोकशाही समाजवादाचा उदय इंग्लंडमध्येच झाला. लोकशाही मार्ग शांततेच्या मार्गाने परिवर्तन महत्त्वाचे मानले जाते. समाजवादाचा पुरस्कार करून लोकशाही मार्गाने राजकीय आणि सामाजिक सुधारणा करणे हाच लोकशाही समाजवादाचा मुख्य उद्देश आहे.

रॉबर्ट ओवेन, हेरॉल्ड लॉस्की, बर्नार्ड शहा, जी. डी. कोल आदि पाश्चिमात्य विचारवंतांनी लोकशाही समाजवादाच्या विचाराचे समर्थन केले.

"स्वातंत्र्य आणि समानता परस्परविरोधी वाटणारे विचार परंतु त्या हितकारकदृष्ट्या लोकशाहीसमाजवादात त्यांना एकत्रित करण्यात आले." लोकशाही समाजवाद उदारमतवादी विचारधारा मानली जाते. लोकशाही समाजवादाचा खरा उदय इंग्लंडमध्येच मानला जातो. कारण इंग्लंडच्या व्यक्तिस्वातंत्र्यास अधिक महत्त्व आहे. पंडित नेहरूंचे शिक्षण इंग्लंडमध्येच झालेले असल्याने त्यांच्या वैचारिक जडणघडणीत इंग्लंडमधील लोकशाही पद्धतीचा प्रभाव झाला आहे आणि त्यामुळेच त्यांना भारतातील लोकशाही समाजवादाचे प्रमुख समर्थक मानले जाते. त्यांनी लोकशाही समाजवादाला आपल्या राजकीय विचारात अत्यंत महत्त्वाचे स्थान दिलेले दिसून येते.

लोकशाही समाजवाद कांही प्रमुख तत्वांवर आधारलेला आहे. ती तत्वे ख-या अर्थाने जगात अशांतता, संघर्ष संपवण्यास मदत करणारे आहेत. संपूर्ण विश्वात आर्थिक समता प्रस्थापित करून भांडवलवादी विचाराला शांततेच्या माध्यमातून नष्ट करणे, लोकशाही समाजवादाला वर्गसंघर्ष मान्य नसून समन्वय मान्य आहे. लोकशाही समाजवादाची वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे सांगता येतील-

1) भांडवलशाही व साम्यवादाला विरोध :

लोकशाही समाजवाद भांडवलशाहीला प्रकर्षाने विरोध करतो. त्याचप्रमाणे साम्यवादी विचाराच्या हिंसाचार व वर्णसंघर्षाच्या धोरणांना विरोध करतो. भांडवलशाहींचा अंत करण्यासाठी हिंसात्मक मार्गाचा अवलंब करण्याचे समर्थन कार्ल मार्क्स करतो. मात्र लोकशाही मार्गानेच भांडवलवादाचा विरोध कोणताही समाजवाद करतो.

2) मर्यादित राज्यव्यवस्थेला मान्यता :

लोकशाही समाजवाद राज्यव्यवस्था आवश्यक मानतो. व्यक्ति व समाज विकासासाठी मर्यादित राज्यसंस्था गरजेची असल्याचे प्रतिपादन या विचारप्रणालीत केले जाते.

3) सत्तेचे विकेंद्रीकरण :

लोकशाही समाजवाद सत्तेचे केंद्रिकरण अमान्य करतो. कारण सत्तेच्या केंद्रिकरणातून व्यक्तिस्वातंत्र्य नष्ट होते. त्यामुळे सत्तेचे विकेंद्रीकरण राजकीय लोकशाहीसाठी अर्थात राजकीय समतेसाठी सत्तेच विकेंद्रीकरण गरजेचे आहे.

4) व्यक्तीचा नैतिक विकास :

लोकशाही व्यवस्थेत व्यक्तीचा नैतिक विकास होण्यास मदत होते. कारण लोकशाही मुल्यांत व्यक्तीला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान देण्यात आले आहे. नैतिक विकास समाजाच्या सामाजिक आरोग्यासाठी महत्त्वाचे आहे.

5) लोककल्याणकारी राज्याची संकल्पना :

लोकशाही समाजवाद कल्याणकारी राज्यसंस्थेला समर्थन करतो. सर्व घटकांसाठी राज्यसंस्थेने निर्णय घेतले पाहिजे. राज्यसंस्थेने जनतेसाठी विविध स्वरूपाच्या कल्याणकारी योजना राबवल्या पाहीजेत. जेणेकरून सर्वच दृष्टीने घटकांचा विकास होईल. यामुळे सामाजिक न्याय प्रस्थापित होण्यास मदत होईल. तसेच समाजवाद जागतिक शांततेचा

पुरस्कार करणारा विचार आहे. जगात शांतता नांदली पाहीजे. यासाठी लोकशाही समाजवाद प्रयत्न करतो. पंडित नेहरूंनी आपल्या कारकिर्दीत जागतिक शांतता निर्माण करण्याचा मोठ्या प्रमाणात प्रयत्न केला. भारतीय परराष्ट्र धोरणात, शांतता व पंचशिल तत्त्वाला अग्रस्थान दिले.

पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी समाजवादी तत्त्वे प्रत्यक्षात उतरविण्याचा प्रयत्न आपल्या शासन कालखंडात केला. देशाच्या स्वातंत्र्यानंतर लोकशाही व्यवस्था निकोप करण्यासाठी अत्यंत जलदगतीने लोकशाही राजकीय व्यवस्थेचा व्यवहार आदर्शपणे चालवण्यासाठी सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व औद्योगिक संशोधनाच्या क्षेत्रात नव्या संस्थे निर्माण करण्यासाठी संसदीय लोकशाहीला अनुरूप अशा रूढ संकेताची मांडणी केली.

देशाच्या स्वातंत्र्यानंतर लोकशाही व्यवस्था निकोप करण्यासाठी अत्यंत जलदगतीने लोकशाही राजकीय व्यवस्थेचा व्यवहार आदर्शपणे चालवण्यासाठी सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व औद्योगिक संशोधनाच्या क्षेत्रात नव्या संस्था निर्माण करण्याचा चंग बांधला गेला. राजकीय क्षेत्रात प्रगल्भता निर्माण करण्यासाठी संसदीय लोकशाहीला अनुरूप अशा रूढ संकेताची मांडणी केली. या संकेताच्या माध्यमातूनच लोकशाही लोककल्याण, धर्मसहिष्णुता, व्यक्तिस्वातंत्र्य, बुद्धीप्रामाण्यवाद आणि समाजवादी समाजरचना निर्माण करण्याचा प्रयत्न संसदीय लोकशाही व्यवस्थेतून करण्यात आला.

पंडित जवाहरलाल नेहरू उदारवादी व मानवतावादी असल्यामुळे त्यांच्या चिंतनाचा केंद्रबिंदू मानव हाच होता. मानवाचे भौतिक जीवन सुखी व समृद्ध व त्यांचे जीवन प्रतिष्ठित व्हावे अशी त्यांची इच्छा होती. नेहरूजींनी लोकशाही समाजवादाच्या माध्यमातून समताधिष्ठित समाजरचना निर्माण करण्याचा उद्देश त्यांचा होता. उत्पादन साधनाच्या मालकी हक्कात परिवर्तन करावे लागेल. कारण जोपर्यंत उत्पादन साधने लोकाच्या हाती रहाणार नाहीत तोपर्यंत समताधिष्ठीत समाजरचनेची निर्मिती होणार नाही. मुलतः खाजगी मालकी लोकशाहीच्या मार्गातील अडथळा आहे. या मालकीमुळे मानवी संबंध निकोप राहणार नाहीत. मालकी हक्कामुळे प्रचंड प्रमाणात शोषण होते, परिणामतः समाज एकसंघ राहणार नाही. खाजगी मालकी हक्कामुळे समाजातील असंख्य वर्ग आर्थिक शोषणाला बळी पडतो, म्हणून खाजगी संपत्तीवरील हक्क नाहीसा करून उत्पादन साधने व संपत्तीवर सामुदायिक हक्क निर्माण झाला पाहिजे अशी त्यांची स्पष्ट भूमिका होती. मालकी हक्कावरील आधारलेली जमीनदारी व भांडवलदारी नष्ट होऊन सहकारावर आधारलेली समाजवादी लोकशाही नेहरूजींना अधिक योग्य वाटत असे. देशातील प्रत्येक व्यक्तिला निर्भिडपणे स्वातंत्र्याच्या उपभोग घेण्यासाठी समाजवादी अर्थव्यवस्था व लोकशाही यात योग्य प्रमाणात समन्वय असला पाहिजे असे त्यांचे मत होते.

पंतप्रधान पंडित नेहरूजींना विशेषाधिकाराचा अभाव व वर्गविहीन समाजाची रचना ही दोन तत्त्वे लोकशाही राजकीय व्यवस्थेच्या परिवर्तनासाठी आवश्यक वाटत होती.

इ.स. 1927 मध्ये पंडित नेहरू युरोप दौ-यावर गेले असताना त्याला तिथेही दारिद्र्य दिसले पण त्याचबरोबर सुबत्ताही दिसली. परंतु लोकांचे प्रश्न सोडवण्याऐवजी युद्धाची तयारी तेथे चालू असलेली नेहरूजींना दिसले. नेहरूजी मायदेशी परतण्यापूर्वी रशियात गेले. तेथील राष्ट्र उभारणीसाठी केलेल्या समाजवादी मार्गाचा अवलंब त्यांना खूप प्रभावित केला. जगात घडणा-या या आर्थिक व राजकीय घटना फार महत्त्वाच्या आहेत. 19 व्या शतकातील पद्धतीची इथे केव्हाच इतिश्री झाली आहे. सध्याच्या जगाला कालबाह्य सिद्धांत लावून प्रश्नांची उकल होणार नाही. बैलगाडी रुळावरून चालवली म्हणून तिला काय रेल्वे म्हणता येणार नाही. जर सध्याच्या सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीत सुधारणा शक्य नसेल तर ती पद्धती तरी जिवंत कशाला ठेवायची आहे? मार्क्सवादी पद्धतीने इतिहासाचे व चालू घडामोडीचे जसे आकलन होते तसे आकलन इतर कोणत्याही पद्धतीने होत नाही. परंतु प्रश्न असा आहे की, केवळ आकलनासाठी नाही तर ती परिस्थिती बदलण्यासाठीचा मार्ग आहे. त्यासाठी समाजवाद हे एकच मला उत्तर दिसते.

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh College, Chakur.

भारताला स्वातंत्र्य मिळून 75 वर्षे झाली परंतु आजही नेहरूजींच्या लोकशाही समाजवादी विचारांचे महत्त्व स्पष्टपणे जाणवते. लोकशाही समाजवादी विचारांद्वारे अनेक समस्यांचे आकलनच होत नसून अनेक समस्यांचे निर्मूलन करणे या विचारांमुळे शक्य होणार आहे.

निष्कर्ष :-

वरील विश्लेषणावरून कांही निष्कर्षापर्यंत पोहोचता येते. लोकशाही समाजवाद ही विचारधारा समाजवाद व लोकशाही यांच्यात समन्वय निर्माण करणारा आहे. लोकशाही समाजवादाची संकल्पना मानवकल्याण केंद्रित दिसून येते. समाजात सर्व क्षेत्रातील विषमता दूर करून समता प्रस्थापित करण्यासाठी सर्वाधिक महत्त्वाची विचारधारा दिसून येते. भारतात जर ख-या अर्थाने सामाजिक, राजकीय व आर्थिक समताधिष्ठित समाज निर्माण करावयाचा असेल तर नेहरूजींनी विश्लेषित केलेल्या लोकशाही समाजवादी विचार अंमलात आणणे माझ्या मते आवश्यक ठरते.

पंडित नेहरूंनी खाजगी संपत्ती व खाजगी मालमत्ता यास प्रखर स्वरूपात विरोध केलेला दिसून आला. पंडित नेहरूंनी कार्ल मार्क्सच्या साम्यवादी धोरणाला विरोध केला आहे. अशा प्रकारे पंडीत नेहरूंचा लोकशाही समाजवाद लोकशाही मार्गाने परिवर्तन करून देशातील विषमता दूर करून समाजवादी व्यवस्था निर्माण करण्याचा एक उत्तम मार्ग आहे.

संदर्भसूची :-

1) डॉ. शांताराम मोगले, आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत, अनुपम प्रकाशन केंद्र, औरंगाबाद.
2) डॉ. पंजाब चव्हाण (संपा.), भारत निर्माता नेहरू.
3) प्रा. बी. बी. पाटील, भारतीय राजकीय विचारवंत, कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद, 2000.
4) डॉ. सुधाकर जोशी, भारतीय राजकीय विचारवंत, विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद.

ISSN 2319 - 8508

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

Bhai Kishanrao Deshmukh Sr. College
Chakur
413513

GALAXY LINK

Volume - X Issue - II May - October - 2022

MARATHI / HINDI

**Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
Journal No. 47023**

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

**IMPACT FACTOR / INDEXING
2020 - 6.495
www.sjifactor.com**

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

2022-23

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur

CONTENTS OF MARATHI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१४	भारतातील सार्वजनिक धोरण **डॉ. संजय दगडु क्षीरसागर**	७१-७६
१५	जागतिकीकरण आणि मराठी ग्रामीण कादंबरी **संतोष अंकुश खंडाळे**	७७-८०
१६	संत चोखामेळा यांच्या अभंगातील अस्पृश्यतेचे चित्रण **सरगर डी. पी.**	८१-८४
१७	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात सोलापूरचे योगदान **प्रा. श्रीराम नारायण पवार**	८५-८९
१८	सुशासन आणि सार्वजनिक धोरण **डॉ. संजय संदिपान चव्हाण**	९०-९२
१९	राष्ट्र बांधणीत गांधी विचाराचे महत्व **प्रा. डॉ. वाघुले दत्तात्रय मारुती**	९३-९६
२०	कोल्हापूरचे थोर स्वातंत्र्यसेनानी देशभक्त डॉ. रत्नाप्पांण्णा कुंभार **प्रा. बाबासाहेब शात्रू पाटील**	९७-९९
२१	रणजित देसाई यांच्या 'श्रीमानयोगी' कादंबरीत चित्रित झालेले स्वराज्य: एक कल्याणकारी राज्य **प्रा. राजकुमार श्रीधर पवार**	१००-१०३

VOLUME - X, ISSUE - II - MAY - OCTOBER - 2022
GALAXY LINK - ISSN 2319 - 8508 - IMPACT FACTOR - 6.495 (www.sjifactor.com) CC-20

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

१९. राष्ट्र बांधणीत गांधी विचाराचे महत्व

प्रा. डॉ. वाघुले दत्तात्रय मारुती
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, भाई किशनराव देशमुख महाविद्यालय, चाकूर, ता. चाकूर, जि. लातूर.

प्रस्तावना

राष्ट्र बांधणी करणे म्हणजे काय करणे ? त्याचे स्पष्ट उत्तर सांगणे कठीण आहे. कारण राष्ट्र बांधणी हा विचार विविध क्षेत्राशी संबंधीत आहे. राष्ट्राची जडणघडण, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व राजकीय बांधीलकीने होते. राष्ट्र बांधणी राष्ट्राच्या विविध विकासाशी जोडली जाते. महात्मा गांधी भारतीय स्वातंत्र्य लढयाचे केवळ अग्रदूत नव्हते तर ते खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र्य लढयाचे शिल्पकारही होते. स्वातंत्र लढयात गांधीचे योगदान अतूलनिय स्वरुपाचे होते. देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी त्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य वेचले. त्यांच्याच नेतृत्वाने व कृतृत्वाने देशाला स्वातंत्र्य मिळाले हे सत्य कधीही नाकारता येत नाही. देशाला स्वातंत्र्यातून बाहेर काढताना देशाला मजबूत बनविण्याचा दृढ संकल्पही त्यांचा होता त्या अनुषंगाने महात्मा गांधीने अनेक कार्यक्रम राबविण्याचा प्रयत्न केला. देशाच्या बांधणीसाठी 'राष्ट्रीय एकात्मता' सर्वात महत्वाची असते हे त्यांनी ओळखले होते. त्या अर्थानेच हिंदू, मुस्लिम एकता निर्माण करण्यात त्यांचा खूप मोठा वाटा होता. या सर्व अर्थाने महात्मा गांधीच्या विचाराचे महत्व काल, आज आणि उद्याही राहणार आहे. या संबंधीचे चिंतन करण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोध निबंधात करण्यात आला आहे.

संशोधन शोध निबंधाचे उद्दिष्ट्ये

१. गांधी विचाराचे महत्व स्पष्ट करणे.
२. गांधीच्या मौलिक विचाराचे अध्ययन करणे.
३. राष्ट्र बांधणीत गांधीचे विचार कसे महत्वाचे आहेत हे जाणून घेणे.

गृहितकृत्य

१. महात्मा गांधी भारतीय स्वातंत्र्याचे मुख्य अग्रदूत होते.
२. राष्ट्रबांधणीत महात्मा गांधीचे विचार सर्वाधिक महत्वाचे ठरतात.
३. महात्मा गांधीच्या विचारांची प्रासंगिकता आजही कायम आहे.

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी दुय्यम साधनाचा आधार घेण्यात आला असून यासाठी विश्लेषात्मक व वर्णनात्मक पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. दुय्यम साधनात उदा. संदर्भ ग्रंथ, संशोधन पत्रिका, साप्ताहिके आदिचा वापर करण्यात आला.

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Jr College, Chakur

महात्मा गांधीना राज्यबांधणी, राष्ट्रउभारणी आणि आर्थिक विकास साध्य करायचा होता. त्यासाठी त्यांनी अनेक विधायक, सुधारात्मक कार्यक्रमाची आखणी केली व त्याद्वारे औद्योगिकदृष्ट्या विकसित व समर्थ भारत घडवायचा होता. या सर्व बाबी साध्य होण्यासाठी सामाजिक एकोपा वाढविणारे, त्यातील अंतर विरोध नियंत्रित ठेवून सामाजिक थैर्य निर्माण करणारे स्थीर शासन व्यवस्था, एक राष्ट्र राज्य हवे होते. गांधी विचारातील हिंदू-मुस्लिम ऐक्य, अस्पृश्ता निवारण, सर्वधर्मसमभाव, खाद्यी व ग्रामोद्योग, शाश्वत विकास, वर्ग समन्वयाचा विचार इत्यादी विचारातून बलशाली भारत निर्माण करण्याचे ध्येय निश्चितपणे गाठता येणार होते. यासाठी सर्व सामान्य जनतेत प्रेरणा निर्माण करण्याची आवश्यकता असते आणि ती प्रेरणा गांधीजींनी निर्माण केली.

महात्मा गांधी भारतीय स्वातंत्र्य लढयाचे मुख्य प्रवर्तक, मुख्यस्त्रोत, मुख्यनेते, मुख्य दिशादर्शक, मुख्य मार्गदर्शक अशा विविध भूमिकेत गांधीजी राहिले. एका बलाढय साम्राज्यशाहीला सुरुंग लावण्याचे कार्य त्यांच्या विचारातून, आचरणातून व कृतृत्वातून झाले आहे. त्याचे अनेक दाखले केवळ भारतीय इतिहासातूनच नव्हे तर जागतीक इतिहासातूनही मिळाले आहेत. भारतीय स्वातंत्र्य लढयाला अतिशय व्यापक रुप प्राप्त झाले ते गांधीजींच्या नेतृत्वामुळेच गांधीजींच्या विचाराने प्रभावीत होवून हजारो, लाखो स्त्री-पुरुष, युवक-युवती, विद्यार्थी स्वातंत्र्य लढयात सहभागी झाले त्यामुळे ब्रिटीश सरकारही हातबल होवू लागले. स्वातंत्र्याच्या या रणसंग्रामात रणसिंग फुंकण्याचे काम गांधीजींनीच केले म्हणून देश स्वातंत्र्याचे नायक, पितामहा म्हणून गांधीजीकडे सर्व देशवाशीयांनी पाहिले. इ. स. १९२० चे जनआंदोलन, १९४० चा सत्याग्रह, १९४२ चे चलो जाव आंदोलन, 'करा अथवा मरा' हा भारतीयांना गांधीजींनी दिलेला नारा सर्वाधिक शक्तीशाली व प्रभावी ठरला. या त्यांच्या संदेशाने संपूर्ण देश पेटून उठला आणि त्याचा परिणाम भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामात झाला.

महात्मा गांधी ज्यावेळी भारतीय राजकीय क्षितिजावर आले त्यावेळी संपूर्ण विश्वात सत्ता संपादन करण्यासाठी दोनच मार्ग होती, एका बाजूला बंदूकीची गोळी तर दुसऱ्या बाजूला मतपेटी हे दोनच परंपरागत मार्ग जगाला माहित होते. परंतु गांधीजींनी तिसरा मार्ग शोधला तो म्हणजे शांततामय संघर्षाचा, सत्याग्रहाचा या संबंधीतांनी 'हरिजन' या साप्ताहिकात म्हटले की, 'सत्याग्रह हे शस्त्र असे आहे की, माझ्या पत्नीवर अन्याय करतो त्यावेळी माझ्या विरुध्द सत्याग्रहाचे शस्त्र उपसायला परवानगी आहे. स्वतंत्र्य भारतात तर ती सर्वांनाच आहे. ती केवळ परकियांविरुध्द उचलायचे शस्त्र नाही' या विषयी त्यांनी असेही सांगितले की, हे शस्त्र शांततामय मार्गाचे असले पाहिजे. मी भेकडांच्या अहिंसेपेक्षा सुरांची हिंसा मान्य करेन. यावरुन लक्षात घेतले पाहिजे की, त्यांची अहिंसा ही कशा स्वरुपाची होती व त्यांची शांततामय अर्थातच अहिंसा या तत्तावर किती निष्ठा होती. महात्मा गांधीनी या तत्वाचा अंगीकार शेवटच्या श्वासापर्यंत केला. गांधीजींचा हा विचार केवळ भारतीयांसाठीच महत्वाचा नसून संपूर्ण विश्वातील मनुष्य जीवनासाठी महत्वाचा ठरला. या त्यांच्या तत्वांचा, विचारांचा स्वीकार जगातील शेकडो प्रमुख नेत्यांनी, लोकांनी केवळ स्वीकारला नसून त्याचा अंगीकारही केला. सुभाष बाबू गांधीजी संबंधी बोलताना भाषणात म्हणाले की, 'गांधीजी तुमचे आमचे मार्ग वेगळे असतील पण माझ्या आझाद हिंद सेनेचा आधार महात्माजी तुम्ही निर्माण केलेली स्वातंत्र्याची चेतना हाच असून हीच आमची श्रध्दा आहे आणि हिच आमची प्रेरणा आहे.'

मिठाच्या सत्याग्रहासंबंधी एका लेबरलने त्यांना विचारले 'मिठाचे सत्याग्रहात काय आहे? मिठामध्ये असे काय आहे' ? त्यावर महात्मा गांधी म्हणाले 'मला माहित आहे तुम्ही मिठात काय आहे असे विचारता, तुम्हाला जर मी विचारले तर तुम्ही सांगाल, सॉल्ट मिन्स सोडियम क्लोराईड' तुम्हाला त्याचे केमिकल कंपोझिन माहित आहे पण मला या मिठाची राष्ट्रीय शक्ती माहित आहे. श्रीमंताच्या महलामध्ये पंचपक्वान्नावर ताव मारणाऱ्या श्रीमंत माणसांना केवळ रुचिपालटासाठी मिठ लागत आणि झोपडीत राहणाऱ्या गरिबांना कोरडी भाकर ओली करताना पाण्यामध्ये मिठाचा खडा टाकून भाकरी बुचकळण्यासाठी मिठ लागत म्हणून मिठ हे श्रीमंताच्या महलापासून गरिबांच्या झोपडीपर्यंत सर्वांना साधाणारी राष्ट्रीय एकात्मता आहे. म्हणून मी मिठाचा सत्याग्रह निवडला आहे. मिठावरचा कर हा राष्ट्रावरचा कर आहे हे समजून मी प्रतिकाराची चळवळ निर्माण केली. जितका त्याग कराल, तितका त्याग कराल, बलिदान कराल तेवढा हा देश चवताळून जागा होईल' अशा प्रकारची शक्ती त्यांनी देशात निर्माण केली. रचनात्मक कार्यक्रम त्यांनी हाती घेतला आणि रचना व संघर्ष असा संबंध जोडून टाकला. अशा स्वरुपाचे अनेक विचार, तत्वे भारताच्या समृध्दीसाठी त्यांनी दिले. ज्या तत्वावर भारत आज व उद्याही चालत राहणार आहे.

महात्मा गांधीजी एक बहुआयामी व महान व्यक्तीत्व म्हणून सर्व जगाला परिचित झाले, अनेकांना महात्मा गांधीबदल आजही कुतहल वाटते. त्यांच्या संबंधी सुप्रसिध्द व महान शास्त्रज्ञ आइनस्टाईन म्हणतात 'अनेक पिढयांना कल्पना करता येणार नाही पण या पृथ्वीतलावार चालणारा हाडा-मासाचा, रक्ताचा असा एक माणूस होवून गेला त्याचे नाव गांधी, तो गांधी तुम्हाला समजणार नाही कदाचित उद्या आम्हाला समजेल आम्ही राष्ट्राचे किळसवाणे दर्शन पाहिले आहे. समृध्दीचा अतिरिक्त झाला म्हणजे काय होते हे आम्ही पाहिलेले आहे, तुम्ही गरिबीत जगणारी माणसे म्हणून गांधी तुम्हाला पचविण्यासाठी आम्हाला पचेल.' ऑईनस्टॉइन यांच्या गौरोदगारातून गांधी किती महान होते याची साक्ष देणारे उदगार वाचून भारतीयांचा उर भरुन आल्याशिवाय राहत नाही.

महात्मा गांधीच्या विचारांची प्रसांगिकता अनेक अर्थाने आहे. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक, धार्मिक, औद्योगिक, कृषी या सर्व क्षेत्रातील महात्मा गांधीने स्पष्ट केलेले विचार आजही प्रेरणादाई आहेत. सत्य, अहिंचा, सत्याग्रह, अपरिग्रह, विश्वस्त, अंत्योदय हे केवळ विचार नसून ते जीवनाचे सार आहे. जगात शांतता, समृध्दी हवी असेल तर गांधी विचाराची अंमलबजावणी होणे अत्यंत गरजेचे आहे.

निष्कर्ष

गांधी विचार म्हणजे केवळ ब्रिटीश सत्तेला दिलेले आव्हान नव्हते तर ते व्यक्तिगत सामाजिक जीवनाची पुर्नमांडणी करणे हा त्यांचा आशय दिसून येतो. या अशायाला भारतातील संत परंपरेचे आणि अध्यात्मिकतेचे परिमाण लाभले त्याचे कारण हे की, गांधीजीनी संत परंपरेतील मूल्य स्विकारली. 'ईश्वर अल्हा तेरा नाव सबको सन्मती दे भगवान' या सर्वधर्मभावाच्या आणि सदसदविवेकबुध्दीच्या मुळ मानवी प्रवृत्तीला आव्हान करतो. यावरुन गांधीचीच्या विचाराची, व्यक्तीमत्वाची वैष्वीकता दिसून येते. गेल्या ७ दशकात सर्व विचारधारा व राजकीय पक्ष त्यांचे काहीही झालेले असले तरी गांधीजी मात्र अमर ठरले आहेत. म्हणूनच असे सिध्द होते की, भारतीय स्वातंत्र्य लढयाचा व महात्मा गांधीच्या विचारांचा मोठा विजय झाल्याचे स्पष्ट होते. यावरुन

PRINCIPAL
Kishanrao Deshmukh College, Chakur.

असे सिध्द होते की, महान गांधीजींची विचारधार राष्ट्र बांधणीसाठी किती आवश्यक आहे. महात्मा गांधींनी देशाला केवळ विचार दिला असे नाही तर राष्ट्रबांधणीसाठी मूल्यांचा दूरदृष्टीकोनातून दिशाही दिली.

संदर्भ सूची

१. डॉ. नागोराव कुंभार - महात्मा गांधी : विचारदर्शन, प्रबोधन-प्रकाशन लातूर.

२. कोंकडाकर जे. आर. - गांधीजी : महात्मा गांधी आणि राष्ट्रपिता-भारतीय विद्याभवन, पुणे.

३. डॉ. गाठाळ - आधूनिक भारतीय राजकिय विचारवंत-कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद.

४. डॉ. डी. आर. तांदळे - भारतीय विचारवंत - चिन्मय प्रकाशन.

५. प्रा. श्रीकांत देशपांडे - भारतीय राजकीय विचारवंत - श्री. मंगेश प्रकाशन, नागपूर

६. साने गुरुजी - (संपा.) - साधना - हरिकमोहत्सव विशेषांक २००७.

७. डॉ. अशोक चौसाळकर - (संपा.) - समाज प्रबोधन पत्रिका २०१३.

Issue : XXV, Vol. V
Hi-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 2231- 6671
Aug. 2022 To Jan. 2023

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Review on Synthesis and Biological Activity of 4-Hydroxy Coumarine Derivatives **Tukaram E. Khatke, Ravindra R. Jogan**	1
2	A Geographical Study of Climate Change impact on Agriculture in Marathwada Region **Dr. J. K. Waghmare**	8
3	Indian Mathematician Varahamihira **P. G. Sasane**	13
4	The Difference and Similarities Between Female and Male Soccer Players **Khan Nehal Ahemad**	23
5	कारगिल युध्द : पाकिस्तान आणि संरक्षणविषयक दृष्टीकोन **डॉ. जी. एन. सोनवणे**	28
6	मराठवाडयातील नदी प्रणाली व मत्स क्षेत्राचा भौगोलिक अभ्यास **डॉ. जयदिप आर. सोळूंके**	32
7	ग्रामीण साहित्यातील वास्तव व लेखकाची भूमिका **डॉ. पंडीत राठोड**	37
8	बाल कामगारांच्या समस्या **डॉ. प्रदिप लक्ष्मणराव अंबोरे**	43
9	भारतीय कुटूंबाच्या बदलाचे स्वरुप एक सामाजिक अभ्यास **डॉ. अंगद व्यंकटराव कोते**	48

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh College, Chakur.

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College * Chakur 413513

2

A Geographical Study of Climate Change impact on Agriculture in Marathwada Region

Dr. J. K. Waghmare
Dept. of Geography,
Bhai Kishanrao Deshmukh Mahavidyalaya,
Chakur, Dist. Latur

Research Paper - Geography

Introduction :

Climate is changing naturally at its own place from beginning of the euolution of the earth 4-5 billon years ago but persently. It has gained momentum due to inadvertent anthopogenic disturbances. The change may culminate in adver impact on human health and bioshpere research onh the impact of climate and vulnerability on agriculature is high perority in marathwada as the impact if it follows the predictions is expected to be widespred and severe Developing the ability to confidently is critically important if ever achieved it could provide the global information needed to help farmers develop their own long range response to climate fortunately.

A series on Marathwada battle with there consecultive years of around is incomplete without understanding the impact of climate. In the study area the rainfall is irrregula, uncertain and variation in annual rainfall from year to year is fairly large. Here agriculature production is gamble with monsoon. If rainfall is scare it results into crop failure. For the assure agriculture production irrigation is most important factor. The measurement of agricutural productivity is helps in knowing the areas of the are performing rather less efficiency of comparison to the neghboring areas, by delimitingthe ares of low, medium and high productivity, agricultural plans may be formulated to remove and minimize the grographicla inequalilites(Majit Husain, 2002) Measurment and evolutin of agricutural productivity forms a basis for improving prodctivity at various level (Mohammod, 1995)

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
College, Chakur.

Research Methodology :

In present research article secondary data is highly related upon such data is collected from published and unpublished littered, socio Economic review, statically, department, agricultural department, census report and thesis are the sours of collected data and its analysis is held in descriptive and analytical reasech methods.

Climate and rainfalls :

Marathwada has the typical topical hot and dry cliamte the average day temperature range from 27.7-38o while it a fall from 26.9-20o during night.similarity winter and sumer temprature also variou greatly summer march to may is very hot within maximum temprature as high as 46.o in Nanded District. Winter November to January is plesant with temparture following as low as 2.2 o in Beed district relative humudity is extremely low for mager part of the year raging from 35 to 50 at reaching over 85per during Manson. The rainy season is considered from middle june to end of september, which is followed a sultry period from about the end September Middle of Novembe. The winter season commences from the Middle of November and end January. Which is folowed by dry hot summer from Ferbuary to Midlle of June. Generally summer are full of gusty winds. (Mungikar 1999)

The region receive rain from the south west monsoon average rain fall is about 90 Cm but is rather variable from year to year during the period Nanded receiver maximum rainfall. While Beed district the list in the recent years it has decrease significantly the Mager amount of south west mansoon precipitation is received on the west coast of India due to the Sahydari and only little contritely escape throw high hill which is received by the deccan plateau. Thus the region falls in the rain shadow of the Sahydari.

Agriculture System of Marathwada :

The condition of soil and climate in Marathwada region are such that region they contribute to a low value crops pattern and relatively low yield in most the important corp a mager part of the region consitant of plateau are where the rain fall is low and highly variuble the mager crop grown in the Marathwada region are jowar, bajari, palacses, groudnut, soyabin, cotton, sugar cane etc. Marathwada share jowar is highist corpped area followed by cotton and soyabin the share of footgrand crop is 55% in which 38%

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513
PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh College, Chakur

Maharashtra are vulnerable to Climate Change. A Marathi magazine on agriculture, the authors have warned that Semi-Arid Tropics (SAT) in Maharashtra (as also the country) are specifically vulnerable to Climate Change. Their analysis of Maharashtra has shown that Marathwada and parts of Vidarbha are particularly vulnerable to climate change challenges, which include increasing in the incidence of extreme weather events. Vulnerability index depends not only on the changing climte, but also on the vulnerability oif the communities in the region. Despite hundreds of dams, agricultural in Marathwada sugrance : a crop fundamentally unsuitable for a drought prone region, making the lesser endowed communities more and more vulnerable to chanllenges posed by climate changes to even small natural oscilation in the weather.

Conclusion :

Due to global warming, climate change is going to permanently alter waether patterns,m temperatures, and rainfall. In addition, other factors such as loacation, soil fertility, crop varieties, and management paractices will all afffect future yields.

On the basis of data analysis it indicates the crop under the investigation is totally depedns on rail fall followed by temperatue maximum and relative humudity minimum the investigation show the area and prodution has increased the in Marathwada but the inconsistence of the lower yield remaines some over the years then also Marathwada has great movtivation towards cotton crop, sugar cane, jawar, palces is most valuable crop from Marathewada over the years.

References:-

1) Agriculture Geography - Mazid Husen
2) Maharashtra Bhoghoal - S.B. Savdi
3) Vikipidia
4) Shodganga
5) Cgwb.gov.in
6) Research Paper.

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513
PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh College, Chakur.

RNI. MAHMUL02937/2010/35848 IMPACT FACTOR -6.10 ISSN 2229-6190
SOCIAL GROWTH
Issue : XXIV, Vol. III, Nov. 2022 To April 2023

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No.
1	Performance Evaluation of Bhausaheb Fundkar Scheme in Mangaon Taluka **Dhairyashil B. Khamkar**	1
2	Growth of Co-operative Sugar Industry **Dr. B. R. Kundgir**	9
3	A Case Study of Historical Tourist Places in Vidarbha region of Maharashtra **Dr. N. T. Wankhade**	20
4	Comparative Study of Motor Abilities of Handball and Hockey Players **Dr. Sanjay V. Deshmukh**	33
5	परभणी जिल्ह्यातील प्राण्यांच्या बाजारकेंद्राच्या वितरणाचा भौगोलिक अभ्यास **डॉ. वाघमारे जनार्दन केशवराव, कानवटे दत्तात्रय उत्तमराव**	39
6	आरोग्यातील अर्थसंकल्पीय तरतूद : एक अभ्यास **डॉ. रमेश वाघमारे**	44
7	महात्मा गांधी यांची विश्वस्त संकल्पना : एक आकलन **डॉ. शंकर लेखणे**	51
8	महाराष्ट्रातील दलित वस्ती एक अवलोकन **नंदकुमार रामचंद्र कोल्हापूरे**	56

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh Jr College, Chakur.

RNI. MAHMUL02937/2010/35848 IMPACT FACTOR - 6.10 ISSN 2229-6190
SOCIAL GROWTH
Issue : XXIV, Vol. III, Nov. 2022 To April 2023 39

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

5

परभणी जिल्ह्यातील प्राण्यांच्या बाजारकेंद्राच्या वितरणाचा भौगोलिक अभ्यास

डॉ. वाघमारे जनार्दन केशवराव
भूगोल विभाग,
भाई किशनराव देशमुख महाविद्यालय,
चाकुर, जि. लातूर

कानवटे दत्तात्रय उत्तमराव
संशोधक
स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, शिरूर ताजबंद,
ता. अहमदपूर, जि. लातूर

Research Paper - Geography

१) प्रस्तावना (Introduction) :-

प्राण्यांच्या बाजारकेंद्राचे वितरण हे प्रामुख्याने प्रादेशिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय व आर्थिक घटकावर अवलंबून असते. परभणी जिल्ह्यातील प्राण्यांच्या बाजारकेंद्राचे वितरण हे अतिनिकटवर्ती वितरण, जिल्हा मुख्यालयापासून अंतर, दिवसनिहाय बाजारकेंद्राचे वितरण, कालावधीनुसार वितरण, ग्रामीण व शहरी बाजारकेंद्राचे वितरण, विशिष्ट प्रदेशानुसार जनावराच्या बाजारकेंद्राचे वितरण, रस्ते जोडणीवर आधारित बाजारकेंद्राचे वितरण, प्राण्यांच्या संख्येवर वितरण, व्यावसायिकांच्या उपस्थितीवर वितरण तसेच प्राण्यांची आवक व विक्री यानुसार बाजारकेंद्राचे वितरण इ. घटकांच्या आधारे दाखविण्यात आले आहे.

२) अभ्यास क्षेत्र (Study Area) :-

परभणी जिल्हा हा महाराष्ट्राच्या मध्यभागी वसलेला आहे. परभणी जिल्हा १८° ४५' उत्तर ते २०° ०१' उत्तर अक्षांश आणि ७६° १३' पूर्व ते ७७° २६' पूर्व रेखांश या भौगोलिक पट्ट्यामध्ये वसलेला आहे. जिल्ह्याच्या उत्तरेस बुलढाणा व हिंगोली, पश्चिमेस बीड व जालना, दक्षिणेस लातूर आणि पूर्वेस नांदेड व हिंगोली हे जिल्हे आहेत. जिल्ह्याचे भौगोलिक क्षेत्रफळ ६३११.१५ चौ.कि.मी. आहे. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार परभणी जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या १८३६०८६ इतकी आहे. प्रशासकीयदृष्ट्या या जिल्ह्याचे परभणी, जिंतूर, गंगाखेड, पालम, पाथरी, पूर्णा, सेलू, सोनपेठ व मानवत अशा नऊ तालुक्यांमध्ये विभाजन झालेले आहे.

परभणी जिल्ह्यात पाळीव प्राण्यांच्या परभणी, पाथरी, गंगाखेड, बोरी, पूर्णा, मानवत, सोनपेठ, सेलु, पालम व राणीसावरगाव या महत्त्वाच्या १० बाजारपेठा आहेत.

३) अभ्यासाची उद्दिष्टे (Objectives Of Research) :-

परभणी जिल्ह्यातील प्राण्यांच्या बाजारकेंद्राच्या वितरणाचा अभ्यास करण्यासाठी खालील उद्दिष्टे

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
... College, Chakur

RNI. MAHMUL02937/2010/35848 IMPACT FACTOR - 6.10 ISSN 2229-6190
SOCIAL GROWTH Issue : XXIV, Vol. III, Nov. 2022 To April 2023

तक्ता क्र.१. - प्राण्यांचे बाजारकेंद्र व जिल्हा मुख्यालायापासून अंतर कि.मी. मध्ये

अ.क्र.	जिल्हा मुख्यालायापासून अंतर	प्राण्यांच्या बाजारकेंद्राचे नाव	बाजारकेंद्राची संख्या
1	0-20	परभणी	01
2	20-40	बोरी, मानवत, गंगाखेड, पूर्णा	04
3	40-60	पाथरी, सोनपेठ, सेलू, पालम, राणीसावरगाव	05
		एकूण	10

स्त्रोत : परभणी जिल्हा - सेन्सेक्स हॅंडबुक-२०११.

तक्ता क्र.१ नुसार, परभणी जिल्हा मुख्यालयापासून बाजारकेंद्राचे अंतर ० ते ६० कि.मी. पर्यंत व्यापलेले आहे. जिल्हा मुख्यालापासून ० ते २० कि.मी. मध्ये (०१) प्राण्यांच्या बाजारकेंद्राचा समावेश होतो. २० ते ४० कि.मी. मध्ये बोरी, मानवत, गंगाखेड, पूर्णा या (०४) बाजारकेंद्राचा समावेश होतो. ४० ते ६० कि.मी. मध्ये पाथरी, सोनपेठ, सेलू, पालम व राणीसावरगाव या (०५) बाजारकेंद्राचा समावेश होतो. जिल्हा मुख्यालापासून अंतराचा विचार केल्यास सर्वात जास्त बाजारकेंद्र प्रामुंख्याने ४० ते ६० कि.मी. अंतरावर आहेत.

५.२) दिवसनिहाय प्राण्यांच्या बाजारकेंद्राचे वितरण -

तक्ता क्र.२. - दिवसनिहाय प्राण्यांच्या बाजारकेंद्राचे वितरण

अ.क्र.	तालुके	आठवड्याचे दिवस						
		रवी	सोम	मंगळ	बुध	गुरु	शुक्र	शनी
1	परभणी	-	-	-	-	1	-	-
2	पाथरी	1	-	-	-	-	-	-
3	सेलू	-	-	-	-	-	-	1
4	जिंतूर	-	1	-	-	-	-	-
5	मानवत	-	1	-	-	-	-	-
6	सोनपेठ	-	1	-	-	-	-	-
7	गंगाखेड	-	-	1	-	-	-	1
8	पालम	-	1	-	-	-	-	-
9	पूर्णा	-	-	-	-	-	-	1

स्त्रोत : संशोधकाने संकलित केलेल्या माहितीवर आधारित.

परभणी अभ्याससक्षेत्रात प्रत्येक आठवड्याला प्राण्यांचे १० ठिकाणी महत्वाचे बाजार भरतात.

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513
PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh Sr College, Chakur

RNI. MAHMUL02937/2010/35848 IMPACT FACTOR - 6.10 ISSN 2229-6190
SOCIAL GROWTH Issue : XXIV, Vol. III, Nov. 2022 To April 2023

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

६) निष्कर्ष (Conclusion) :-

१. परभणी जिल्हा मुख्यालापासून अंतराचा विचार केल्यास सर्वात जास्त बाजारकेंद्र प्रामुख्याने ४० ते ६० कि.मी. अंतरावर आहेत.

२. परभणी अभ्यासक्षेत्रात प्रत्येक आठवड्याला प्राण्यांचे १० ठिकाणी महत्वाचे बाजार भरतात.

३. परभणी अभ्यासक्षेत्रात प्राण्यांच्या दिवसनिहाय बाजारकेंद्र वितरणांत विविधता दिसून येते. यामध्ये परभणी - गुरुवार, पाथरी - रविवार, सेलू - शनिवार, बोरी - सोमवार, मानवत - सोमवार, सोनपेठ - सोमवार, गंगाखेड - शनिवार, राणीसावरगाव - मंगळवार, पालम - सोमवार, पूर्णा - शनिवार रोजी बैलबाजार भरतात.

४. परभणी जिल्ह्यात ०२ ग्रामीण बाजारकेंद्र व ०८ शहरी प्राण्यांची बाजारकेंद्रे आहेत.

५. अभ्यास क्षेत्रातील ९० टक्के बाजारकेंद्र हे पक्क्या रस्त्यांनी जोडलेली आहेत, तर १० टक्के बाजारकेंद्र हे कच्च्या रस्त्याने जोडलेले आहेत.

संदर्भ सूची :-

१) परभणी जिल्हा जनगणना अहवाल-(२००१, २०११).
२) परभणी जिल्हा पशुगणना अहवाल-२०१२.
३) परभणी जिल्हा - सेन्सेक्स हॅंडबुक-२०११.
४) जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन-(२००१-२०२०).

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College
Chakur
413513

Issue - XXIII, Vol.- II
VRJFGG
IMPACT FACTOR 6.50
ISSN 2278-9820
Dec. 2022 To May 2023

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Tourism Places in Marathwada Region (M.S.) and it's Impact On Rural Sustainable Development **Dr. P. R. Wani**	1
2	Potential Eco-Tourism Centers in Latur District : A Geographical Analysis **Dr. Jaideep Solunke**	9
3	Heritage Destinations of Hampi: A Geographical View **R.B. Sirasangi**	14
4	Socio economics condition of laborers working in Coal India: A case study of Jharia town, Dhanbad, Jharkhand **Dr. Shweta, Dr. Anjana Singh**	19
5	Stratospheric ozone Loss **Ku. Fouzia Farheen Abdul Saeed**	32
6	Toponomy **Dr. Kailas V. Nikhade**	38
7	परभणी जिल्ह्यातील प्राण्यांच्या बाजारकेंद्रातील प्राण्यांची आवक आणि विक्रीचा भौगोलिक अभ्यास **डॉ. वाघमारे जनार्दन केशवराव, कानवटे दत्तात्रय उत्तमराव**	42
8	कृषी क्षेत्रातील विविध बदल व समस्या यांचा भौगोलिक अभ्यास **डी. व्ही. झिंजुर्डे**	49
9	अंबाजोगाई आणि केज तहसिल अंतर्गत पिक विविधतेचा तुलनात्मक अभ्यास **जी. आर. झाडके**	54
10	देवणी व शिरुर अनंतपाळ तालुक्याचा मंडळ निहाय लिंग गुणोत्तराचा तुलनात्मक भौगोलिक अभ्यास **ओमप्रकाश सुभाषराव पाटील**	58
11	आष्टी तालुक्यातील पीक संयोग : एक भौगोलिक अध्ययन **डॉ. सोमनाथ संभाजी लांडगे**	66

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
College, Chakur.

7

परभणी जिल्ह्यातील प्राण्यांच्या बाजारकेंद्रातील प्राण्यांची आवक आणि विक्रीचा भौगोलिक अभ्यास

डॉ. वाघमारे जनार्दन केशवराव
भूगोल विभाग,
भाई किशनराव देशमुख महाविद्यालय,
चाकुर, जि. लातूर

कानवटे दत्तात्रय उत्तमराव
संशोधक
स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, शिरूर ताजबंद,
ता. अहमदपूर, जि. लातूर

Research Paper - Geography

१) प्रस्तावना (Introduction) :-

अभ्यास क्षेत्रातील प्राण्याची आवक व विक्री यांचे दहा वर्षाचे (२०१०-११ ते २०१९-२०) विश्लेषण करण्यात आले आहे. प्रत्येक प्राण्यांची आवक व विक्री वेगवेगळे असल्याचे कारण म्हणजे अभ्यास क्षेत्रातील कांही भाग नदी खोऱ्याचा, जलसिंचन सुविधांनी युक्त असल्याने विकसित झाला आहे. त्यामुळे प्राण्यांची वाढ, आवक व विक्री चांगली आहे. गाय, बैल, म्हैस, बकऱ्या व मेंढ्या यांच्या विक्रीच्या किंमतीत काही तात्पुरते बदल झालेले दिसून येतात.

प्राण्यांच्या बाजारकेंद्रात येणाऱ्या प्राण्यांचे वर्गीकरण प्रत्येक प्राण्यांच्या प्रकारानुसार करण्यात आले आहे. अभ्यास क्षेत्रातील गाय, बैल, म्हशी, रेडे, शेळ्या, मेंढ्या इ. प्राण्यांची आवक आणि विक्री यांचे वर्गीकरण हे प्रामुख्याने त्यांच्या निरीक्षणानुसार केले आहे. २००७ ते २०१२ या पाच वर्षाची सरासरी आकडेवारी काढली आहे.

२) अभ्यास क्षेत्र (Study Area) :-

परभणी जिल्हा हा महाराष्ट्राच्या मध्यभागी वसलेला आहे. परभणी जिल्हा १८° ४५' उत्तर ते २०° ०१' उत्तर अक्षांश आणि ७६° १३' पूर्व ते ७७° २६' पूर्व रेखांश या भौगोलिक पट्ट्यामध्ये वसलेला आहे. जिल्ह्याच्या उत्तरेस बुलढाणा व हिंगोली, पश्चिमेस बीड व जालना, दक्षिणेस लातूर आणि पूर्वेस नांदेड व हिंगोली हे जिल्हे आहेत. जिल्ह्याचे भौगोलिक क्षेत्रफळ ६३११.१५ चौ.कि.मी. आहे. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार परभणी जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या १८३६०८६ इतकी आहे. प्रशासकीयदृष्ट्या या जिल्ह्याचे परभणी, जिंतूर, गंगाखेड, पालम, पाथरी, पूर्णा, सेलू, सोनपेठ व मानवत अशा नऊ तालुक्यांमध्ये विभाजन झालेले आहे.

परभणी जिल्ह्यात पाळीव प्राण्यांच्या परभणी, पाथरी, गंगाखेड, बोरी, पूर्णा, मानवत,

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513
PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh Sr. College, Chakur

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College
Chakur 413513

१८.२५ टक्के आहे, तर विक्रीचे प्रमाण १९.१६ टक्के आहे. तसेच अभ्यासक्षेत्रात सर्वात कमी आवक ही गाय या प्राण्याची असून ती १७.१० टक्के आहे, तर विक्रीचे प्रमाण १५.३८ टक्के दिसून येते.

५.१) प्राण्यांच्या बाजारकेंद्रातील आवक व विक्रीतील वार्षिक बदल -

अभ्यास क्षेत्रातील प्राण्याची आवक व विक्री यांचे दहा वर्षाचे (२०१०-११ ते २०१९-२०) विश्लेषण करण्यात आले आहे. प्रत्येक प्राण्यांची आवक व विक्री तक्त्याच्या आधारे दाखविण्यात आली आहे. प्रत्येकी आवक व विक्री वेगवेगळे असल्याचे कारण म्हणजे अभ्यास क्षेत्रातील कांही भाग नदी खो?याचा जलसिंचन सुविधांनी युक्त असल्याने विकसित झाला आहे. त्यामुळे प्राण्यांची वाढ, आवक व विक्री चांगली आहे. गाय, बैल, म्हैस, बक?या व मेंढ्या यांच्या विक्रीच्या किंमतीत काही तात्पुरते बदल झालेले दिसून येतात.

अभ्यास क्षेत्रातील गाय, बैल, म्हैस, रेडे, बक?या, मेंढ्या यांची वाढ विक्री व्यवसायात अधिक दिसून येते.

प्राण्याच्या बाजारकेंद्रातील प्राण्यांच्या खरेदी व विक्री किंमतीमध्ये फरक दिसून येतो.

$$\text{वाढीचा दर} = \frac{\text{चालू वर्षाची आकडेवारी} - \text{मागील वर्षाची आकडेवारी (पूर्वीची)}}{\text{मागील वर्षाची आकडेवारी (पूर्वीची)}} \times १००$$

तक्ता क्र.२ परभणी जिल्हा-प्राण्यांच्या बाजारकेंद्रातील पशुधनाची आवक (२०१०-११ ते २०१९-२०)

वर्ष	गाय		बैल		म्हशी व रेडे		बक?या मेंढ्या		एकुण	
	आवक	वार्षिक वाढ/ घट %	आवक	वार्षिक वाढ/ घट %	आवक	वार्षिक वाढ/ घट %	आवक	वार्षिक वाढ/ घट %	आवक	वार्षिक वाढ/ घट %
2010-11	23875		48793		34520		24680		131868	
2011-12	20520	-14.05	47212	-3.24	30365	-12.04	21983	-10.93	120080	8-94
2012-13	21930	6.87	45562	-3.49	33912	11.68	23647	7.57	125051	4.14
2013-14	24563	12.01	49983	9.70	36118	6.51	25389	7.37	136053	8.80
2014-15	23252	-5.34	52375	4.79	34759	-3.76	24162	-4.83	134548	-1.11
2015-16	22850	-1.73	50160	-4.23	32274	-7.15	26954	11.56	132238	-1.72
2016-17	23790	4.11	53764	7.19	35439	9.81	27635	2.53	140628	6.34
2017-18	23345	-1.87	51025	-5.09	36217	2.20	29746	7.64	140333	-0.21
2018-19	21482	-7.98	48620	-4.71	33742	-6.83	31267	5.11	135111	-3.72
2019-20	19914	-7.30	43933	-9.64	29864	-11.49	26349	-15.73	116060	-14.10

Source :- Based on record, Maharashtra State Agricultural Marketing Board Pune -३७

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

Chakur 413513 Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College

२) बैल -

बैल या प्राण्याची आवक साधारणपणे २०१०-११ मध्ये ४८७९३ इतकी आहे, तर २०१९-२० मध्ये ४३९३३ इतकी झाली आहे. म्हणजेच बैलाची आवक १० वर्षात घटली आहे. २०१३-१४ (९.७०), २०१४-१५ (४.७९), २०१६-१७ (७.१९) या तीन वर्षात बैलाची आवक वाढलेली पहावयास मिळते, तर २०११-१२ (-३.२४), २०१२-१३ (-३.४९), २०१५-१६ (-४.२३), २०१७-१८ (-५.०९), २०१८-१९, (-४.७१), २०१९-२० (-९.६४) वर्षात बैलाची आवक घटलेली पाहावयास मिळते. या १० वर्षाच्या कालावधीत बैलाच्या वार्षिक आवक मध्ये सर्वात जास्त घट २०१९-२० (-९.६४) झालेली पहावयास मिळते.

बैल या प्राण्याच्या आवक पेक्षा त्याच्या विक्रीचा दर अधिक दिसून येतो. २०१३-१४ (२.५१), २०१४-१५ (६.५०), २०१६-१७ (१३.२९) या वर्षात विक्रीचा दर हा वाढला आहे, तर २०११-१२ (-५.३०), २०१२-१३ (-३.८२), २०१५-१६ (-९.९५), २०१७-१८ (-३.९०), २०१८-१९ (-६.८२), २०१९-२० (-५.९१) या वर्षात विक्रीचा दर अतिशय कमी झालेला पहावयास मिळतो. बैलाच्या प्राण्याच्या विक्रीमध्ये सर्वात जास्त घट २०१५-१६ मध्ये -९.९५ झालेली पहावयास मिळते.

३) म्हशी व रेडे -

म्हशी व रेडे या प्राण्यांची आवक २०१०-११ मध्ये ३४५२० इतकी होती, तर यामध्ये दिवसेंदिवस घट होत चालेली पहावयास मिळते. तसेच २०१९-२० मध्ये २९८६४ इतकी घट झालेली आहे. २०१२-१३ (११.६८), २०१३-१४ (६.५१), २०१६-१७ (९.८१), २०१७-१८ (२.२०) या चार वर्षात म्हशी व रेडे यांची बाजारात आवक वाढलेली पहावयास मिळते, तर २०११-१२ (-१२.०४), २०१४-१५ (-३.७६), २०१५-१६ (-७.१५), २०१८-१९ (-६.८३), २०१९-२० (-११.४९) इ. वर्षात म्हशी व रेड्यांची आवक घटलेली पहावयास मिळते. या १० वर्षाच्या कालावधीत म्हशी व रेडे यांच्या वार्षिक आवक मध्ये सर्वात जास्त घट २०११-१२ मध्ये पहावयास मिळते, तर २०१२-१३ मध्ये याच प्राण्याच्या आवक मध्ये सर्वात जास्त आवक पाहावयास मिळत असून ती ११.६८ इतकी आहे.

म्हशी व रेडे या प्राण्याच्या विक्रीचा दर सर्वात जास्त २०१६-१७ मध्ये १६.४७ पहावयास मिळतो. २०११-१२ (१०.३८), २०१२-१३ (७.५४), २०१३-१४ (१२.१०), २०१६-१७ (१६.४७) आणि २०१७-१८ (६.७२) इ. वर्षात म्हशी व रेड्यांच्या विक्री दरात वाढ झालेली पाहावयास मिळते. २०१४-१५ (-१५.०४), २०१५-१६ (-११.४४), २०१८-१९ (-९.५८), २०१९-२० (-१७.०३) या वर्षात म्हशी व रेड्यांच्या विक्री दरात घट झालेली आहे. या प्राण्यांच्या विक्री दरात सर्वात जास्त घट २०१९-२० मध्ये झाली आहे, तर सर्वात जास्त विक्री २०१६-१७ मध्ये झाली आहे.

४) बकऱ्या व मेंढ्या -

बकऱ्या व मेंढ्या या प्राण्यांची आवक साधारणपणे २०१०-११ मध्ये २४६८० इतकी होती, तर २०१९-२० मध्ये २६३४९ इतकी वाढ झाली आहे. म्हणजे या प्राण्याची आवक १० वर्षात वाढलेली पहावयास मिळते. २०१२-१३ (७.५७), २०१३-१४ (७.३७), २०१५-१६ (११.५६), २०१६-१७ (२.५३),

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh College, Chakur.

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

सर्वात कमी आवक ही गाय या प्राण्याची असून ती १७.१० टक्के आहे, तर विक्रीचे प्रमाण १५.३८ टक्के दिसून येते.

२) २०१०-११ ते २०१९-२० या १० वर्षाच्या कालावधीत गायीच्या वार्षिक आवक मध्ये सर्वात जास्त घट २०११-१२ (-१४.०५) मध्ये पहावयास मिळते. २०१९-२० या वर्षात कोरोना विषाणूच्या प्रादुर्भावामुळे प्राण्यांचे बाजार भरले गेले नाहीत. त्यामुळे या वर्षातील विक्रीचा दर अतिशय कमी झालेला आहे.

३) २०१०-११ ते २०१९-२० या १० वर्षाच्या कालावधीत बैलाच्या वार्षिक आवक मध्ये सर्वात जास्त घट २०१९-२० (-९.६४) झालेली पहावयास मिळते. बैल प्राण्याच्या विक्रीमध्ये सर्वात जास्त घट २०१५-१६ मध्ये -९.९५ झालेली पहावयास मिळते.

४) २०१०-११ ते २०१९-२० या १० वर्षाच्या कालावधीत म्हशी व रेडे यांच्या वार्षिक आवक मध्ये सर्वात जास्त घट २०११-१२ मध्ये पहावयास मिळते, तर २०१२-१३ मध्ये याच प्राण्याच्या आवक मध्ये सर्वात जास्त आवक पाहावयास मिळत असून ती ११.६८ इतकी आहे. म्हशी व रेडे या प्राण्यांच्या विक्री दरात सर्वात जास्त घट २०१९-२० (-१७.०३) मध्ये झाली आहे, तर सर्वात जास्त विक्री २०१६-१७ (१६.४७) मध्ये झाली आहे.

५) २०१०-११ ते २०१९-२० या १० वर्षाच्या कालावधीत बकऱ्या व मेंढ्याची सर्वात जास्त आवक २०१५-१६ मध्ये असून ती ११.५६ इतकी आहे. तर सर्वात जास्त घट २०१९-२० मध्ये (-१५.७३) इतकी झालेली पहावयास मिळते. बकऱ्या व मेंढ्याची सर्वात जास्त विक्रीचा दर २०१८-१९ मध्ये होता, तर या प्राण्याच्या विक्रीत सर्वात जास्त घट २०१९-२० मध्ये झाली असून ती -६.६३ इतकी आहे.

६) २०१०-११ ते २०१९-२० या १० वर्षाच्या कालावधीत एकूण प्राण्याच्या वार्षिक आवक मध्ये सर्वात जास्त घट २०१९-२० मध्ये असून ती -१४.१० इतकी कमी झालेली आहे. एकूण प्राण्याच्या विक्री दरात सर्वात जास्त वाढ २०१६-१७ (१३.८६) इतकी झाली आहे, तर एकूण प्राण्यांच्या विक्री दरात सर्वात जास्त घट ही २०१९-२० (-११.२०) इतकी कमी झालेली आहे.

संदर्भ सूची :-

१) परभणी जिल्हा पशुगणना अहवाल-२०१२.
२) जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन-(२००१-२०२०).
३) परभणी जिल्हा - सेन्सेक्स हॅंडबुक-२०११.
४) https://mahades.maharashtra.gov.in

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Sr. College, Chakur

sensibility subject and increased her father's social and financial standing. As a respectful daughter, Maya was expected to honour her father's name and wish and, as her prospective father-in-law remarked, as the wife of a middleclass Indian expatriate, she was also expected to fit into life in the West without losing sight of our Indian values. (Krishna, 93)

Toturpuram is a small, traditional town that is grappling with the forces of modernization and globalization. The town is characterized by its dusty roads, colorful markets, and close-knit community of families. The protagonist SripathiRao is a retired government employee who lives with his wife Nirmala, his son Arun, and his mother Putti in a modest house in Toturpuram.

The novel explores the cultural and social norms of South India, including the caste system, arranged marriages, and gender roles. It also touches on larger themes such as grief, loss, and redemption. The setting of the novel provides a rich backdrop for the story, and Badami's vivid descriptions of the town and its people bring the world of Toturpuram to life.

Conclusion:

The Hero's Walk by Anita Rau Badami is a novel that explores themes of family, grief, loss, and cultural identity in contemporary India. The novel is set in the fictional town of Toturpuram and follows the story of the Rao family, who are struggling to come to terms with the death of their son and brother, Arun, and the impact it has had on their lives. The novel further explores the intersection of different cultures and their impact on the individual and collective identities of people. The novelalso presents a complex picture of Indian society, which is multicultural, diverse, and rapidly changing.

One of the central themes of the novel is the clash between tradition and modernity. The novel shows how the older generation, represented by SripathiRao, struggles to reconcile their traditional values with the changing social and cultural norms of contemporary India. The novel suggests that multiculturalism can be a force for positive change, as it allows individuals and communities to embrace diversity and adapt to changing social norms while still preserving their traditional values.

The novel also explores the theme of diaspora and the impact of migration on individuals and families. The character of Maya, who lives in Canada, represents the diaspora community and the challenges they face in maintaining a connection to their cultural roots while living in a foreign country.

To conclude, "The Hero's Walk" is a poignant and insightful exploration of family, grief, loss, and cultural identity in contemporary India. Under the light of multiculturalism, the novel presents a complex picture of Indian society, which is multicultural, diverse, and rapidly changing. The novel suggests that embracing diversity and adapting to changing social norms while still preserving traditional values can lead to positive change and growth, both for individuals and communities.

References:

1. Anita Rau Badami's *The Hero's Walk*. SCL ELC 28.1. (2003). n.pag. Web. 15 Jan. 2014
2. Badami, Anita Rau. *The Hero's Walk*. New York: The Random House Publishing Group. 2000
3. Karthika, C. Dislocated Self: A Study of Immigrant Psyche in Anita Rau Badami's *The Hero's Walk*. Ph.D. Research Scholar, Government Arts College Salem- 7 Tamil Nadu. Language in India. Vol 18:6 June 2018
4. Krishna, M Banu. Diasporic sensibility in Anita Rau Badami's *The Hero's Walk*

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513
PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh College, Chakur.

Impact Factor – 7.367 ISSN-2349-638x

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

Special Issue No.122

Contribution of women in Indian freedom struggle

Chief Editor

Dr.Pramod P. Tandale

Executive Editor

Dr. Kranti Vithalrao More

IMPACT FACTOR

SJIF 7.367

For details Visit our website

www.aiirjournal.com

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

PRINCIPAL Bhai Kishanrao Deshmukh Jr. College, Chakur.

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
1.	Dr. M. D. Pathan	A Feminist Pioneer in India's Freedom Struggle: The Legacy of Begum Rokeya Sakhawat Hossain	1
2.	Dr. P. D. Shitole	A Voice of Resistance: Kamala Nehru's Writing and Activism in the Indian Freedom Struggle	4
3.	Dr. Shyam Tulshiram Jadhav	The Nightingale of India: Sarojini Naidu's Enduring Legacy in India's Freedom Struggle	7
4.	Amul Late	Role of Women's in Environment Protection: A Case Study of Chipko Movement	10
5.	Prof. (Dr.) Shaikh M.I.	Glorious Role of Muslim Women in Indian Freedom Struggle	12
6.	Dr. Pandurang D. Mamadge	Kuntala Kumari Sabat: A True Patriotic Poetess	16
7.	Asst. Prof. Manoj Shivraj Bhujbal	Enormous Contribution of Women in Indian Freedom Struggle	19
8.	Abdul Amin	Indian Freedom Struggle and Assamese Women	22
9.	Shaikh Afsar Nawaboddin	Contribution Of Sarojini Naidu in Indian Freedom Struggle	26
10.	Dr. A. Rajeswari	Indian Freedom Movement – A Glimpse of Women Leaders from Andhra Pradesh	30
11.	Dr. Anuradha Digambarrao Deshmukh	Three Stages of the Women's Contribution in Indian Freedom Movement	33
12.	Akade Atish Chandrakant	A Study of Contribution of Women in Indian Freedom Struggle	37
13.	Awit Raghunath Patil	The Historical Study Of Feminism In The Context Of Indian Freedom Movement.	42
14.	Dr. Bhange Prakash B.	Jhalkari Bai : An Ignored Dalit Woman Indian Freedom Fighter	44
15.	Dr. Inamdar M. M.	Role of Muslim Women in India's Freedom Struggle	48

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Journal | Special Issue August 2022 | 01

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

**Special Issue
August 2022**

**Date of Publication
13 August 2022**

Guest Editors

Dr. M. N. Kolpuke,
Principal,
Maharashtra Mahavidyalaya, Nilanga, Dist. Latur

Dr. D. S. Choudhari,
Coordinator,
Internal Quality Assurance Cell,
Maharashtra Mahavidyalaya, Nilanga, Dist. Latur.

❖ **विद्यावार्ता** या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. **न्यायक्षेत्र:बीड**

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
College, Chakur.

INDEX

01) ICT BASED HIGHER EDUCATION AND NEP 2020
Dr. Prakash Ratanlal Rodiya, Latur ||11

02) Challenges of New Education Policy 2020
Dr.Bhagwat Pandurang Thakur, Ahmednagar ||14

03) RECONSIDERING QUALITY IN HIGHER EDUCATION AFTER COVID-19 :-ISSUES ...
Tadavi Ramesh Mahebub, Latur ||18

04) Promoting Digital Readiness of the Higher Education Institutions for ...
Dr. D. S. Choudhari, Dist. Latur ||22

05) Impact of Artificial Intelligence in Marketing and Management Sector
Dr. Bhagyashree S Gawate, Dist. Chandrapur (MS) ||27

06) Internationalization of Higher Education : Challenges and Prospects
Dr. Vinod Sidram Sonwane, Dist. Latur ||29

07) NEW EDUCATION POLICY: A STEP TOWARDS INTERNALIZATION OF HIGHER ...
Mr. Nishigandh Satav, Dist- Buldana (M.S.) ||31

08) INDIAN EDUCATION POLICY 2020 & 1986: A COMPARATIVE STUDY
Dr. Mane Sachin Babruvan, Latur ||36

09) Key Features of NEP-2020
Dr.D.M.Randive, Ta. Dist. Latur(MS) ||41

10) Optimal Learning Environments and NEP 2020
Mr. Mahadeo Babu Gaikwad, Dist.Latur ||44

11) Benefits and Drawbacks of CBCS Pattern in Higher Education
Dr V K Mukke, Dist. Latur ||46

12) Contribution of higher education and higher educational institutions, ...
Mr. Satish Y. Mane, Dist-Latur, Maharashtra, India ||49

13) Digital Divide in Higher Education
Dr. Urmila G. Dharashive, Dr. Shyam Tulshiram Jadhav, Chakur ||54

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

new media Consortium 2008.

3) List of Participating institutions,Home web page of National Institutional Ranking Framework,Ministry of Education,Government of India,India Ranking 2022;Overall.

4) Homepage of nature.com/nature index/country outputs/India.

5) Higher education developments and the effects on science Jereon Huisman,Macro Seeber, January 2019,DOI:10.4337/9781784715946.00022.

6) Ten brilliant innovations by IITians that can create better future for india,Sanchari pal,the better india,feb 22,2018.

7) Report of ICAR, DARE-ICAR significant achievements 2014-16,ICAR Department of Agriculture Research & Education.

8) Reference document no 27,Practical Guidance Notes 14,The contribution of higher education to development,Publication office of the European union,2020ISSN 1977-6411, doi:10.2841/21992.

9) Wikipedia,https://en.wikipedia.org/wiki/list_of_universities_in_india#:~:text=as%20of%204%20march%202022%2c%20these%20four%20types%20of%20universities,and%20kashmir%2c%20ladakh%20and%20puducherry.

ℋℋℋ

13

Digital Divide in Higher Education

Dr. Urmila G. Dharashive
Asst. Prof. & Head, Department of English,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Latur

Dr. Shyam Tulshiram Jadhav
Asst. Prof. & Head, Dept. of English,
Bhai Kishanrao Deshmukh Mahavidyalaya,
Chakur

****

Abstract

As a teacher of English language and literature the scholar has taught language and literature for last two decades and more. She has always considered that teaching language and literary works empowers the poor and deprived students to rise higher in their career. When there was arrival of internet first and mobile afterwards, she has taken keen interest to use these tools to teach English language and literature more effectively. During the pandemic she used mobiles to run online classes. She used voice calls when students were not connected due to power failure or poor network in their area. Many students also did not have mobiles and computers to attend her online classes. She experienced that due to these severe difficulties actual offline teaching is the only useful medium unless last mile connectivity is achieved in a developing country like India. The paper will present the multi-disciplinary analysis of this major issue of Digital Divide which is the main reason for the failure of New Education Policy. Since the policy is new as the name signifies it is difficult to get reference books and the paper has used online resources to prove the point. Digital Divide per se is actually the divide be-

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
College, Chakur.

tween the rich and poor or the privileged and the underprivileged, the rural and the urban, the western and the Asian countries.

Digital Divide in Higher Education

Introduction:

Keywords: Digital, Computer, Internet, Broadband, Mobile, Network, Language, Literature, Cinema, OTT, Streaming

Digital Divide: Definition: NOUN the gulf between those who have ready access to computers and the internet, and those who do not: "there is a 'digital divide' between rich and poor in terms of computer use". The Merriam-Webster Dictionary defines the Digital Divide as "the economic, educational, and social inequalities between those who have computers and online access and those who do not"

The digital divide refers to the gap between demographics and regions that have access to modern information and communications technology and those that don't. Though the term now encompasses the technical and financial ability to utilize available technology—along with access (or a lack of access) to the internet—the gap it refers to is constantly shifting with the development of technology.

When the term was first used in the late 20th century, for example, it described the gap between those who had cellphone access and those who did not. The digital divide encompasses the technical and financial ability to utilize available technology, along with access (or a lack of access) to the internet. Digital divides exist between developed and developing countries, urban and rural populations, young and educated versus older and less educated individuals, and men and women. The urban-rural divide is the single biggest factor in the digital divide.

The consequences of the digital divide include isolation, which can affect mental health, educational barriers as postsecondary education increasingly moves online, and worsening gender discrimination. The coronavirus pandemic has exposed the differences in digital coverage in the U.S., such as among children forced to attend school remotely and in less affluent communities where people have struggled to get vaccination appointments. The digital divide describes the gap between people who have access to affordable, reliable internet service (and the skills and gadgets necessary to take advantage of that access) and those who lack it.

This is an issue within many countries, with rural populations much more likely to be cut off from digital technologies than city residents are. The divide also exists among countries and continents. And it exists between men and women: In 2021, 62% of the global male population was using the internet, compared with 57% of the female population, a gap that has been narrowing over the past decade. Beyond the gaps between developed and developing countries, rural and urban populations, and men and women, there are other types of digital divides:

· **The access divide:** This is the most visible digital divide. It refers to the socioeconomic differences among people and the impact on their ability to afford the devices necessary to get online. In developing countries, many people have limited access to technology or the internet and do not have the skills necessary to use it effectively.

· **The use divide:** This refers to the difference in the level of skills possessed by individuals. There is a generation gap when it comes to the skills necessary to use the internet. It is also affected by the quality of education that an individual receives. Younger, educated people tend to have more skills than older, less educated ones.

· **The quality-of-use gap:** This measure is a little more complicated. It refers to the different ways that people use the internet and the fact that some people are far more able to get the information they need from it than others.

These gaps in connectivity and skills reflect existing differences in wealth and access to education, as well as gender discrimination.

The digital divide also exacerbates these same differences by barring many people from the information necessary to break out of their current living situation.

Recently, the **Supreme Court** (SC) warned that the Digital Divide **caused by online classes will defeat the fundamental right** of every poor child to study in mainstream schools.

SC lamented how the **Right to Education** of little children now **depends on who can afford "gadgets"** for online classes and who cannot.

During the course of the **Covid-19 pandemic**, as schools increasingly turned to online education the digital divide produced stark consequences.

The digital divide refers to the **gap between demographics and regions that have access to modern information** and communications technology and those that don't have access.

It is the **gap that exists between individuals** who have **access to modern information and communication technology and those who lack access.** Digital divides exist between **developed and developing countries,** urban and rural populations, young and educated versus older and less-educated individuals, and men and women. In India the **urban-rural divide** is the single biggest factor in the digital divide.

Pre-Pandemic:

Students from the urban area and rich families were learning the concepts of science with the help of modern technology and other e-learning platforms while schools in rural areas and poor families were lacking in basic infrastructure facilities like **toilets, proper classrooms and drinking water.** The condition of **female children in rural India was even worse than the male child,** it was seen that many girls were dropping out of schools as the **menstruation cycle** starts as schools **do not have basic facilities like toilets, primary care in schools.** In some areas, students had to walk for **10-12 Kms to avail basic education.**

Post-Pandemic:

In **urban areas and rich families** where students and teachers are acquainted with digital education and due to comparatively high income, families can **easily afford digital devices for education** as well as they can afford various e-learning platforms. The situation is the opposite in rural areas and poor families. In most cases, **smartphones are owned by earning members,** thus students are finding lots of difficulties in attending online lectures.

Those who can afford smartphones are facing network issues. In some cases, **teachers are unfamiliar with online education technology.**

Consequences:

The Disadvantaged Bear the Brunt. Children belonging to the **Economically Weaker Sections** [EWS]/Disadvantaged Groups [DG] had to suffer the consequence of not **having to fully pursue their education** or worse still drop out because of the lack of access to Internet and computer. They even run the **danger of being drawn into** child labour **or worse, child trafficking.** The poor will remain void of crucial information presented online concerning academia, and thus they will always lag, and this may be summed up by **poor performance.** Hence superior students who can access the internet have an unfair **competitive edge over their less privileged counterparts.**

The people in **lower socio-economic classes are disadvantaged and have to undergo long hours of cumbersome studies** in meeting the objectives of the course. While the rich can easily access schooling materials online and work on their programs in a flash. Most underdeveloped countries or the rural areas tend to **produce half-baked graduates** because of

inadequate training due to limited research abilities as connectivity to the internet is limited besides having low cadre training equipment.

Originally **Part IV of Indian Constitution,** Article 45 and Article 39 (f) of **DPSP (Directive Principles of State Policy),** had a provision for state funded as well as equitable and accessible education. The **86th Constitutional Amendment in 2002,** provided Right to Education as a fundamental right in **Part-III of the Constitution.** It inserted **Article 21A** which made Right to Education a fundamental right for children between 6-14 years. It provided for a follow-up legislation **Right to Education Act 2009.**

Related Initiatives:

National Education Policy, 2020. Digital Infrastructure for Knowledge Sharing **(DIKSHA).** PM eVidya. **Swayam Prabha TV Channel, SWAYAM portal.** Even though schools are now reopening gradually due to the receding curve of the pandemic, the **"need to provide adequate computer-based equipment together with access to online facilities for children is of utmost importance".** Priority should be given to the less advantaged students who do not have access to e-learning. Genuine **efforts must be invested to ensure every child gets good quality equitable education** as a fundamental right.

A solution has to be devised at all levels of the Government, State and Centre, to ensure that adequate facilities are made available to children across social strata so that access to education is not denied to those who lack resources.

The analysis put forward so far applies to higher education in general and language learning in particular as said in the abstract above. The scholar has experienced that during the pandemic and in the post pandemic period there is serious loss of rural students because they don't have resources to buy a computer, a new Android phone and even though they have it there is consistent power failure in the rural area leading to loss of connectivity. If there is power, even then, students don't have broad band connectivity on the one hand and no enough mobile data network at their disposal. Teacher is waiting with her phone at her location and most of the students are simply marked as present and actually they are not. In such a scenario the scholar wonders how far the new education policy will be able to implement its hoary aims and objectives to remove the digital divide and to give students their constitutional right to education.

References:

1) www.drishtiias.com/daily-updates/daily-news-analysis/digital-divide-in-education

2) https://www.orfonline.org › expert-speak › exploring-indias-digital-divide

3)https://www.sociologyignou.comdigital-divide-in-india

4) https://dhyeyaias.com › current-affairs › articles › digital-divide-in-india

5)https://orfonline.orgexpert-speakindias-gendered

6) https://www.theunconnected.org › blog › digital-divide-in-india

7) https://economictimes.indiatimes.com topic › digital-divide-in-India

8) https://www.merriam-webster.com › dictionary › digital divide

⌘⌘⌘

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF 2023 - Impact Factor : 8.024

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Year - 8, Vol. III, Issue- LXXVIII, 17 Feb. 2023

India from a Global Perspective

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
College, Chakur.

Editor
Mr. P. M. Ingle

Chief Editor
Dr. Vasant Biradar

Quartly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 8 . 024

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical- Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. III ISSUE – LXXVIII Year – 8 17 Feb. 2023

Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded.

And

Kisan Shikshan Prasarak Mandal, Udgir's

Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur Dist. Latur. (M.S.) 413515

NAAC Accredited 'B' Grade Web: www.mpmahmedpur.in

Dept. of Library

One Day Multi-Disciplinary International Conference 17 Feb. 2023

"India from a Global Perspective"

वैश्विक परिदृषातून भारत (वैश्विक दृष्टिकोन से भारत)

:: Chief Editor ::

Principal Dr. Vasant Biradar

Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.

:: Editor ::

Mr. P. M. Ingle

Librarian

Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	Global Perspective On Women'S Obsessions Towards Online Beauty Products	Aishwarya Singh Dr. Nupoor Nikhil Deshkar	01
02.	Universal Predicamentof Feminismin *The God of Small Things*	Dr. Alka Bharatrao Deshmukh	08
03.	Influence of Indian English Literature on World Literature	Akade Atish Chandrakant	12
04.	Khushwant Singh's *Train to Pakistan*: Conflict of Cultures and Ethnic Violence	Dr. Ajit Raosaheb Bhanji	16
05.	Doyens of the Indian English Fiction in the Light of Global Perspective	Dr. Dete Sachin	19
06.	Exploration of Gender Relationship in Vijay Tendulkar's play 'Sakharam Binder'	Prof. Dr. Hanumant Rambhau Jawalge	24
07.	Traces of Indian Freedom Struggle & Heaven of Freedom	Dr. Pandurang Shitole	27
08.	GLOBAL SCENARIO OF INDIAN ENGLISH LITERATURE	Dr. Prasad A. Joshi	29
09.	Reflected Issues of Women in Mahasweta Devi's Fiction	Dr. Rajabhau Sidaji Mane	33
10.	Theme of Multiculturalism in Anita Rau Badami's*The Hero's Walk*	Dr. Shyam Tulshiram Jadhav	36
11.	Mahesh Dattani's 'Tara':The Perspective of Gender Discrimination	Dr. Geeta V. Waghmare Dr. Prashant Raosaheb Shinde	40
12.	Indian Writing in English: A Global Perspective	Mr. More J. G.	43
13.	Reflection of loneliness in JhumpaLahiri's The Namesake: A Study	Mr. Rahul P. Salve	47
14.	The application of Vladimir Propp's *Morphology of the Folktale* in Oscar Wilde's *The Model Millionaire*	Dr. Somuse Anant Janardhan	50
15.	A Study On Consumer's Preference Towards Indian Apparel Brands, A Global Perspective	Mansi Agrawal Dr. Nupoor Nikhil Deshkar	54
16.	Indian Philosophy From A Global Perspective The Shaivagamasiddhanta - A School Of Thoughts	Dr. Shashikant Dargu	60
17.	वैश्विकरण और हिंदी भाषा	कॅप्टन डॉ. अनिता शिंदे	63
18.	भूमण्डलीकरण और हिन्दी साहित्य	डॉ. पांडुरंग चिलगर	67
19.	सूरीनाम का हिन्दी साहित्य	प्रो. डॉ. राजश्री भामरे	76
20.	दैश्वीक परिदृश्य में विज्ञापन और हिंदी भाषा	प्रा. दिगंबर ज्ञानोबा गायकवाड	80
21.	वैश्विकरण के परिदृश्य में हिंदी साहित्य का योगदान।	डॉ लावणे विजय भास्कर	85
22.	हिंदी साहित्य में नये विमर्श तथा सांस्कृतिक उपलब्धियाँ	प्रा. मानखेडकर बी. एस.	90

PRINCIPAL Bhai kishanrao Deshmukh Jr College, Chakur.

Theme of Multiculturalism in Anita Rau Badami'sThe *Hero's Walk*

Dr. Shyam Tulshiram Jadhav
Head & Assistant Professor. Department of English Bhai Kishanrao Deshmukh Mahavidyalaya. Chakur

Abstract:

Anita Rau Badami is a Canadian novelist and short story writer of Indian origin. Badami received a bachelor's degree in English literature from the University of Madras and a master's degree in English literature from the University of Calgary in Canada. *The Hero's Walk* is a popular novel. the story is set in the fictional town of Toturpuram in southern India and centres around the family of SripathiRao. a middle-aged man who has recently lost his son. The novel follows the struggles and conflicts of Sripathi's extended family as they come to terms with their grief and attempt to move on with their lives. Through the characters of Sripathi and his family. Badami explores a wide range of themes. including generational conflict. cultural identity. gender roles. and the immigrant experience. In this paper an attempt has been made to deal with the theme of multiculturalism in the novel. *The Hero's Walk.*

Key Words: origin. immigrants. diasporic literature. Indian culture. western culture.

Introduction:

Anita Rau Badami is a Canadian novelist and short story writer of Indian origin. She was born on September 24. 1961. in Rourkela. Odisha. India. and grew up in Chennai (formerly Madras) and Mumbai (formerly Bombay). Badami received a bachelor's degree in English literature from the University of Madras and a master's degree in English literature from the University of Calgary in Canada. She worked as a journalist for several years in India and later in Canada. Badami's first novel. *Tamarind Mem*. was published in 1996 and was shortlisted for the Commonwealth Writers' Prize for Best First Book. Her second novel. *The Hero's Walk*. published in 2000. won the regional Commonwealth Writers' Prize and was also a finalist for Canada's Giller Prize. Badami's other works include the novel *Can You Hear the Nightbird Call?*(2006) and the collection of short stories *The Marriage of Chitralekha* (2008).Badami's writing often explores the experiences of South Asian immigrants in Canada and the complexities of family relationships. identity. and cultural differences. Her works have been well received by readers and critics alike. and have been translated into several languages.

Introduction to the Novel,*The Hero's Walk*:

The Hero's Walk is a popular novel by the Canadian-Indian author Anita Rau Badami. The story is set in the fictional town of Toturpuram in southern India and centres around the family of SripathiRao. a middle-aged man who has recently lost his son. The novel follows the struggles and conflicts of Sripathi's extended family as they come to terms with their grief and attempt to move on with their lives.

Through the characters of Sripathi and his family. Badami explores a wide range of themes. including generational conflict. cultural identity. gender roles. and the immigrant experience. The novel is also notable for its rich and evocative depiction of Indian life and culture. as well as its nuanced and empathetic portrayal of a diverse cast of characters.*The Hero's Walk* is a moving and poignant work of literature that combines a compelling family drama with a deep understanding of

complexities of contemporary Indian society. The novel is widely regarded a ... contribution to the field of diasporic literature, and has earned widespread critical acclaim for its ... id characters, incisive social commentary, and powerful emotional impact.

Themes of the Novel, *The Hero's Walk*:

Anita Rau Badami explores a variety of themes in the novel *The Hero's Walk* ... relationships, cultural identity, grief and loss, gender roles, redemption and forgiveness ... multiculturalism.

Family relationships:

The novel explores the complexities of family relationships and the impact that past ... have on present-day relationships. The protagonist, SripathiRao, has a strained relation ... daughter Maya, but their relationship begins to change after a tragic event.

Cultural identity:

The novel examines the tension between traditional Indian culture and the modern world. Sripathi struggles to reconcile his traditional values with the changing society around him, while his granddaughter Nirmala faces a similar struggle as a young woman trying to find her place in the world.

Grief and loss:

The novel deals with the theme of grief and loss, both through the death of Sripathi's ... and through the emotional distance between Sripathi and Maya. The characters all deal with their grief in different ways, with some finding healing through family connections and others struggling to ... their loss.

Gender roles:

The novel explores the expectations placed on women in traditional Indian culture, as well as the changing roles of women in modern society. Maya and Nirmala both struggle with the expectations placed on them by their family and society, as they try to navigate their own desires and aspirations.

Redemption and forgiveness:

The novel explore the idea of redemption and the possibility of forgiveness, as Sripathi comes to terms with his past mistakes and seeks to make amends with his family. Through this process, he learns the importance of forgiveness and the power of second chances.

Multiculturalism Reflected in the Novel, *The Hero's Walk*:

The theme of multiculturalism is an important aspect of the novel, *The Hero's Walk*. The novel is set in India and explores the cultural diversity of the country, particularly the coexistence of traditional Indian culture and the influence of the Western world. One of the main characters, Sripathi, is a traditional Indian man who is deeply attached to his cultural roots and family traditions. He struggles to adapt to the changes that come with modernity and the influence of Western culture in Indian society. His daughter, Maya, on the other hand, has lived in Canada for many years and is heavily influenced by Western culture, which creates a cultural clash between the two.

Further, the novel also explores the cultural differences that exist within India itself. For instance, the character of Nirmala, Sripathi's granddaughter, is of mixed heritage, with a Canadian mother and an Indian father, which highlights the cultural mixing that is becoming more common in India. Through its exploration of multiculturalism, the novel emphasizes the need for understanding and respect between different cultures. It also highlights the challenges that can arise when cultures clash and the importance of finding a balance between tradition and modernity. Overall, the theme of

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513
PRINCIPAL Bhai kishanrao Deshmukh Jr. College, Chakur.

multiculturalism adds depth and richness to the novel, giving readers a deeper understanding of the complexities of Indian society and culture.

The Hero's Walk is a novel that abounds with multicultural elements. Ammayya felt the pinch of cultural diversity and religious sentiments. She is a woman of prejudices and superstitions. In a nutshell, cultural diversity and bias have given negative vibes to her personality:

Then there was the smart young engineer from America, whom Ammayya turned down because she had heard rumours that men from abroad already had white wives and used their Indian ones as maidservants. A doctor from Bangalore was rejected because Ammayya suspected he would die of a disease caught from a patient, leaving Putti a widow. Business men were crooks destined to end up in prison for shady practices. And the pathologist from Bombay' Ammayya had said, squashing Putti's hopes of settling on the opposite coast of India, far from her mother, 'that fellow has a harelip under his moustache. Why else would he hide the mouth that God gave him behind a hedge of hair? Do you want to be the mother of a brood of harelipped children? (Badami, 81)

Characterization:

The Hero's Walk by Anita Rau Badami is a novel that explores themes of family, loss, grief, and cultural identity. The story is set in India and follows the life of SripathiRao, a middle-aged man who is struggling to come to terms with the death of his eldest daughter, Maya. She makes other characters to know about Indian culture as:

Through these stories Maya makes Nandana know about the Indian myth, tradition and culture, but being a child, Nandana could not fully understand the Indianness. (Karthika, Vol. 18)

Sripathi is a complex character, initially presented as a conservative and traditional patriarch who is rigid in his beliefs and values. However, as the story progresses, Sripathi undergoes a transformation, as he confronts his own flaws and limitations, and learns to embrace change and growth. Through Sripathi's character, Badami highlights the challenges faced by many traditional Indian men who must adapt to changing times and social norms.

Another important character in the novel is Sripathi's wife, Nirmala, who has spent her life in the shadow of her husband's authority. As the story unfolds, Nirmala begins to assert her own voice and individuality, challenging the gender roles that have limited her in the past.

The novel also delves into the experiences of the younger generation, particularly Sripathi's granddaughter, Nandana, who has grown up in Canada and struggles to reconcile her Indian heritage with her western upbringing.ThroughNandana's character, Badami explores themes of cultural identity and the complexities of belonging to more than one culture.

Overall, *The Hero's Walk* is a poignant and insightful novel that offers a rich and nuanced portrayal of family dynamics, cultural identity, and personal growth. Through her compelling characters and masterful storytelling, Badami provides a vivid and thought-provoking portrait of contemporary Indian society.

Setting of the Novel:

The novel *The Hero's Walk* by Anita Rau Badami is set in the town of Toturpuram in South India. The story takes place in the late 1990s and early 2000s, and it centersaround the life of SripathiRao, a middle-aged man who is struggling to come to terms with the death of his estranged daughter Maya. Maya is the character in the novel that is affected by Diasporic sensibility. She was a bold lady who declined the offer from the affluent family:

Indeed, Maya's engagement to PrakashBhat, the son of a rich family who "had just started a job in Philadelphia" (99), was a match that would have permanently marked Maya as a diasporic

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc; Without prior permission.

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638x
Special Issue No.122
Date : March 2023

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

Editorial Board

Co-editors

1. Dr. Rajaram Jadhav
2. Dr. Urmila Dhrashive

Editorial Board:

1. Mr.Manoj Bhujal
2. Dr. Shaikh Mohammad
3. Dr Meena kadam
4. Dr. Arjun Kasbe
5. Dr. Chandrakant Sherkhane
6. Dr. Pandurang Shitole
7. Dr. NisarSayyad
8. Dr. Shyam Jadhav
9. Dr. Atish Akade
10. Dr. Prashant patil

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh Sr. College, Chakur.

The Nightingale of India: Sarojini Naidu's Enduring Legacy in India's Freedom Struggle

Dr. Shyam Tulshiram Jadhav
Head & Assistant Professor,
Department of English
Bhai Kishanrao Deshmukh Mahavidyalaya, Chakur
Email Id: jadhavshyam98@gmail.com

Abstract:

Sarojini Naidu was an Indian poet, writer, and political activist who played a significant role in India's struggle for independence from British rule. She was one of the leading female figures in the Indian National Congress and worked closely with Mahatma Gandhi and other prominent leaders of the independence movement. Sarojini Naidu, also known as the Nightingale of India, was a prominent Indian freedom fighter and poetess. Her contribution to the Indian freedom struggle through her writing was immense. Naidu was an ardent supporter of Mahatma Gandhi's nonviolent movement and actively participated in the Civil Disobedience Movement and the Salt Satyagraha. Naidu's contributions to the Indian freedom struggle and to the empowerment of women in India are significant and continue to inspire generations. In this paper, an attempt has been made to focus on the contribution of Sarojini Naidu to the Freedom struggle of India,

Keywords: *Satyagraha, independence, nationalism, feminism, spirituality.*

Introduction:

Sarojini Naidu (1879-1949) was an Indian independence activist, poet, and politician. She was born in Hyderabad, India, to a Bengali father and a South Indian mother. She was the eldest of eight siblings, and her father was a scientist and philosopher, while her mother was a poet. Naidu was educated in Chennai, London, and Cambridge, where she studied literature and political science. She began writing poetry at a young age and her work was heavily influenced by her experiences of growing up in a multicultural society. Naidu was a prominent member of the Indian National Congress and was actively involved in the Indian independence movement. She was the first woman to be elected as the president of the Indian National Congress, and she played a key role in the Non-Cooperation Movement and the Civil Disobedience Movement.

Apart from her political activities, Naidu was also a prolific writer and poet. Her poetry was deeply rooted in Indian culture and traditions and celebrated the beauty of nature, love, and spirituality. Some of her famous works include *The Golden Threshold*, *The Bird of Time*, and *The Broken Wing*. Naidu's contributions to Indian literature and politics have been widely recognized, and she is remembered as a pioneering figure in India's struggle for independence and as one of the country's most influential poets. Sreenivasan P. rightly explores how Naidu's poetry and speeches contributed to the nationalist discourse of the Indian independence movement. He argues:

> *The author argues that Naidu's writings reflect a strong sense of Indian nationalism and highlight the struggles of Indian women during the colonial period. (Sreenivasan,62)*

Literary output of Sarojini Naidu

Sarojini Naidu was an Indian poet, writer, and political activist who played a significant role in India's struggle for independence from British rule. Her literary output includes poetry, plays, and essays, many of which were inspired by her experiences as a woman and a patriot.

Poetry:

The Golden Threshold (1905): This was Naidu's first collection of poems, which she wrote while studying in England. The poems in this collection deal with themes of love, nature, and patriotism. *The Bird of Time* (1912): This collection includes poems that deal with the themes of love, nature, and the struggle for freedom. *The Broken Wing* (1915): This collection includes poems that deal with themes of love, loss, and death. *Muhammad Jinnah: An Ambassador of Unity* (1943): A poem praising the Indian Muslim leader Jinnah who played a crucial role in the partition of

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh College, Chakur

India. Bhuvaneswari, S. rightly argues regarding the message of Sarojini Naidu in her poetry as:

> *Naidu's poetry is characterized by a blend of emotion and reason, and that her use of rhetorical techniques such as repetition and metaphor serve to strengthen her message of resistance against colonialism. (Bhuvaneswari, 9)*

Plays: *Maher Muneer* (1911): A play written in Urdu, which deals with themes of love, faith, and sacrifice. *Harsha Vardhana* (1913): A play based on the life of the ancient Indian king Harsha Vardhana.

Essays: *The Feather of the Dawn* (1961): A collection of essays that deal with themes of Indian nationalism, feminism, and spirituality. *The Sceptred Flute* (1928): A collection of essays that deal with the themes of Indian mythology, culture, and spirituality.

Sarojini Naidu's poetry is characterized by its musicality, use of metaphors, and themes of nature, love, and freedom. Her work has been translated into several languages and has inspired many Indian writers and poets.

Sarojini Naidu as a freedom fighter

Sarojini Naidu played an important role in India's struggle for independence from British rule. She was one of the leading female figures in the Indian National Congress and worked closely with Mahatma Gandhi and other prominent leaders of the independence movement. Naidu first became involved in politics in 1905 when she joined the Indian National Congress. She was a skilled orator and quickly gained recognition for her speeches and poetry. In 1917, she was appointed as the first woman president of the Indian National Congress, which was a significant achievement at the time. During the non-cooperation movement in 1920-22, Naidu led a campaign of picketing liquor shops in the city of Madras (now Chennai) and was arrested several times for her activities. She also participated in the Salt Satyagraha in 1930, which was a civil disobedience campaign led by Gandhi that aimed to protest against British salt tax. Naidu was a vocal advocate for women's rights and worked tirelessly to promote gender equality in India. She was a member of the Women's Indian Association and the All-India Women's Conference and fought for women's suffrage and the right to education for girls.

Apart from her political activities, Naidu was a gifted poet and writer. She wrote several books of poetry, including *The Golden Threshold* and *The Feather of the Dawn*, and was known for her lyrical and evocative style. Thus, Sarojini Naidu was a significant figure in India's struggle for independence and a champion of women's rights. Her legacy as a poet, writer, and political activist continues to inspire people around the world today.

Naidu's contribution to the Indian Freedom Struggle through her writing

Sarojini Naidu, also known as the Nightingale of India, was a prominent Indian freedom fighter and poetess. Her contribution to the Indian freedom struggle through her writing was immense. Rajni Singh rightly observes the literary and political contribution of Sarojini Naidu in her article as:

> *Naidu's political and literary contributions to the Indian independence movement. The author argues that Naidu's patriotic writings were instrumental in raising awareness of India's struggle for independence and inspiring the masses to participate in the nationalist movement. (Singh, 150)*

She used her literary skills to inspire and motivate people to fight for independence from British rule. Some of her notable contributions are as follows:

Poetic Works: Naidu's poetry played a significant role in the Indian freedom struggle. Her poems were an expression of patriotism and love for her country. Her poems were widely read and recited by people, which helped in spreading the message of freedom and independence. R, K. Dhawan in his article examines Naidu's poetic style and themes, with a focus on her patriotic poems. He argues:

> *Naidu's poems use vivid imagery and symbolism to convey her message of Indian nationalism and resistance against colonialism. (Dhawan,33)*

Participation in National Movements: Naidu actively participated in various national movements and played a key role in organizing them. She was a member of the Indian National Congress and took part in the Salt Satyagraha and the Non-Cooperation Movement.

Leadership Role: Naidu was one of the first women leaders of the Indian National Congress. She held several important positions in the Congress and was instrumental in organizing women's participation in the freedom struggle.

International Representation: Naidu represented India at various international forums, including the East African Indian Congress in South Africa and the League of Nations in Geneva. She used these platforms to highlight India's struggle for freedom and to garner international support for the cause.

Sarojini Naidu's contribution to the Indian freedom struggle through her writing was significant. She used her literary and oratorical skills to inspire and motivate people, organize national movements, and represent India on the international stage. Her legacy as a freedom fighter and poetess continues to inspire generations of Indians.

Conclusion:

Sarojini Naidu was a prominent figure in the Indian freedom struggle and made significant contributions towards India's independence movement. She was not only a skilled orator but also a talented poet, which allowed her to express her ideas and motivate people to join the fight for India's freedom. Naidu was an ardent supporter of Mahatma Gandhi's nonviolent movement and actively participated in the Civil Disobedience Movement and the Salt Satyagraha. She also played a key role in the formation of the Indian National Congress, and later became the first Indian woman to be appointed as the President of the Congress Party. Naidu's contributions to the Indian freedom struggle and to the empowerment of women in India are significant and continue to inspire generations. Her legacy as a freedom fighter and a feminist icon remains an important part of India's history and a source of inspiration for people around the world.

References:

1. Sreenivasan, P. (2015). *Sarojini Naidu: The Voice of Indian Womanhood*. Journal of Literature, Culture and Media Studies, 1(1), 62-72.
2. Dhawan, R. K. (2017). *Sarojini Naidu's Poetry: A Reassessment*. Journal of Indian Writing in English, 45(1), 33-43.
3. Bhuvaneswari, S. (2020). *The Rhetoric of Indian Nationalism in Sarojini Naidu's Poetry*. International Journal of Humanities and Social Science Research, 10(2).
4. Singh, R. (2018). *Sarojini Naidu and Indian Nationalism*. International Journal of English Language, Literature and Humanities, 6(3), 150-158.

PRINCIPAL
Shri kishanrao Deshmukh
College, Chakur.

6

10/2023

Impact Factor – 7.367

ISSN-2349-638x

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

Special Issue No.120

National Education Policy 2020: Promotion of Indigenous Languages, Art and Culture

Chief Editor

Dr.Pramod P. Tandale

Executive Editor

Prof. Prashant Mannikar

IMPACT FACTOR

SJIF 7.367

For details Visit our website

www.aiirjournal.com

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
College, Chakur.

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
1.	Prof. Prashant M. Mannikar Ms. M. B. Ghogre	The Vision of National Education Policy-2020 on the Use of Educational Technology and the Road Ahead	1
2.	Akade Atish Chandrakant	The Role of Indian English Literature in the Promotion of Indigenous Literature, Arts and Culture	6
3.	Dr. Rajaram C. Jadhav , Abdul Amin	Preservation And Promotion of Indian Languages, Arts and Culture Through NEP 2020	10
4.	Dr. Nitin Shivaji Bhalke	Approaches in Teaching ESP	15
5.	Dr. Sachin D. Bhandare	Language of Education: Mother tongue or Other tongue	17
6.	Dr. Bhanji Ajit Raosaheb	Indigenous Cultures in Contemporary Indian English Fiction	21
7.	Dr. Shilpa Chowdhary	A View of Indigenous Languages, Art and Culture Through the Lens of Indian History	25
8.	Jodave Shrikant Ramdas Dr. M. H. Khandagale	Language as Power	29
9.	Dr. Rautrao Shivkumar Bhimrao	National Education Policy 2020: Promotion of Indigenous Languages, Art and Culture	35
10.	Mr. Vivek Zample	Preservation and promotion of linguistic diversity in India from the perspective of NEP	38
11.	Dr. Dharashive Urmila Gurunath Ms. Kakade Varsha Bhairu	Three Language Formula and National Education Policy 2020	41
12.	Dr.Rahul P.Dhaware	Portrayal of Dalits' Life in The Branded by Laxman Gaikwad	45
13.	Dr.Chandrashekhar Ashok Dawane Jyotsna Dattarao Bhagat	Caste, Violence and Gender Discrimination in Babytai Kamble's The Prisons We Broke	48
14.	Dr. M. D. Pathan	Language as Power: Examining the influence of Language on Culture and Identity	51
15.	Dr. Shyam Tulshiram Jadhav	Language and Cultural Norms: A Comparative Study	54
16.	Dr. Prashant U. Gambhire	Cultural Relevance in Arundhati Roy's Novel The God of Small Things	58

Language and Cultural Norms: A Comparative Study

Dr. Shyam Tulshiram Jadhav
Head & Assistant Professor
Department of English
Bhai Kishanrao Deshmukh Mahavidyalaya, Chakur
Email Id: jadhavshyam98@gmail.com

Abstract:

Language is a system of communication used by humans to express their thoughts, ideas, emotions, and desires. It involves the use of a structured set of sounds, symbols, and gestures, which are commonly understood by a community of speakers. Culture can be defined as the set of shared beliefs, values, customs, behaviors, and artifacts that characterize a group or society. Language plays a crucial role in culture. It is not only a means of communication but also a reflection of the beliefs, values, and traditions of a society. Here are some ways in which language influences culture. A comparative approach to language and culture involves examining the similarities and differences between different languages and cultures. In this research paper language and cultural norms are comparatively studied.

Keywords: *communication, culture, tradition, identity, heritage.*

Introduction:

Language is a system of communication used by humans to express their thoughts, ideas, emotions, and desires. It involves the use of a structured set of sounds, symbols, and gestures, which are commonly understood by a community of speakers. Language enables humans to convey complex ideas, share information, express feelings, and establish social relationships. It can take many forms, including spoken, written, and sign language, and can vary greatly in structure, grammar, vocabulary, and pronunciation depending on the culture and geographic region in which it is used.

Culture can be defined as the set of shared beliefs, values, customs, behaviors, and artifacts that characterize a group or society. It encompasses the learned and transmitted aspects of human behavior, including language, religion, art, music, food, clothing, and social norms. Culture is not fixed or static, but rather evolves and changes over time through social interactions and historical events. It shapes how individuals perceive and interact with the world around them, as well as how they relate to others within their community and beyond.

Correlation of language and culture

Language and culture are closely correlated, as language is an integral part of culture and reflects its values, beliefs, customs, and traditions. Language is not just a tool for communication; it is also a carrier of cultural identity and heritage. Language shapes the way we think and perceive the world around us, and it is intimately tied to cultural norms and practices. It reflects the history, geography, and social structure of a culture, and it evolves with the cultural changes and adaptations over time. Moreover, language influences our behavior and interaction with others in a cultural context. For example, the use of formal or informal language, the choice of words and expressions, and the use of gestures and nonverbal cues are all important aspects of cultural communication. Hinkel, E. (1999) presented:

> "Upcoming model of language learning that ascertained six classes of effect for language learning; the primary class was culture, and his replica stipulated an outline for English language teachers to include inclusive cultural education in the English language classroom". [1]

Role of language in culture

Language plays a crucial role in culture. It is not only a means of communication but also a reflection of the beliefs, values, and traditions of a society. Here are some ways in which language influences culture. Language is used to pass on cultural heritage from generation to generation. Through language, stories, myths, and folklore are passed down, keeping cultural traditions alive.

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
College, Chakur.

Language is a critical element in defining a cultural identity. The words we use, the way we speak, and the dialects and accents we have been all part of our cultural identity.

Language plays a significant role in building social relationships. It is the primary tool used to communicate and connect with others in a cultural group. It also allows for the exchange of ideas and the sharing of knowledge. Language reflects the social norms and values of a culture. The words used to describe people and things, as well as the tone and inflection used, can reveal attitudes and beliefs about gender, race, and social class. Language is an essential tool for creative expression. Poems, songs, and literature are examples of creative expression that use language to convey meaning and emotion.

Impact of language on cultural beliefs

Language and culture are closely intertwined and language can have a significant impact on cultural beliefs. Language is a way to express thoughts, ideas, and beliefs, and it is through language that cultural beliefs are passed down from one generation to the next. Here are some ways in which language can impact cultural beliefs:

The words used in a language can reflect the values and beliefs of a culture. For example, the Inuit language has many words for different types of snow, which reflects the importance of snow in their culture. Every language has its own set of idioms and expressions that are unique to that culture. These expressions can provide insight into the cultural beliefs and values of the people who speak that language. The structure of a language can shapes the way people think about the world. For example, some languages have different verb tenses to describe events that have already happened, are happening now, or will happen in the future. This can shape how people think about time and the relationship between the past, present, and future. Language can also play a role in shaping religious beliefs. Many religious texts are written in specific languages, and the nuances of those languages can shape the interpretation of those texts.

Reflection of cultural norms and identity in language

Language is an important tool for expressing cultural norms and identity. The way people speak, the words they use, and the grammar they employ are all shaped by their cultural backgrounds and identities. In turn, language can also shape and reinforce cultural norms and identities. One way that language reflects cultural norms is through the vocabulary that is used. For example, certain cultures may have specific words or phrases for foods, clothing, or rituals that are unique to their culture. These words not only reflect the values and traditions of the culture, but they also reinforce them by giving them a distinct linguistic identity. Silberstein, S. (2001); believed that

> "Grammatical knowledge is not enough to guarantee good and appropriate communication. Consequently, studying a language also needs studying about its culture, as culture reflects and transfers deeply embedded knowledge from one generation to the next through language". [2]

Language can also play a role in shaping and reinforcing cultural identity. People may use language to signal their affiliation with a particular cultural group, such as by speaking a specific dialect or using certain slang terms. Language can also be used to exclude or marginalize those who do not conform to cultural norms, such as by mocking or ridiculing those who speak with an accent or use non-standard grammar.

Role of language for culture

Language plays a crucial role in shaping and transmitting culture. Culture encompasses the beliefs, values, customs, and traditions that a group of people share, and language serves as a medium through which these elements of culture are expressed and preserved. It allows members of a cultural group to communicate with each other, express their thoughts, and share their experiences. It is through language that cultural ideas, beliefs, and practices are conveyed and understood. Language is a key aspect of cultural identity. The way people speak, the words they use, and the grammar and syntax of their language all reflect their cultural heritage and help to define their sense of self.

Language is often closely tied to traditional cultural practices. For example, many cultures have specific words or phrases that are used only in certain contexts or during specific ceremonies, and these linguistic elements help to preserve and reinforce traditional customs. It is a medium through

which artistic and literary traditions are expressed and shared. Many cultures have rich traditions of poetry, storytelling, and song, and language plays a crucial role in these art forms. It is also important for preserving historical knowledge and cultural heritage. Many cultures have oral traditions in which stories, legends, and historical events are passed down from generation to generation through language.

Role of culture for language

Culture plays a significant role in shaping language, and language is often an essential aspect of a culture. Language and culture are interrelated and influence each other in several ways. Language reflects cultural values and ideas, and cultural practices and beliefs are embedded in the language. The vocabulary and terminology used in a language reflect the cultural experiences, customs, and traditions of the people who speak it. Cultural values and beliefs are also reflected in language use, particularly in terms of expressing social hierarchies. For instance, in some cultures, it is customary to use different pronouns or titles to address people of different social positions. Moran, P. (2001) (Language and culture) stated "highlighted information of a cultural which considers on dissimilarities between the student's culture and the culture which they are studying".[3]

If this procedure of obtaining culture and language is thriving, students should be intelligent enough to use English to successfully convey in a way that reproduces their individual local culture and individual beliefs,

Impact of globalization on language and culture

Globalization has had a significant impact on language and culture around the world. Here are some of the major effects: Globalization has led to the spread of English as a global language. As a result, many countries have adopted English as their second language, and local languages are being replaced. While this has led to greater communication and understanding among people of different cultures, it has also led to a decline in linguistic diversity. On the other hand, globalization has also led to greater cultural exchange between different countries and regions. This has resulted in the incorporation of foreign ideas and practices into local cultures, leading to the creation of new hybrid cultures.

Globalization has brought about economic development, with countries becoming more interconnected and trade increasing. This has led to greater prosperity in many countries, which in turn has allowed them to preserve and promote their unique cultural traditions. With the spread of global communication technologies, there has been an increased need for a common language for communication. This has led to the standardization of language, with languages being simplified and made more accessible to a wider audience. Globalization has had both positive and negative impacts on language and culture. While it has led to the spread of English and Western culture, it has also facilitated greater cultural exchange and economic development.

Language and culture in society

Language and culture are intertwined and have a significant impact on society. Culture refers to the shared values, beliefs, practices, and customs of a group of people, while language is the primary means of communication through which individuals express their culture.Language helps individuals understand and communicate with each other within their cultural group, and it also serves as a bridge between different cultures. People who speak the same language are able to understand each other better and share their cultural experiences. Dai L. (2011) affirms "Culture and language learning strongly link to each other".[4] However, there is always a debate that why and what level we need to teach culture while teaching English as a foreign language.

In society, language and culture play important roles in shaping identity, influencing social relationships, and promoting social cohesion. They also affect the way people interact with each other and the world around them. For example, in some societies, the use of certain language and cultural practices may be seen as a symbol of status or power, while in other societies, it may be seen as a symbol of oppression or discrimination.

Conclusion:

A comparative approach to language and culture involves examining the similarities and differences between different languages and cultures. This approach allows us to gain insights into the ways in which language and culture are related and how they influence each other. One way

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh Sr. College, Chakur.

to approach this is through the study of linguistic and cultural universals, which are features or patterns that are found across different languages and cultures. For example, many languages have a distinction between singular and plural, and many cultures have a concept of time.

References:

1. Hinkel, E. (1999). *Culture in second language teaching and learning*. New York, NY: Cambridge University Press
2. Silberstein, S. (2001). *Sociolinguistics*. In R. Carter & D. Nunan (Eds.), The Cambridge guide to teaching English to speakers of other languages (pp. 101-106). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
3. Moran, P. R. (2001). *Teaching culture*. Boston, MA: Heinle & Heinle. Pulverness, A. (1995). Cultural studies, British studies, and EFL. Modern English Teacher, 4(2), 7- 11.
4. Dai, L. (2011). *Practical techniques for culture-based language teaching in the EFL classroom*. Journal of Language Teaching and Research, 2, 1031-1036.

2023